

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Backamadarasi Kiss Gergely élete és munkássága  
különös tekintettel ágendájára

Doktori értekezés az egyháztörténet tárgykörében

Kolumbán Vilmos József

a Kolozsvári Protestáns Teológia adjunktusa

Témavezető:

dr. Hörcsik Richárd

Kolozsvár 2005

## Tartalomjegyzék

|                                                                                             |           |
|---------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| TARTALOMJEGYZÉK .....                                                                       | 1         |
| ELŐSZÓ .....                                                                                | 4         |
| <b>BACKAMADARASI A SZAKIRODALOMBAN.....</b>                                                 | <b>6</b>  |
| KISS GERGELY ÉLETRAJZOK .....                                                               | 6         |
| KISS GERGELY MUNKÁSSÁGA A SZAKIRODALOMBAN.....                                              | 9         |
| <b>I. AZ INDULÁS.....</b>                                                                   | <b>11</b> |
| GYERMEKKORA ÉS TANULMÁNYAI .....                                                            | 11        |
| PEREGRINÁCIÓJA .....                                                                        | 12        |
| BÁZEL VAGY BERN?.....                                                                       | 14        |
| KISS GERGELY HAZATÉRÉSE.....                                                                | 15        |
| <b>II. A SZÉKELYUDVARHELYI REKTOR .....</b>                                                 | <b>18</b> |
| A SZÉKELYUDVARHELYI GIMNÁZIUM .....                                                         | 18        |
| JELENTÉS A SZÉKELYUDVARHELYI GIMNÁZIUMRÓL.....                                              | 20        |
| AZ ÉPÍTÉS ELŐKÉSZÜLETEI .....                                                               | 23        |
| AZ „EXPOSITIO” .....                                                                        | 26        |
| SZEMÉLYI VÁLTOZÁSOK A SZÉKELYUDVARHELYI GIMNÁZIUMBAN.....                                   | 27        |
| A GIMNÁZIUM ÁTSZERVEZÉSE .....                                                              | 28        |
| A NÉMET NYELV TANÍTÁSA.....                                                                 | 30        |
| A MAROSVÁSÁRHELYI KOLLÉGIUM CSÁBÍTÁSA .....                                                 | 32        |
| BACKAMADARASI FIZETÉSEMELÉSI KÉRELME .....                                                  | 33        |
| ÉNEKTANÍTÁS A GIMNÁZIUMBAN .....                                                            | 34        |
| CSALÁDJA .....                                                                              | 36        |
| KISS GERGELY HALÁLA .....                                                                   | 36        |
| <b>III. AZ EGYHÁZKERÜLET SZOLGÁLATÁBAN .....</b>                                            | <b>39</b> |
| A CSÁSZÁRI ISKOLAREFORM KEZDETEI .....                                                      | 39        |
| A PROTESTÁNSOK VÁLASZA.....                                                                 | 39        |
| A TANTERV VÉGREHAJTÁSA.....                                                                 | 42        |
| A TANÜGYI REFORMOK MÁSODIK SZAKASZA: <i>RATIO EDUCATIONIS</i> ÉS A <i>NORMA REGIA</i> ..... | 44        |
| A NÉPISKOLÁK REFORMJA.....                                                                  | 48        |
| AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS NÉPISKOLÁK.....                                                       | 49        |
| KISS GERGELY FELLÉPÉSE .....                                                                | 50        |
| A CSÁSZÁRI RENDELET ERDÉLYI VISSZHANGJA.....                                                | 52        |
| A FŐKONZISZTÓRIUM TERVEZETE .....                                                           | 53        |
| A RENDELKEZÉS VÉGREHAJTÁSA.....                                                             | 57        |
| FŐJEGYZŐVÁLASZTÁS.....                                                                      | 60        |
| <b>IV. KISS GERGELY IRODALMI MUNKÁSSÁGA.....</b>                                            | <b>63</b> |
| A KÉZIRATOS KÁTÉMAGYARÁZAT .....                                                            | 63        |
| AZ ELŐSZÓ .....                                                                             | 63        |
| SZERKEZETE .....                                                                            | 64        |
| BACKAMADARASI TEOLÓGIAI MEGGYŐZŐDÉSE.....                                                   | 65        |
| A HOLLAND TEOLÓGIA HATÁSA .....                                                             | 67        |
| FILOZÓFIA ÉS TEOLÓGIA .....                                                                 | 69        |
| AZ ÁGENDA .....                                                                             | 70        |
| AZ ELSŐ LÉPÉSEK.....                                                                        | 72        |
| INCZE MIHÁLY TERVEZETE .....                                                                | 74        |

|                                                            |     |
|------------------------------------------------------------|-----|
| IDŐKÖZI JAVASLATOK .....                                   | 76  |
| MÁSFÉL ÉVSZÁZADOS TÉVEDÉS KIIGAZÍTÁSA.....                 | 77  |
| BACKAMADARASI TERVEZETE.....                               | 78  |
| BACKAMADARASI ÁGENDÁJÁNAK SORSA.....                       | 80  |
| „SZEMÉLYBELI TEKINTETEK FÉLRETÉTELE” .....                 | 83  |
| A KÉZIRATOS ÁGENDA .....                                   | 84  |
| A KÉZIRATOS ÁGENDA SZERKEZETE ÉS ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI ..... | 85  |
| A KÜLFÖLDI TEOLÓGUSOK HATÁSA .....                         | 86  |
| A HOMILIÁS ISTENTISZTELETI REND. ....                      | 88  |
| A KERESZTSÉG.....                                          | 90  |
| A KONFIRMÁCIÓ.....                                         | 91  |
| AZ ÚRVACSORA.....                                          | 92  |
| A ZSINAT VÉLEMÉNYE .....                                   | 95  |
| AZ ESKETÉS .....                                           | 96  |
| „A LELKEK MAGÁNOS ÓRIZETÉNEK RENDI ÉS MÓDJA” .....         | 97  |
| TEMETÉS .....                                              | 99  |
| ÁTTÉRÉS.....                                               | 99  |
| LELKÉSZBEIKTATÁS .....                                     | 100 |
| A FŐKONZISZTÓRIUM DÖNTÉSE .....                            | 100 |
| A NYOMTATOT ÁGENDA.....                                    | 101 |
| A KÉZIRATOS ÉS A NYOMTATOTT ÁGENDA EGYBEVETÉSE .....       | 103 |
| AZ ÁGENDA ELUTASÍTÁSÁNAK OKA .....                         | 109 |
| ÖSSZEFOGLALÁS .....                                        | 111 |
| SUMMARY .....                                              | 114 |
| FÜGGELÉK.....                                              | 117 |
| GYAKRAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE.....                 | 153 |
| FELHASZNÁLT IRODALOM.....                                  | 154 |

## Előszó

Amikor Backamadarasi Kiss Gerely munkásságát választottam doktori tézisem témájául, még nem tudtam, hogy valójában ki is volt ő igazán. Ismereteim róla eléggé hiányosak, és mint utólag kiderült, pontatlanok is voltak. A kutatás során viszont minden apró mozaik lassan a helyére került és egy olyan ember személyisége bontakozott ki előttem, aki leleményességével és gyakorlatiasságával az Istentől kapott talentumok hű sáfárának bizonyult. Meggyőződésem, hogy munkásságának ismerete nélkül a 18. század második felének erdélyi református iskola- és liturgiátörténete hiányos lenne. Az erdélyi református egyháztörténetírás Backamadarasi Kiss Gergely személyét és munkásságát eléggé mostohán kezelte, annak ellenére, hogy a székelyudvarhelyi gimnázium rektoraként és az erdélyi református egyházkerület főjegyzőjeként komoly érdemeket mutatott fel, amelyek megbecsülést szereztek neki nemcsak a 18. század második felének erdélyi református egyházában, de később is (gyakorlati javaslatai és elvi meglátásai ma is aktuálisak).

A székelyudvarhelyi gimnázium rektoraként kifejtett iskolaszervező tevékenységére tekintve sokan és sokszor nevezték őt a kollégium második alapítójának, hiszen azzal, hogy a nagyenyedi kollégium partikulájaként működő kisvárosi iskolában nagyszabású reformokat foganatosított, megtette az első lépést az iskola kollégiummá szervezése felé.

Backamadarasi mindössze két évig volt az erdélyi református egyház főjegyzője. E megbízatás idejére esik legjelentősebb megvalósítása: a népiskolák reformja. Nagyhatású tervezetében sikerült egyensúlyba hozni a II. József-féle felvilágosult modern oktatáspolitikát és az eléggé jól működő hagyományos erdélyi református oktatást, és úgy alkalmazni az erre néző császári rendeleteket, hogy az évszázados hagyományra visszatekintő erdélyi református oktatás, zúzódasokkal ugyan, de túlélte a rekatolizációt. Főjegyzőként vett részt az erdélyi református egyház liturgia-reformjában is. 1786-ban a saját meglátásaival kiegészített liturgiatervezete elnyerte a Főkonzisztórium tetszését, és őt bízták meg az erdélyi református egyház számára készítendő teljes istentiszteleti rendtartás kidolgozásával. Megbízatását hűséggel és fáradhatatlan kitartással sikerült elvégeznie, de munkájának jól megérdemelt gyümölcsét korai halála miatt nem élvezhette.

A könyv, amit kezében tart az olvasó Kiss Gergely életét és munkásságának egyik igen jelentős részét mutatja be, természetesen a teljesség igénye nélkül. A témával való alaposabb ismerkedés során derült ki, hogy a róla írt tanulmányok, megemlékezések túlnyomó többsége pontatlan, vagy hibás adatokat tartalmaz. Ezért szükségesnek tartottam a Backamadarasi életével és munkásságával kapcsolatos művek kritikai áttekintését is elvégezni, és igyekeztem kiszűrni azon írásokat, amelyek az idők folyamán újabb félreértésekhez vezettek. A dolgozat első fejezetében Kiss Gergely életrajzának nyitott kérdéseit próbáltam meg tisztázni, hiszen a pontos életrajz ismerete megkerülhetetlen munkásságának értékelésekor.

A második nagy fejezetben Backamadarasinak a székelyudvarhelyi gimnázium rektoraként tett azon erőfeszítését mutatom be, amellyel elsősorban az oktatás hatékonyságát próbálta emelni és a diákság életkörülményeit igyekezett javítani. Reformjai távolabbi célra néztek: a nagyenyedi kollégium partikulájaként működő székelyudvarhelyi gimnáziumot kollégiummá akarta szervezni. Ez irányba tett lépései (új iskolaépület, az osztályok számának növelése, a köztanítók marasztása, második tanári állás megszervezése stb.) életében nem értek be, de erőfeszítése nem volt hasztalan. Halála után a gimnáziumba már két állandó professzort választottak, s ezzel az utolsó akadály is elhárult a gimnáziumból kollégiummá minősítés elől.

A harmadik fejezetben Kiss Gergely közegyházi munkásságának három vetületét

ismertettem: a kollégiumok tantervének egységesítését, a népiskolák reformját és főjegyzővé választását. A negyedik és egyben utolsó fejezetben két munkáját mutatom be és elemzem: a kátémagyarázatot és az erdélyi református egyház megbízásából összeállított istentiszteleti rendtartást. A kéziratban maradt kátémagyarázat ismertetésében Kiss teológiai meggyőződésének tisztázása vezérelt. Az agenda ismertetésénél, tekintettel az 1780-as években zajló liturgiai reform hiányos adataira, szükségesnek láttam a reform történetének részletes ismertetését is. A Backamadarasi-féle agenda történetének felvezetésén és elemzésén túl igyekeztem rámutatni a szakirodalom tarthatatlan megállapításaira. Tekintettel arra, hogy az 1788-ban Győrött kiadott *Ágenda* nem tekinthető teljes egészében az ő munkájának, és a liturgiátörténet téves következtetéseit éppen a publikált agenda eredményezte, a függelékben közlöm Kiss Gergely egyetlen, 1786-ból fennmaradt kéziratos ágendáját.

A dolgozat megírása során két munkamódszert alkalmaztam: az oknyomozót és a leíró. Az előbbi akkor, amikor az események között összefüggéseket kerestem, és amikor a pontosításra, tisztázásra váró kérdéseket taglaltam. A leíró történetírás módszerét pedig akkor részesítettem előnyben, amikor a szakirodalom előtt ismeretlen események bemutatását végeztem el.

Dolgozatom nem a teljesség igényével készült. Helyszűke miatt kimaradtak Backamadarasi Kiss Gergely munkásságának olyan fontos területei, mint a székelyudvarhelyi templomépítés, a helyi felekezeti konfliktusok megoldására tett erőfeszítése, a gimnázium diákjainak megmentése a Habsburg katonáskodástól vagy főjegyzői munkásságának teljes bemutatása.

Végül, szeretnék köszönetet mondani mindenkinek előtt feleségemnek, aki a tanulmányozás idejére önzetlenül átvállalta három gyermekünk nevelésének minden nehézségét, aztán Fekete Csabának, Baráth Bélának, Sipos Gábornak és mindazoknak, akik a dolgozat írása alatt mellettem álltak, bátorítottak és fontos útbaigazításokkal láttak el. Külön köszönettel tartozom Hörcsik Richárd témavezető professzoromnak és Buzogány Dezsőnek, akik jelentős szakmai tanácsokkal irányították munkámat.

Kolozsvárott, 2005. januárjában

## Backamadarasi a szakirodalomban

### Kiss Gergely életrajzok

A szakirodalom mindaddig keveset foglalkozott Backamadarasi Kiss Gergely életével és munkásságával. Kortársaival (Bod Péterrel, Benkő Józseffel) összehasonlítva tudományos tevékenysége messze elmarad az erdélyi református egyház e két kiemelkedő személyiségének munkásságától, de mint a székelyudvarhelyi gimnázium rektora, az egyházkerület főjegyzője és iskolaszervező elvitathatatlan érdemeket szerzett. Munkásságának ismerte ma már nélkülözhetetlen az erdélyi református egyház 18. századi történetére nézve, személye és tevékenysége megkerülhetetlen.

Backamadarasi Kiss Gergelyről az első, nyomtatásban is megjelent írásos említés Benkő József *Transsilvania sive magnus Principatus* című munkájában található. Benkő a székelyudvarhelyi gimnázium tanáiról írt rövid életrajzi összefoglalójában Backamadarasiról úgy ír, mint az iskola 12. rektoráról. A róla szóló rövid tudósítás tanulmányairól és rektori kinevezésének dátumáról, valamint a gimnázium kibővítéséről szól.<sup>1</sup>

Backamadarasi eddig legterjedelmesebb életrajza több mint 170 éve jelent meg: Pálffy Dénes, Kiss Gergely tanítványa 1833-ban közölte mesterének életrajzát és munkásságának ismertetését az *Erdélyi Prédikatori Tárban*.<sup>2</sup> A 25 oldalas életrajz összeállításakor Pálffy pontos, írott források hiányában javarészt csak elbeszélésekre és emlékezésre alapozhatott, ezért megállapításai nem minden esetben állják meg a helyüket. Igaz, közleményét nem szánta tudományos munkának; mesterének szeretett volna ezzel maradandó emléket állítani. Források hiányában tehát csak emlékezésekre támaszkodva mutatta be Backamadarasi ifjúkorát és tanulmányait (pl. külföldi tanulmányútjáról szólva csak a bázeli tartózkodását említi, a bernit nem). Gimnáziumi tanárságát és az iskolaépület bővítési munkálatai idején játszott szerepét már részletesebben tárgyalja, tanári működésének kezdetét viszont rosszul datálja. Pálffy a II. József és Backamadarasi találkozását ez utóbbi visszaemlékezéséből másolta át, a feljegyzés viszont elveszett, így aztán ma már szinte lehetetlen megállapítani a találkozás során elhangzott beszélgetés hitelességét. Tanári munkásságával szemben Backamadarasi főjegyzői megbízatásáról aránylag keveset ír (csak az ágendatervezet összeállítását említi, azt is szűkszavúan), a megválasztása körüli bonyodalmakról nem tudósít, de a triviális iskolarendszer reformja kapcsán kifejtett tevékenységéről sem. Közleménye végén Kiss Gergely családjáról és halála körülményeiről szól, mint utólag kiderült, pontatlanul. Minden hibája ellenére Pálffy munkája hiánypótló és megkerülhetetlen. A következő másfél évszázadban Backamadarasi személyével és munkásságával foglalkozó megemlékezések, tanulmányok mindegyikén jól kimutatható Pálffy hatása (több szerző sajnos ellenőrzés nélkül vette át tévedéseit is).

A soron következő, nyomtatásban is megjelent életrajzi vázlat Kis Ferenc tollából származik, 1873-ban jelent meg és a székelyudvarhelyi kollégium történetéről írt monográfiában található, amelyben a szerző rövid, lexikális összefoglalót közöl Backamadarasi életéről.<sup>3</sup> Ezen is érződik Pálffy munkájának a hatása, s jó néhány adata pontatlan, bár néhol megpróbálja pontosítani Pálffy adatait (Backamadarasi tanári beiktatásának dátumát, pl. pontosan közli: 1768. október 20.). Kis Ferenc az iskolaépület kibővítését – Pálffy tanulmányával ellentétben – levéltári forrásokra támaszkodva írta meg,

<sup>1</sup> Benkő József: *Transsilvania*. Vindobonae 1778. 300–301.

<sup>2</sup> Pálffy Dénes: *Backamadarasi Kiss Gergely életrajza*. In: *Erdélyi Prédikatori Tárban* 1833. 122–147. (A továbbiakban: Pálffy)

<sup>3</sup> Kis Ferencz: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme*. Székelyudvarhely 1873. (A továbbiakban: Kis)

hiszen mint a kollégium tanára, ismerte és használta is az iskola levéltárában található korabeli dokumentumokat. Ezekre alapozva Backamadarasinak az iskolai tanterv megreformálására tett erőfeszítéseit is részletesen ismerteti és mint igen fontos eseményt emeli ki két új tantárgy, az ének és a német nyelv bevezetését. Ezen felül bemutatja a szegény sorsú diákok ellátását szolgáló étkeztetési rendszer, a szintén Backamadarasi által felállított *expositio* működését is. Kiss Gergelynek II. József császárral való találkozásáról csak az uralkodó elé terjesztett kérések összefoglalása található meg.

Backamadarasi főjegyzői megbízatásáról Kis Ferenc is szűkszavúan ír, az ágendát épphogy megemlíti, bár nem felejt el kiemelni annak érdemeit. Szűkszavúsága érthető, hiszen nem Kiss Gergely részletes életrajzát és teljes munkásságát kívánta megírni, hanem csak gimnáziumi működését. Mintegy másfél oldalban beszámol a *második iskolaalapító*, Backamadarasi Kiss Gergely emlékére tartott ünnepélyekről is.

Életrajzi vonatkozásokat tartalmaz Gönczi Lajos 1887-ben megjelent két közleménye is.<sup>4</sup> Az egyik részletes, és 1887. május 19-én, a Backamadarasi halálának századik évfordulójára megrendezett emlékünnepeken hangzott el (*Emlékbeszéd Kis Gergely felett, halálának századik évfordulója alkalmából*). Az írás nem tudományos szempontok szerint készült, ezért helyenként rendszertelennek tűnik. Írásában maga a szerző mondja, hogy a részletes és pontos életrajz megírása az övének hivatottabb tollra vár. Ismerte és felhasználta Pálffy munkáját, bár jelzi azt, hogy Pálffy csak szóbeli hagyományokra támaszkodott. Gönczi Kiss Gergely ifjúkoráról és tanulmányairól, Pálffyval és Kiss Ferencsel összevetve, érdemlegesen nem közöl, de Kiss Gergely kollégiumi működésének legfontosabb eseményeit felsorolja. A második írás az előbbinek rövidített változata, 1887-ben jelent meg a *Protestáns közlönyben*. Kétoldali cikke gyakorlatilag az *Értesítőben* publikált emlékbeszéd kivonata.

Török István, a kolozsvári kollégium tanára, a *Protestáns Közlöny* 1888. évfolyama egyik számában a rá jellemző pontossággal és alaposággal írta meg Kiss Gergely peregrinációjának történetét, ami azért fontos, mert ő az első, aki mind a berni, mind a bázeli tanulmányútról szól. Sajnos a későbbi közlemények (Gönczi Lajos 1895-ben megjelent írásától eltekintve) írását nem használták. Eredeti forrásokra alapozva Török alaposan ismerteti Kiss Gergely 1769-ben megírt rektori jelentését, amelyben a kollégium akkori állapotának teljes keresztmetszetét adja, és közli az új kollégium építésének történetét is.<sup>5</sup>

1895-ben a *Kollégiumi Értesítő* mellékleteként Gönczi Lajos közel 350 oldalas könyvben foglalta össze a székelyudvarhelyi kollégium történetét. Az iskola tanárainak életrajzai között Kiss Gergely munkásságát 18 oldalon át tárgyalja. Közleményének értékét emeli, hogy eredeti forrásokból dolgozott, és két Kiss Gergellyel kapcsolatos oklevelet szó szerint is közöl (a marosvásárhelyi kollégium *Testimoniuma*, és az *Útlevelet*). Gönczi e témában közölt írásai közül ez bizonyult a legpontosabbnak és a leghasználhatóbbnak. A levéltári dokumentumokon túl további forrásként Pálffy, Kis Ferenc és Török István műveit jelölte meg. Röviden kitér (Török István közleménye alapján) Backamadarasi peregrinációjára és ő is alaposan ismerteti 1769. márciusában, a gimnáziumról írt részletes jelentését, valamint a kollégium építésének történetét is.<sup>6</sup>

Fél évtizeddel később a *Protestáns egyházi és iskolai lapban* jelent meg ugyancsak Gönczi tollából az a beszéd, amelyet 1899. május 11-én Székelyudvarhelyen mondott Kiss

---

<sup>4</sup> Gönczi Lajos. *Emlékbeszéd Kis Gergely felett, halálának századik évfordulója alkalmából*. In: *A székelyudvarhelyi evang. reform. collegium értesítője az 1886/87. iskolai évről*. Székelyudvarhely 1887. 9–30. (A továbbiakban: Gönczi 1887.); valamint Gönczi Lajos: *Kis Gergely*. In: *Protestáns Közlöny* 1887. 206–208. (A továbbiakban: Gönczi ProtKöz)

<sup>5</sup> Török István: *Adalékok a székelyudvarhelyi ref. kollégium történetéhez*. In: *Protestáns Közlöny* 1888. 161–162; 172–173; 181; 188–189. (A továbbiakban: Török 1888)

<sup>6</sup> Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely 1895. (A továbbiakban: Gönczi 1895)

Gergely emlékére.<sup>7</sup> Beszédét a négy évvel korábban kiadott kollégium történetéből merítette és jónak látta Backamadarasi egyik levelét (a gimnáziumról szóló 1769. évi jelentését) újra, részletesen is ismertetni. Kiss Gergely munkásságából csak a gimnáziumi tanárságot tartotta fontosnak kiemelni (nyilván a közlemény jellege miatt), a főjegyzői tisztségét csak éppen megemlítette. Néhány sorban ismerteti a kollégium épületének kibővítését és Kiss tanári munkásságának néhány jellemző vonását. Külön érdekességgént emeljük ki Gönczi ama megállapítását, miszerint Backamadarasi kátét írt az erdélyi református egyház számára. Ez azért érdemel figyelmet, mert utóbb félreértésre adott okot.<sup>8</sup> A szóban forgó káté nem az erdélyi református egyházkerületnek készült, hanem a székelyudvarhelyi diákok számára tananyagként, és nem önálló kátéről van szó, hanem a *Heidelbergi Káté* kéziratban maradt magyarázatáról. Ma egyetlen másolatáról tudunk, amelyet a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában őriznek.<sup>9</sup>

1928-ban a székelyudvarhelyi kollégium *Értesítője* hasábjain ismeretlen szerző szól Kiss Gergelyről, mint a kollégium második alapítójáról, az iskola történetének rövid összefoglalásában.<sup>10</sup> Kiss Gergely rektorságának idejéből öt eseményt jegyzett fel: a tanterv reformját, az „ekspó” felállítását, a kollégium épületének kibővítését, a templomépítést és a második tanári állás megszervezését.

Több mint fél évszázaddal később, 1982-ben Mózes András teológiai tanár publikált Kiss Gergely székelyudvarhelyi munkásságáról rövid összefoglaló tanulmányt.<sup>11</sup> A szerző nagyrészt Pálffy publikációjára épít, annak anyagát rendszerezi és ahol lehet új adatokkal egészíti ki. Megállapításai viszont nem mindig helytállóak. Jegyzetapparátusának szegényessége miatt az új adatok nagy része nem kereshető vissza és ezért szinte használhatatlan (például nem bizonyítható az, hogy a gróf Teleki Sámuel és Kiss közötti találkozás a valóságban is megtörtént-e, mint ahogyan az sem, hogy peregrinációja elején és végén a trónörökös, II. Józseffel tényleg találkozott-e vagy sem).

1992-ben jelent meg Pál-Antal Sándor szerkesztésében a *Backamadaras 600 éve* című falumonográfia, amelyben Gáspár András szűkre szabott, alig két oldalas írását közli *Backamadarasi Kiss Gergely* címmel. Ebben a szerző Mózes András nyomán, és kizárólag az ő közlésére támaszkodva, beszél Kiss Gergelyről. Tekintettel arra, hogy az írás ismeretterjesztési céllal és nem tudományos igénnyel készült, új adatokat pedig egyáltalán nem tartalmaz, a későbbiekben nem is hivatkozunk rá.<sup>12</sup>

A soron következő rövid életrajzi összefoglalást Pálfalvi Pál készítette 2002-ben, a székelyudvarhelyi kollégium névadó ünnepségére. Ez sem tudományos igényű. Pálfalvi a megírás során Pálffy, Gönczi, Kis Ferenc közleményeit használta fel,<sup>13</sup> ezért a korábbi

---

<sup>7</sup> Gönczi Lajos: *Kis Gergely és Kis József emlékezete*. In: *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1899. 565–566, 579–581. (A továbbiakban: Gönczi 1899)

<sup>8</sup> Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Harmadik és bővített kiadás. Szerkesztette dr. Ladányi Sándor. Budapest 1977. 318. (A továbbiakban: Zoványi). A lexikon *Kiss Gergely* szócikkében a következő olvasható: *Kátéja is van, amelyről nem tudunk adatokat*.

<sup>9</sup> Backamadarasi Kiss Gergely: *Katekézis Magyarázattya melyet Le Irt [...] Kiss Gergely Udvarhelyi Református Collégium Professor tanítási alkalmatosságival [...] Kiss Borosnyai Tompa András [...] 1776. eszendőben [...] hozzá köttetvén Benkő Sámuelről, testvér Bátyától iratott verseket [...] A keresztyén vallás fundamentumos tikkelyeiről, a Sákramentumokról, a Keresztségről, és az Úr Vatsorájáról valo Tudományt midőn az Udvarhelyi Református Kollégium Seniori Hivatal viselne. Székelyudvarhely, 1774-1800. Kézirat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárának kéziratárában. Jelzetszáma: Ms. 75.*

<sup>10</sup> A kollégium rövid története, szervezete és kormányzata. In: *A székelyudvarhelyi református kollégium értesítője, az 1927-28. iskolai évről*. Székelyudvarhely 1929. 50–52.

<sup>11</sup> Mózes András: *Backamadarasi Kiss Gergely (1738–1787)*. In: *Református Szemle* 1982. 187–193. (A továbbiakban: Mózes)

<sup>12</sup> Gáspár András: *Backamadarasi Kiss Gergely*. In: *Backamadaras 600 éve*. Szerkesztette Pál-Antal Sándor. Székelyudvarhely 1992. 197–198.

<sup>13</sup> Pálfalvi Pál: *Backamadarasi Kis Gergely (1737–1787) emlékezete*.

publikációkhoz viszonyítva új adatokkal nem szolgál.

### Kiss Gergely munkássága a szakirodalomban

Kizárólag Kiss Gerely munkásságával foglalkozó írás kevés született. Az első ilyen 1861-ben látott napvilágot az erdélyi református egyház *Névkönyvében*, a Bod Péter *Smyrnai Polykárpusának* folytatásaképpen publikált püspöki életrajzokban.<sup>14</sup> Az Eperjesi Zsigmond református püspök elnöklete alatt tartott református generális zsinatok határozatainak ismertetése során Kiss Gergely neve többször is előfordul. Zágoni Bodola Sámuel közleménye a főjegyzőválasztás körüli huzavona kapcsán említi Kiss Gergelyt is. A szerző súlyos tévedése, hogy Kiss Gergely személyét kapcsolatba hozza az 1783. évi sárdi zsinat ágendareformjával, ami nem bizonyítható, sőt ennek épp az ellenkezője derül ki a korabeli dokumentumokból: egészen pontosan datálható, hogy a székelyudvarhelyi gimnázium rektora csak az 1785. évi zsinat után vállalt tevőleges szerepet az ágendarevízióban. Ezt a tévedését pedig a későbbi tanulmányok mind ellenőrizetlenül vették át (a kérdésre a későbbiekben még visszatérünk).

Furcsa mód Zayzon Ferenc a székelyudvarhelyi református egyházközség történetéről írt munkájában<sup>15</sup> Kiss Gergelyt alig említi, ami azért is furcsa, mert kollégiumi rektorsága alatt ideiglenesen lelkészi szolgálatokat is ellátott, és a templom építése is csak az ő hathatós közbenjárásával valósulhatott meg. Csupáncsak a monográfia függelékében található adattárban utal Kiss Gergelyre.

Pokoly József 1904–1905-ben publikálta nagy lélegzetű munkáját *Az erdélyi református egyház története* címmel.<sup>16</sup> Ebben Backamadarasi Kiss Gergely munkásságával a könyv terjedelmének és a személy jelentőségének arányában foglalkozik. Hangsúlyozza az ágendareform kivitelezésében vállalt szerepét, és felvázolja önálló liturgiatervezetének történetét is. Sajnos Pokoly az 1783. évi ágendareform adatolására forrásként nem az eredeti zsinati jegyzőkönyveket használta, hanem az 1861. évi névkönyv téves közlését, amiért idevonatkozó megállapítása nem felel meg a valóságnak. Viszont Backamadarasinak a népiskolák megújításában vállalt szerepéről írt Pokoly-féle iskolatörténeti összefoglaló ma is megállja helyét.

1947-ben, az erdélyi református egyház liturgiareformja idején Dávid Gyula Backamadarasi ágendájának időszerűségére hívta fel a figyelmet.<sup>17</sup> Rövid ismertetésében nagy hozzáértéssel mutatja be Kiss Gergely liturgiatervezetének újításait, az agenda 1788. évi kiadása alapján.

Benedek Sándor 1971-ben publikált liturgiátörténeti könyvében, a 18. századi ágendák bemutatása során megkülönböztetett figyelmet szentel Kiss Gergely munkájának.<sup>18</sup> Az agenda általános bemutatását és elemzését az 1788. évi, nyomtatásban is megjelent szöveg alapján végezte el, de mert nem használhatta a 18. századi zsinatok jegyzőkönyveit, sem a liturgiareformmal kapcsolatos dokumentumokat, sok téves következtetést vont le. Az 1861. évi *Névkönyv* hibás adatait Pokolytól vette át, persze ellenőrizetlenül, és ez további pontatlanság forrása lett. Mivel ő sem a kéziratos ágendát használta, Backamadarasi

---

[http://refkol.nextra.ro/hirek/bkg/bkg\\_1.doc](http://refkol.nextra.ro/hirek/bkg/bkg_1.doc)

<sup>14</sup> Zágoni Bodola Sámuel: *Folytatása a püspökök életrajzának. Eperjesi Zsigmond*. In: *Az erdélyi reformata anyaszentegyház névkönyve 1861-re*. Kolozsvár 1861. 1–17. (A továbbiakban: *Névkönyv*)

<sup>15</sup> Zayzon Ferenc: *A székely-udvarhelyi evang. reform. egyházközség története megalakulásától 1780-ig*. Székely-Udvarhely 1983.

<sup>16</sup> Pokoly József: *Az egyházi intézmények története*. V. kötet. In: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest 1905. (A továbbiakban: Pokoly)

<sup>17</sup> Dávid Gyula: *Backamadarasi Kis Gergely hozzászólása az ágendakérdéshez*. In: *Református Szemle* 1947. 653–657. (A továbbiakban: Dávid)

<sup>18</sup> Benedek Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Órsziget 1971. (A továbbiakban: Benedek)

ágendájának értékelését tőle sem fogadhatjuk el, hiszen éppen a kéziratok agenda az, amely alapos elemzés után alapvetően megváltoztatja Kiss ágendájáról alkotott eddigi képünket.

Sebestyén Kálmánnak az erdélyi református népoktatás történetéről írt könyve (1995) kivonatolva közli a népoktatás reformjának felügyeletével megbízott Kiss Gergely egyházmegyékhez intézett utasítását.<sup>19</sup>

Jómagam 2002-ben a *Református Szemle* hasábjain közöltem liturgiátörténeti tanulmányt, amelyben az egységes istentiszteleti rendtartás megteremtése körüli eseményeket ismertettem röviden (17–18. század), és ebben kitérek Kiss Gergely munkájára is.<sup>20</sup> *Törvényhozó egyház* című könyvemben (2002) pedig, az 1780-as évek liturgiareformja kapcsán, egybevetettem Backamadarasi ágendáját a korábbi és korabeli erdélyi ágendákkal.<sup>21</sup> Alapszöveggént ágendájának az 1788. évi kiadását használtam.

Végül hadd tekintsük át a szaklexikonok Backamadarasi Kiss Gergely életét és munkásságát ismertető szócikkeit is! Szinnyi többek között Pálffy, Gönczi és Zoványi Jenő (*Theológiai ismeretek tára*) idevágó adatait használta fel (ezért nem tud pl. Kiss berni peregrinációjáról).<sup>22</sup> A *Magyar életrajzi lexikonban* Kis Gergely címszó alatt szűk adatsor található, a lexikon nem említi berni tanulmányútját és főjegyzői tisztségét.<sup>23</sup> Az *Egyháztörténeti lexikon*, az előbbi két lexikkal ellentétben, a bázeli peregrináció mellett megemlíti a bernit is,<sup>24</sup> de tévesen állítja, hogy az erdélyi református egyház számára írt káté Backamadarasi önálló műve, ami abból érthető, hogy mechanikusan átvette Gönczi Kiss Gergely kátéjára vonatkozó félreérthető megállapítását.

Mindezekből összegzésképpen csak annyit állapítunk meg, hogy a Backamadarasi életével és munkásságával foglalkozó közlemények túlnyomó többsége, minden erényük és jó szándékuk ellenére, több pontatlanságot is tartalmaz. A tévedések forrásaként azonosítható közlemények Pálffy Dénes, Zágoni Bodola Sámuel, Pokoly József, Benedek Sándor és Mózes András tollából születtek meg. Pálffy és Mózes esetében az életrajzi adatok pontatlanok, vagy egyenesen tévesek, míg Pokoly és Benedek az ágendatervezet kapcsán vont le hibás következtetéseket (ezek nevesítését és kiigazítását alább részletesen is tárgyaljuk). A pontatlanságok és a félreértések onnan származtak, hogy egyikük sem használt eredeti forrást, ezért írásaikat igen óvatosan és bizonyos fenntartásokkal kell olvasnunk. Az alábbiakban tehát természetesen fordítjuk figyelmünket Kiss Gergely élettörténetének azon szakasza felé, amelyről semmilyen eredeti forrás nem áll rendelkezésünkre, és az arról közölt téves adatokat a megjelent írássok kritikai olvasásával próbáljuk meg kiszűrni, a korabeli dokumentumok áttanulmányozásával pedig rekonstruálni.

---

<sup>19</sup> Sebestyén Kálmán: *Erdély református népoktatása, 180–1848*. Budapest 1995.

<sup>20</sup> Kolumbán Vilmos József: *Liturgia-egyesítési törekvések. Melotaitól Backamadarasi Kis Gergelyig*. In: *Református Szemle*. 2002. 86–97. (A továbbiakban: Kolumbán 2002)

<sup>21</sup> Kolumbán Vilmos József: *Törvényhozó egyház*. Kolozsvár 2002. (A továbbiakban: Kolumbán)

<sup>22</sup> Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest 1899. Újrakiadva 1980–1981. VI. kötet. 291. (A továbbiakban: Szinnyi)

<sup>23</sup> *Magyar életrajzi lexikon, 1000–1990*. Szerk. Kenyeres Ágnes. Budapest 1994.

<sup>24</sup> Zoványi 318.

## I. Az indulás

### Gyermekkora és tanulmányai

Kiss Gergely gyermekkoráról csak Pálffy és írása nyomán Mózes András írt. Mivel Pálffy nem jelölte meg forrásait és más, korabeli források sem állnak rendelkezésünkre, ezért tudósítását fenntartásokkal ugyan, de elfogadjuk, remélvén, hogy adatai, legalább részben, magától Kiss Gergelytől származnak.

Ezek szerint Backamadarasi Kiss Gergely közszekely szülők gyermekeként látta meg a napvilágot a marosszéki Backamadarason. Születési évét illetően a vélemények megoszolnak: Gönczi Lajos és az *Egyháztörténeti lexikon* azt 1737-re teszi, míg Pálffy, Szinnyei és Mózes András 1738-ra. Kis Ferenczet az eltérő vélemények elbizonytalaníthaták és ezért rövid életrajzi összefoglalójában csak születés helyét említi, a születés évét már nem.<sup>25</sup> Tekintettel arra, hogy az egyházközség anyakönyve odalett, és semmi más forrás nem segít, kénytelenek vagyunk elfogadni az 1867-ben állított emlékoszlop feliratán közölt születési évet: *Backamadarasi Kis Gergely emlékének a ref. tanodai ifjúság 1867. Született 1738. †1787.*<sup>26</sup>

Pálffy rövid történetet is közölt Kiss Gergely születéséről, amelyet nincs módunkban sem megerősíteni, sem megcáfolni, csupáncsak érdekességképpen közöljük. Íme: *Terhes lévén véle az édes Anyja, és immár a születés ideje is közelgetvén, egy hajnalban azt mondja Férfijének: Álmat láték. Férfje kérdi: Mit látál? Asszony: egy kicsi veres nadrágom vala – Férfj: fiad lesz. Asszony: Az ablakba tevém, Férfj: híres ember lesz belőle.*<sup>27</sup>

Apját Kiss Gergelynek hívták, akiről Pálffy annyit jegyzett fel, hogy olvasott ember volt, házában a *keresztyéni oktató könyvek mellett olvastatott a Szent Biblia is*. Anyjának nevét nem ismerjük, róla csak annyit jegyez meg Pálffy, hogy vallásos asszony volt és hetven éves kora ellenére is szemüveg nélkül olvasta a Bibliát.<sup>28</sup>

Két testvéréről tudunk, Sámuelről és Miklósról. Sámuel fiával, Andrással, aki 1787-ben székelykeresztúri lelkész volt, Pálffy együtt virrasztott a haldokló Kiss Gergely ágyánál.<sup>29</sup> Másik testvére, Kiss Miklós, a marosvásárhelyi kollégiumban tanult, majd németországi egyetemekre látogatott, ahol a marosvásárhelyi kollégium megbízottjaként a kollégium külföldi könyvvásárlásait intézte.<sup>30</sup>

Elemi iskoláiról szintén keveset tudunk. Pálffy erről az időszakról források hiányában nem írt.<sup>31</sup> Mózes Andrásnak is csak közvetett értesülései vannak e tanulmányi időszakot illetően, és csak következtet, mégpedig Sipos Gábornak a marosszéki népoktatásról írt tanulmányából (amelyben szó van arról, hogy Backamadarason az 1710-es években már bizonyosan volt iskolaszoba, mert 1719-ben annak javításáról rendelkeztek).<sup>32</sup> Ebből a tanulmányból tudjuk azt is, hogy Kiss Gergely korában Backamadarason Hadnagy Ferenc (1743–1747) és Katona György tanított (1749–1750), Kiss tehát tőlük tanulhatta a betűvetést, az alapvető számtani ismereteket és a *keresztyéni hit ágazatait*.<sup>33</sup>

<sup>25</sup> Gönczi 1887. 10, Zoványi 318, valamint Pálffy 122, Szinnyei 291, Mózes 187. és Kis 41.

<sup>26</sup> Kis 51.

<sup>27</sup> Pálffy 123.

<sup>28</sup> Pálffy 122.

<sup>29</sup> Pálffy 143

<sup>30</sup> Sebestyén Mihály: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*. In *Erdélyi Múzeum* 1995. 1–2. füzet 1–16. 11. (A továbbiakban: Sebestyén Mihály)

<sup>31</sup> *Minthogy gyermekkoráról semmit, tanuló ifjúságáról is csak igen keveset tudhatunk...* Pálffy 122.

<sup>32</sup> Sipos Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest 1980. 110. (A továbbiakban: Sipos)

<sup>33</sup> A korabeli népiskolák tantárgyainak ismertetését lásd Sipos 118–121.

Az elemi iskola elvégzése után 1751-ben subscribált a marosvásárhelyi kollégiumban, mint szolgadiák.<sup>34</sup> Már 1751-től Toldalagi László gróf fiait tanította, amiből családjának szegényes sorsára és Backamadarasi kiváló képességeire is következtetni lehet. A marosvásárhelyi kollégiumi tanulmányairól szintén keveset tudunk. Pálffy is csupán egy legendaszerű történetet jegyzett le: a sátoros ünnepek alkalmával a diákok meglátogatták a patrónusokat, és a főúr szórakoztatására, szokás szerint, vitára keltek egymással. A patrónus másnapi beszámolója szerint volt egy sánta diák (Kiss Gergely), aki minden kérdésre tudott válaszolni.<sup>35</sup>

Kiss Gergely termetéről Pálffy a következőket írja: *közép termetű, széles vállú és mejjü, tellyes és piros ábrázatú, legelső tekintetre is tiszteletet mutató gyönyörű ember, de a bal lába igen kicsinnel rövidebb volt mint a másik, e mindazonáltal semmi dísztelenségre nem szolgál, mert úgy megszokta volt magát mentében mind a két felé egyaránt hajtogatni, s mint egy rengetni, hogy a ki másunнан testi állását nem tudta, menésiből bajosan, vagy meg sem esmérhette.*<sup>36</sup>

Mózes András bővebben szól Kiss Gergely életének e korszakáról. Tudni véli, hogy marosvásárhelyi tanárai (Baczoni Ince István, Benkő Mihály, Kovásznai Tóth Sándor<sup>37</sup>) tisztelték és megbecsülték; azt is, hogy kiváló szorgalommal tanulta a német nyelvet és a teológiai tudományokat.<sup>38</sup> Idevonatkozó megállapításait, források és bizonyítékok hiányában, kénytelenek vagyunk némi fenntartással kezelni, mint ahogyan azt is, hogy 1764 folyamán Sáromberkén találkozott a peregrinációból hazatérő Teleki Sámuellel, és a főúr ösztönzésére fogott hozzá a német nyelv intenzív tanulásához.<sup>39</sup>

Kollégiumi tanulmányait 1764-ben fejezte be. Április 4-én megkapta a marosvásárhelyi kollégium *Testimonium*át, amelyben tudatták, hogy Kiss Gergely teológiai tanulmányait elvégezte, a vizsgaalkalomra előírt kötelező vizsgákat letette és elnyerte a marburgi akadémia ösztöndíját.<sup>40</sup> Kiss az irattal jelentkezett a Guberniumnál, hogy kérvényezze a németországi egyetemeken való továbbtanulást. Április 10-én Buccow generális és Cserei Elek guberniumi jegyző kibocsátotta a külföldi tanulmányúthoz szükséges *Littera Passualest*. Mivel a németországi tanulmányút elkezdéséhez szükség volt az uralkodó beleegyezésére is, az előzetes engedélyt hivatali úton Bécsbe küldték. A pozitív bécsi elbírálás után május 7-én a marosvásárhelyi Királyi Táblán kiadták a végleges útlevelet.<sup>41</sup>

### Peregrinációja

Kiss Gergely peregrinációjával kapcsolatosan több, egymásnak ellentmondó vélemény is megfogalmazódott az idők során. A 19. századi életrajzírók többsége, Pálffy és

---

<sup>34</sup> *Gregorius Kiss paedagogarcha filiorum ill[ustrissimi] comitis Ladislai Toldalagi, logicae praec[eptorum] adsector, s[ancti]s[simae] theologiae praeses [...], acad[emias] salutavit, professor Acropolitani dissertissimus.* Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848.* Szeged 1994. 81 (A továbbiakban: Tonk)

<sup>35</sup> Pálffy 124.

<sup>36</sup> Pálffy 124

<sup>37</sup> A tanárok életrajzát lásd: Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története.* Marosvásárhely 1889. (A továbbiakban Koncz)

<sup>38</sup> Mózes 187–188.

<sup>39</sup> *Közben Kiss Gergely felkereste Sáromberkén Teleki Sámuel, aki elmondotta, hogy ő is Bécsbe utazott, és ott nehezen, de megszerezte a kiutazáshoz az engedélyt. Tanácsolta, hogy menjen fel Bécsbe, és személyesen járja ki az engedélyt.* Mózes 188.

<sup>40</sup> *Praelaudatum Iuvenem Gregorium Kis Theologum, strictae Censurae subiectum sedulo examinavimus, invenimusque Eundem a Studiis egregiisque animi dotibus dignum, ut semet ipsum uberius excolendi fine, Academiis exteris salutet, ac Beneficium, quod ex Pientissima serenissima Landgravii Hasso–Casselani in Academia Marburgensi Munificentia Theologis Transilvanis iam atiquitus collatum habetur.* A *Testimonium* teljes szövegét lásd: Gönczi 1895. 21–22.

<sup>41</sup> A *Littera Passuales* teljes szövegét lásd: Gönczi im. 23–25.

Török István kivételével, nem írt életének e kevésbé ismert szakaszáról, s a 20. századi publikációk is, Mózes András munkája kivételével, csupáncsak érintőlegesen számolnak be róla.

Pálffy a marosvásárhelyi kollégiumi tanulmányok elvégzésről pontos adatokkal nem rendelkezett. Kiss Gergely élettörténetét 1766-tól folytatja, amikor Bécsbe utazott, hogy a külföldi tanuláshoz szükséges engedélyeket beszerezze és jelentkezett „Második József császárnál” audienciára, majd *okos beszéde alkalmaztatása, és alázatos könyörgésével megnyerte mind magának, mind másoknak is ezen Nemes Hazánk, nemzetünk és sz. Vallásunk boldogító intézetére a szabadságot.*<sup>42</sup> Utólag kiderült, közlése több helyen is pontatlan és rosszul adatolt.

Mózes András szerint a peregrinációból hazatérő Teleki jelentette a marosvásárhelyi kollégium rektorának, hogy a bázeli egyetem évi egy ösztöndíjat ajánlott fel a kollégium diákjainak, amelyre az iskola vezetősége Kiss Gergelyt javasolta, aki ezek után felkereste Telekit Sáromberkén. A találkozás után Kiss Gergely minden erejét a német nyelv és irodalom tanulására fordította. Mózes András ugyanakkor azt is tudni véli, hogy időközben megválasztották a székelyudvarhelyi kollégium tanárának, és a kollégium beleegyezésével indult Bécsbe, hogy megszerezze a kiutazáshoz szükséges engedélyeket.<sup>43</sup> Mózes András véleménye több okból sem tartható. Telekivel kapcsolatos megállapítása, miszerint a gróf a marosvásárhelyi kollégiumnak bejelentette volna, hogy a bázeli akadémia évi egy ösztöndíjat ajánlott fel, Biás István kiadásában közölt Teleki-féle útinapló rossz olvasatának eredménye. Biás az útinaplóhoz írt előtanulmányában ismerteti Teleki Sámuelnek az unokatestvérével folytatott levelezését. Az ösztöndíjról egyetlen levélben történik csak említés: Teleki Sámuel 1761. január 14-én Teleki Ádámmal címzett levelében biztatja Leidenben tartózkodó rokonát, hogy a marosvásárhelyi kollégium számára szerezzen ösztöndíjat.<sup>44</sup> Mózes András írásából továbbá az sem tartható miszerint Kiss Gergelyt már 1765-ben a székelyudvarhelyi gimnázium rektorának választották volna meg, hiszen ekkor még Kovács József volt az iskola rektora, és az 1749-ből származó királyi leírát Székelyudvarhelyen csak egyetlen tanári állást engedélyezett. A Főkonzisztórium levéltárában található levelekből pedig egyértelműen bizonyítható, hogy Kiss Gergely neve az udvarhelyi rektorsággal kapcsolatosan csak 1768. elején merült fel.<sup>45</sup>

Az útlevele megszerzése után Kiss Gergely elől mindenféle akadály elhárult, mégsem utazott el 1764. májusában. Késlekedésének oka a kiutazáshoz szükséges anyagi fedezet hiánya lehetett, hiszen 1764–1765 telén anyagi támogatást kért a Főkonzisztóriumtól.<sup>46</sup> Az egyházi főtanács ez ügyben április 21-én hozott határozatot, amely szerint a beszercei kamatokból 200 magyar forintot utal ki a marosvásárhelyi tógátusnak.<sup>47</sup>

Sajnos nem sikerült megtudnunk azt, hogy mi történt 1765. áprilisától 1765. őszéig, mert e néhány hónapról semmiféle dokumentum nem áll rendelkezésünkre, ezért csak feltételezésre szorítkozunk. A Főkonzisztórium határozatának kézbesítése és a pénz kézhezvétele néhány hétnél nem tarthatott tovább, s legkésőbb az év nyarán, papírok és pénz birtokában, készen állhatott az utazásra. Néhány hónapos késlekedése azzal is magyarázható, hogy az utazásra alaposan akart készülni, vagy más peregrinust szeretett volna bevárni.

---

<sup>42</sup> Pálffy 125.

<sup>43</sup> Mózes 188.

<sup>44</sup> Biás István (kiad): *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár útinaplója, 1759–1763*. Marosvásárhely 1908. XXXVI.

<sup>45</sup> A Főkonzisztórium hazahívó levele Backamadarasi Kiss Gergelyhez, 1768. március 20. A Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár. (A továbbiakban: FőkonzLvt.) FőkonzLvt. 1768/11.

<sup>46</sup> Sajnos a kérvény elveszett, s így csak a Főkonzisztórium válaszából lehet következtetni a kérvényre.

<sup>47</sup> *Marosvásárhelyi tógátus Kis Gergely bétsi uttyára rendeltetett a beszercei concumulalt interesbol 200 M forint*. Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve, 1765. április 21. 1765/7. (A továbbiakban Prot. Sess.)

Indulásának időpontja ismeretlen. A lehetségesítéshez eligazítást nyújt Teleki Sámuel útinaplója, amelyből megtudjuk, hogy a gróf Sáromberkétől Bázelig vezető útja két hónapig tartott. Igaz, hogy Teleki a nagyobb városokban több napot is időzött, ami talán Backamadarasi esetében nem történt meg. A gróf mindig gyors kocsival utazott, szemben Kiss Gergellyel, aki csak a parasztszekereket vehette igénybe.<sup>48</sup> Az utazás időtartamára utaló kapaszkodóból óvatosan következtetve állítjuk, hogy Kiss Gergely utazása hozzávetőlegesen másfél-két hónapot tartott. Az elindulás időpontjának meghatározásában pedig támpontunk a berni egyetem anyakönyvében található bejegyzés. A matricula szerint Kiss Gergely 1766. január 1-től a berni akadémián tanulmányi segélyben részesül, tehát gyakorlatilag ekkor kezdte el letölteni tanulmányi időszakát.<sup>49</sup> Ebből valószínűsíthető, hogy Backamadarasi 1765. decemberének második felében érkezett a svájci városba. Amennyiben a másfél hónapig tartó utazással számolunk, akkor Kiss elindulása 1765. októberének végére tehető.

### Bázel vagy Bern?

A szakirodalomnak mindezidáig nem sikerült kétséget kizáróan tisztázni Backamadarasi peregrinációjának állomásait. A különböző források a peregrináció helyeként két egyetemet neveznek meg: a bázelit és a bernit. Amíg a 19. századi publikációk (Török István és Gönczi Lajos 1895-ben írása kivételével) csak a bázeli peregrinációról tudnak, addig a 20. századi publikációk Bázel mellett a berni akadémiát is feltüntetik. Egyedülálló módon Pállfalvi Pál, a két svájci akadémia mellett – név nélkül –, Bécset is Backamadarasi peregrinációs állomásaként említi.<sup>50</sup>

Török István 1888-ban a székelyudvarhelyi gimnázium iskolatörténetével kapcsolatosan közölt adalékokat. Levéltári kutatásai eredményeként az idevonatkozó szakirodalomban először nála jelentkezik Backamadarasi berni peregrinációjára vonatkozó adat.<sup>51</sup> Gönczi Lajos a néhány évvel később közzétett iskolatörténetében Török adatait átvette,<sup>52</sup> bár a később írt megemlékezésekben megint csak a bázeli peregrinációról írt.

Pálffy, mint az első életrajzíró különösebb részletezés nélkül csak a bázeli egyetemet említi,<sup>53</sup> s az ő adatait vette át Kis Ferencz, Szinnyi József és Mózes András is.<sup>54</sup> A Zoványi-féle *Egyháztörténeti lexikon*ban, Backamadarasi peregrinációs helyeként Bázel mellett Bern is szerepel. A lexikon szerint Kiss két évet töltött Bázelen és egyet Bernben.<sup>55</sup> A különös az, hogy a Szabó-Szőgi féle peregrinus-adattárban, amely Meyrat Walter munkájára épít, csak Bernet lehet összekapcsolni nevével.<sup>56</sup>

Az eddigieket összegezve kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy Backamadarasi peregrinációja bizonyíthatóan 1766. január 1-től 1768. augusztus 30-ig tartott. De mi a helyzet a két hellyel?

A bázeli tanulmányútról először Pálffy Dénes írt. Művéről azt már említettük, hogy nem egészen pontos és állításai nem minden esetben állják meg a helyüket. Ez a pontatlanság

---

<sup>48</sup> Teleki utazásának részleteiről bővebben: Biás István: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója (1759–1763)*. Marosvásárhely 1908.

<sup>49</sup> Harsányi András: *Meyrat Walther: Die Unterstützung der Glaubennossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert. Bern 1941*. In: *Egyháztörténet* 1943, 458–466. (A továbbiakban Harsányi)

<sup>50</sup> Pállfalvi Pál: *Backamadarasi Kis Gergely (1737–1787) emlékezete*. [http://refkol.nextra.ro/hirek/bkg/bkg\\_1.doc](http://refkol.nextra.ro/hirek/bkg/bkg_1.doc)

<sup>51</sup> Török 1888. 162.

<sup>52</sup> Gönczi 1895. 25.

<sup>53</sup> Pálffy 125.

<sup>54</sup> Kis 42, Szinnyi 291, Mózes 188.

<sup>55</sup> Zoványi 318.

<sup>56</sup> Szabó-Szőgi 264, Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon*. Budapest 2003.

hatványozottan érvényes Kiss Gergely élettörténetének a székelyudvarhelyi rektorság előtti szakaszára, így peregrinációjára is. Pálffy mellett szól viszont az, hogy tanítványként személyesen ismerte Kiss Gergelyt (tanulmányai elvégzése után is jó kapcsolatot ápolt tanítójával<sup>57</sup>), és többször hallhatta mesterét bázeli tapasztalatairól beszélni. Backamadarasi peregrinus tanítványainak bemutatása rendjén ugyancsak Pálffy jegyzi meg, hogy az egyik tanítvány, Bágyi Balási Péter ajánlást vitt Kiss Gergelytől a bázeli egyetemen tanító Klaparednak, aki az ajánlás kézhezvétele után Kiss felől érdeklődött és elmesélte Bágyinak, hogy Backamadarasi az egyik disputáción sarokba szorította őt.<sup>58</sup>

Backamadarasi berni tanulmányútját két forrás erősíti meg. Meyrat Walter 1941-ben megjelent munkájában olvasható, hogy Backamadarasi Kiss Gergely 1766. január 1–1768. augusztus 31. között berni tanulmányi segélyben részesült.<sup>59</sup> A berni tanulmányutat hitelesítő másik forrás a Főkonzisztórium és Kiss Gergely közötti levélváltás, amelyet a székelyudvarhelyi megüresedett rektorság ügyében folytattak. 1767-ben az addigi székelyudvarhelyi rektort, Kovács Józsefet a rangosabb nagyenyedi kollégium hívta meg tanárnak. Helyére, a gimnázium ügyét szíven viselő Málnási László tanácsára (aki ekkor egy személyben volt Nagyszeben és a Főkonzisztórium papja illetve az egyházi alapítványok felügyelője), Backamadarasi Kiss Gergelyt szemelték ki.<sup>60</sup> Az ajánlást elfogadták az iskola kurátorai is. Ez ügyben 1768. április–május között több levelet is váltott a Főkonzisztórium és Backamadarasi. A Főkonzisztórium rektorságot felajánló leveleit berni címére küldték, Kiss Gergely pedig valamennyi válaszát kivétel nélkül mind Bernben keltezte, tehát egyértelmű az, hogy 1768-ban a svájci városban volt.<sup>61</sup>

Viszont továbbra is kérdés marad az, hogy Backamadarasi a két egyetemen mennyit időzött és pontosan mikor tartózkodott ott? A kérdést bonyolítja, hogy Backamadarasi neve sem a bázeli, sem a berni egyetem anyakönyvében nem szerepel.<sup>62</sup> Mivel más adatunk nincs, ezért csak a berni tanulmányi segély folyósításának időtartamát (1766. január 1–1768. augusztus 31.) vehetjük alapul. Ezek szerint Kiss Gergely 1766. első hónapjait minden bizonnyal Bernben töltötte, majd onnan Bázélbe utazott. Bernbe való visszatérése legkésőbb 1767. végén történhetett, hiszen a Főkonzisztórium 1768-ban a Kiss Gergelyhez címzett leveleket Bernbe küldte. Backamadarasi tehát a berni tanulmányait ideiglenesen megszakítva több-kevesebb időt Bázélben is eltöltött, majd onnan visszatérve, Bernbe fejezte be tanulmányait. Források hiányában viszont, amint már jeleztük, lehetetlen megállapítani, hogy pontosan mennyi időt töltött a bázeli egyetemen.

### Kiss Gergely hazatérése

Kovács József, Teleki Sámuel peregrinációs útitársa a gróffal együtt tért haza a külföldi tanulmányútról 1763-ban. Hazajövele után nem sokkal a Főkonzisztórium felajánlotta a székelyudvarhelyi gimnázium épp üresedésben lévő rektori székét, amit Kovács

---

<sup>57</sup> Pálffy Dénes Backamadarasi halálos ágyánál együtt virrasztott Kiss Sámuel fiával, Andrással. Pálffy 142–143.

<sup>58</sup> Pálffy 130.

<sup>59</sup> Meyrat Walther: *Die Unterstützung der Glaubennossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert*. Bern 1941. Magyarul csak ismertetése jelent meg Harsányi András tollából 1943-ban az *Egyháztörténet* című szaklapban.

<sup>60</sup> Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976. 224. (A továbbiakban Jakó)

<sup>61</sup> Bernából 19. Április Sup. Consistoriumhoz tett Kgd válasza [...] tegnapi napon megérkezvén haladéknélkül irunk újra [...] hogy Kgd Bernából minden idő vontatás, és másuvá való elfordulás nélkül, mindjárt induljon a Hazánkba. FőkonzLvt. 1768/23.

<sup>62</sup> Bázeli magyar peregrinusok névsora: Révész Imre: *A bázeli egyetemen tanult magyarok s erdélyiek névsora 1600–1852*. In: *Magyar Történelmi Tár* 9/1861. 239–242; Zsindely István: *A bázeli egyetem anyakönyvéből*. In: *Sárospataki füzetek* 4/1860. 154–165; Vezár Frigyes: *A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora*. In: *Debreceni Szemle* 1931. 315–333.

készséggel el is fogadott. Filozófiai és matematikai előadásainak hírére viszont rövidesen meghívták a sárospataki kollégiumba, amit Kovács visszautasított,<sup>63</sup> és négy évi eredményes székelyudvarhelyi tanári tevékenység után, 1767. végén a nagyenyedi kollégiumba távozott elfoglalni a megüresedett filozófiai katedrát. Az 1767. július 2-án tartott gyűlésén a Főkonzisztórium is beleegyezett Kovács távozásába, és a gimnáziumhoz intézett utasításban csupáncsak azt írta elő, hogy az iskola gondnokai még távozása előtt keressenek más tanárt, hogy az oktatás folytonossága megmaradjon.<sup>64</sup>

A gimnázium kurátorai, a megüresedett rektori szék betöltése végett júliustól szeptemberig több lelkészt is megkerestek, de pozitív választ vélhetően csak Borosnyai Lukács Simon marosvásárhelyi lelkésztől kaptak, akinek Udvarhelyre jövetelét a két nagyhatalmú patrónus, Dániel István és Bethlen János is támogatta.<sup>65</sup> Borosnyai azonban időközben meggondolta magát és a székelyudvarhelyi rektori katedra helyett a marosvásárhelyi szószék mellett döntött.<sup>66</sup> A Főkonzisztórium, szeptember 3-án tartott ülésén tudomásul vette Borosnyai megmáshíthatatlan szándékát és úgy döntött, hogy amíg alkalmas ember kerül az székelyudvarhelyi rektori székbe, a gimnázium irányítását ideiglenesen Csejdi Miklós székelyudvarhelyi lelkészre bízta.

A gimnázium kurátorai (Bethlen Pál, Kerekes Pál és Patakfalvi Ferenczi Pál) azonban nem törődtek bele egykönnyen Borosnyai visszautasításába, és 1767. szeptember 21-én a Főkonzisztóriumhoz címzett levelükben továbbra is őt kérték a rektori székbe. Érvelésük szerint Kovács méltó utódját az ő személyében találták meg, akiről – szerintük – könnyen elképzelhető, hogy szívesen lenne rektor a gimnáziumban, ha azt a Főkonzisztórium is úgy parancsolja. A gimnáziumi oktatást, irányítást és a gazdasági ügyek intézését egyazon személynek kell végeznie, és ennek a leginkább Borosnyai felel meg – hangzott az érvelés.<sup>67</sup> A marosvásárhelyi lelkész azonban hajthatatlannak bizonyult és nem vállalta el az udvarhelyi rektorságot.

1767. november 28-án az iskola előljárói levélben jelentették, hogy Kovács József helyét megpróbálták ugyan betölteni, de mert maguk nem találtak erre megfelelő *tiszteletes férfiakat*, ezért mások véleményét is kikérték. Így vetődött fel Bánffi Dénesné udvari lelkészének, Szilágyi Dánielnek<sup>68</sup> és Ajtai Mihály nagyenyedi tanárnak a neve.<sup>69</sup> Ha viszont sem Szilágyi, sem Ajtai nem fogadja el a felkérést – írják a kurátorok –, akkor a Főkonzisztóriumra hárul a tanári állás betöltésének kötelezettsége. Egyetlen kérésük ez volt: lehetőleg, ne *valami ifjú embert* nevezzenek ki, mivel Székelyudvarhelyre inkább *élteőbb* tanár kell, aki az irányításhoz és a gazdasági ügyek intézéséhez is ért.<sup>70</sup>

A székelyudvarhelyi rektorságot sem Szilágyi, sem Ajtai nem vállalta, ezért

---

<sup>63</sup> Kis 34.

<sup>64</sup> *Úgy a székelyudvarhelyi kurátoroknak is meg kell írni, hogy az odavaló Gymnasium edig való professora Tiszt. Kovács József eő Kglme minthogy minél hamarébb Enyedre által fog vitetetni, de successore gondokodjanak s opiniojokat is a Supr. Consistoriummal közöljék.* Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. 1767/54. Lásd még: A Főkonzisztórium levele a székelyudvarhelyi kurátorokhoz. 1767. július 2. FőkonzLvt. 1767/54.

<sup>65</sup> *Írni kell mind Dániel István uramnak separatim, mind a G. Bethlen János és vice curatoroknak, hogy vettük ugyan leveleket tiszteletes Borosnyai Lukács Simon iránt, de eo kegyelme Marosvásárhelyen való maradása bizonyos okokra nézve már megállítatott.* Prot. Sess. 1767/67.

<sup>66</sup> Prot. Sess. 1767/67.

<sup>67</sup> A székelyudvarhelyi kurátorok levele a Főkonzisztóriumhoz. 1767. szeptember 21. FőkonzLvt. 1769/200.

<sup>68</sup> A gimnázium kurátorainak levele a Főkonzisztóriumhoz a tanári állás betöltéséről, 1767. november 28. FőkonzLvt. 1767/97.

<sup>69</sup> *Vagyon ugyan már egy mindnyájunknál egész esméretességebe való Tiszteletes és igen dicséretes férfiú, akit említeni sem bátorokdánk, ha maga szavaiból, ide való jövetelre hajlandó szándékát nem értettük volna, tudnillik: Tiszteletes Nenyedi Philologiae Professor Ajtai Mihály Uram őkegyelme, aki maga jelentette egyikünknek, hogy nem volna idegen az ide való jöveteltől.* FőkonzLvt. 1767/97.

<sup>70</sup> FőkonzLvt. 1767/97.

főkonzisztórium megbíztatás alapján Benkő Sámuel neveztek ki ideiglenesen az iskola élére. Valószínűleg a kollégium kurátorai sem voltak megelégedve a döntéssel, hiszen Benkő Sámuel frissen végzett nagyenyedi diák volt, aki sem az igazgatáshoz, sem a gazdasági ügyek intézéséhez nem érthetett.

Feltételezhetően Málnási László tanácsára esett a választás a tanulmányait lassan befejező Backamadarasi Kiss Gergelyre.<sup>71</sup> A Főkonzisztórium 1768. március 20-án tartott ülésén az egyházi főtanács Backamadarasi jelölését elfogadta, és még aznap levelében értesítette őt a döntésről. Hogy az ajánlat elfogadására rávegyék, évi 300 forintos javadalmazást ígértek neki, az egyetlen feltétel az volt, hogy lehetőleg még a nyár előtt térjen haza.<sup>72</sup> Ugyanakkor azt is meghagyták, hogy a levélre mindenképpen válaszoljon, és hogy a levél ne vesszen el, címezze azt valamelyik főkonzisztórium tag nevére. Kiss válaszelele ezért nem maradt fenn a Főkonzisztórium levéltárában, de a testület 1768. május 7-én tartott ülésén felvett jegyzőkönyvéből rekonstruálható a levél tartalma. Ebből tudjuk meg azt, hogy levelét április 19-én keltezte, május 6-án érkezett meg Erdélybe, közli, hogy a meghívást elfogadja, és szűkös anyagi helyzetére hivatkozva kéri a Főkonzisztóriumot, hogy hazautazását anyagilag támogassa. A Főkonzisztórium megelégedéssel nyugtázta Backamadarasi beleegyező válaszát, és újra megsürgette a hazatérést. Ugyanakkor tudatták vele azt is, hogy az utazási költségek fedezésére 200 forintot utaltak ki, amelyből az állás elfoglalása után 100 forintot köteles visszafizetni. Ugyanazon az ülésen utasították Málnási Lászlót, hogy a felügyelete alatt lévő beszercei alapból utaljon ki 206 forintot: 200-at az utazási költségek fedezésére és 6 forintot a pénzváltásra.<sup>73</sup>

A hazatérést sürgető levél és a pénz legkésőbb június végére juthatott el a címzetthez. Backamadarasi viszont nem indult azonnal haza. Ösztöndíja augusztus 31-ig szólt, de úgy tűnik, hogy még egy hónapot ráadott erre és csak augusztus elején–közepén indult útnak<sup>74</sup> és szeptember 22-én érkezett meg Marosvásárhelyre. Három nappal később levélben kérte a Főkonzisztóriumot, hogy közölje beiktatásának dátumát és módját.<sup>75</sup> Kérését a testület október 2-án tárgyalta, amely utasította, hogy sürgősen keresse fel Gyulakután Lázár János grófot, és tudatta, hogy a székelyudvarhelyi gimnázium gondnokait is értesítették hazajöveteléről.<sup>76</sup> Ugyanazon a napon, október 2-án a Főkonzisztórium a székelyudvarhelyi kollégiummal is közölte, hogy *ez előtt annak rendje és módja szerint* megválasztott Kiss Gergely hazaérkezett és jelentkezett a Főkonzisztóriumnál, és hogy a kollégium eljárásának a kötelessége, hogy Kiss Gergelyt a legrövidebb időn belül Marosvásárhelyről Székelyudvarhelyre vigyék és hivatalába beiktassák.<sup>77</sup>

A hazatérő peregrinusoktól követelt reverzalist, amelyben ezek kötelezték magukat, hogy új, az erdélyi református egyháztól idegen tanítást nem fognak követni, Backamadarasitól a marosvásárhelyi kollégium vette be.

---

<sup>71</sup> Jakó 224, Málnási László bizonyíthatóan ott volt az 1768. márc. 20. ülésen és a Backamadarasinak írt levelet is aláírta.

<sup>72</sup> A Főkonzisztórium levele Backamadarasihoz a székelyudvarhelyi rektori meghívásról, 1768. március 20. FőkonzLvt. 1768/10.

<sup>73</sup> A Főkonzisztórium levele Backamadarasihoz a tanári állás betöltéséről, 1768. május 7. FőkonzLvt. 1768/23

<sup>74</sup> Mózes András állítása, miszerint Backamadarasi Kiss Gergely útna hazafelé Bécsben megállt, kihallgatást kért a trónörököstől és beszámolt neki tanulmányairól, nem tartható fenn. Mózes 188.

<sup>75</sup> Backamadarasi jelenti hazatérését, 1768. szeptember 25. FőkonzLvt. 1768/79.

<sup>76</sup> Főkonzisztórium levele Kiss Gergelyhez. FőkonzLvt. 1768/79.

<sup>77</sup> A Főkonzisztórium levele a székelyudvarhelyi iskola kurátoraihoz. FőkonzLvt. 1768/79.

## II. A székelyudvarhelyi rektor

Az utókor Backamadarasit a székelyudvarhelyi kollégium második alapítójaként tiszteli. A székelyudvarhelyi gimnázium rektoraként kifejtett 19 évi munkájával a hagyományos keretek közt működő kisvárosi tanintézetet, a nagyenyedi kollégium e székelyföldi partikuláját, a lehetőségekhez mérten modern kollégiummá szervezte. Ez irányba tett erőfeszítése, a tudományos képzés megerősítésén túl, kiterjedt a gimnázium infrastruktúrájának a bővítésére, a diákok életkörülményeinek javítására és a második állandó tanári állás megszervezésére is. A két évtizedig tartó megfeszített munka gyümölcsét azonban korai halála miatt nem élvezhette. A jövőendő fejlődés csírát magában hordozó iskolai reformnak szeretnénk az alábbiakban emléket állítani azzal, hogy annak jelentősebb eseményeit bemutatjuk.

### A székelyudvarhelyi gimnázium

Csak feltételezzük, hogy a székelyudvarhelyi református egyház triviális rendszerű iskoláját valamikor a 16. század közepe táján alapították, és a század második felében református iskolaként működött.<sup>78</sup> Erre mutathat vissza az 1639. évi zsinat határozata, amely kimondta, hogy a Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Udvarhelyen és Hátszegen működő református iskolákat egyházi alapból kell fenntartani.<sup>79</sup>

Az erdélyi református oktatás támogatása természetesen folytatódott a 17. század második felében is, hiszen Apafi Mihály többrendbeli adománnyal járult hozzá az Erdélyben működő református iskolák fenntartásához. Kancellárja, Bethlen János is követte példáját, hiszen a nagyenyedi kollégium gondnokaként maga is tudatában volt *az iskolák felette szükséges voltának*: a marosvásárhelyi iskolát (akkor még particula) 3000 arannyal, a nagyenyedi és a székelyudvarhelyi iskolát pedig 1000–1000 arannyal támogatta. A székelyudvarhelyi triviális iskolának adományozott összeg eredetileg lánya nászajándéka volt, de mivel Zsófia 1667-ben meghalt, a pénzt 1670. március 15-én adománylevél kíséretében az iskolának adta azzal a céllal, hogy tegyék meg a szükséges lépéseket a kollégiummá szervezés irányába.<sup>80</sup>

1671. február 20-án Apafi Mihály, Bethlen János kérésére, az addigi triviális iskolát gimnáziumi rangra emelte. Néhány hónappal később pedig Bethlen János fia, Miklós a Nagyenyeden ülésező generális zsinattal elfogadtatta az átszervezett iskola 11. cikkelyből álló szabályzatát is. A szabályzat értelmében az iskola élére öttagú gondnoki testületet állítottak (székelyudvarhelyi eklézsia két világi tagja, az esperes és két egyházmegyei lelkész), amelyhez hatodikként társult az alapító Bethlen család egyik tagja. A gondnoki testület világi tagjainak feladata volt az iskola vagyonának kezelése, a tanítók fizetésének megállapítása és az alumnusok nevesítése. A lelkészi rendből választott gondnokoknak a diákok erkölcsi életet és a vizsgákat kellett felügyelniük.<sup>81</sup>

Az így módon átszervezett kollégium első rektorául 1674-ben Teleki Mihály udvari lelkészét, Letenyei Pált hívták meg évi 120 forintos javadalmazással. Az ő vezetésével kezdődött el a székelyudvarhelyi gimnázium belső rendjének megszervezése, nagyenyedi mintára. Egy-egy köztanító vezetésével négy alsóbb osztályt állítottak fel: etimológia, sintaxis, poétika és retorika. Az alsó osztályok elvégzése után a hallgatók felesküdték az iskola törvényeire, formaruhát (hosszú, fekete színű felsőruhát) öltöttek, és a rektor felügyelete alatt álló felsőbb osztályba léptek tanulmányaik folytatására.<sup>82</sup>

---

<sup>78</sup> Kis 8.

<sup>79</sup> Bod 47.

<sup>80</sup> Bethlen János adománylevelét lásd: Kis Ferenc művének függelékében. Kis 12.

<sup>81</sup> A teljes szabályzat Kis Ferenc munkájában olvasható. Kis 14–19.

<sup>82</sup> Kis 21.

A gimnázium belső rendjének megszervezése után Letenyei kezdeményezte az iskolának otthont adó épület kibővítését. A triviális iskola régi, alacsony faépületeit, amelyben a rektor is lakott, Bethlen János támogatásával átépíttette és kibővítette. Az így kialakult köépület három helyiségében kapott helyet a díszterem, a poétikai osztály és az alakulóban lévő könyvtár.<sup>83</sup>

A könyvtár kezdetben igen szegényes volt. Kis Ferenc szerint Apafi és Bethlen János összesen 44 könyvet ajándékozott a gimnáziumnak, bár utólag kiderült, hogy az Apafi és Bethlen-féle könyvadományok csak később kerültek Udvarhelyre.<sup>84</sup> Az újabb kutatások szerint az iskola könyvállománya 1698-ban még mindig csak 23 darabból állt (ezek szótárak, latin nyelvtankönyvek, Cicero leveleit tartalmazó kötetek, Comenius néhány munkája, valamint az oktatásban használt teológiai és filozófiai segédkönyvek voltak).<sup>85</sup> A könyvtár szegényes állapotát bizonyítja az is, hogy a gimnázium 1671. évi szabályzata sem a könyvtárról, sem a könyvtárosról nem rendelkezik. Amit pedig a könyvekről mond, az sem közvetlenül a helyi könyvállományra vonatkozik (a *VIII. canon* pl. kimondja, hogy a gondnokok beleegyezése nélkül új kézikönyvet a tanításban alkalmazni nem szabad).

A gimnázium fenntartásához szükséges anyagi alapokat javarészt az adományok jelentették. Tudomásunk van arról is, hogy Apafi, mint az első adományozók egyike, a gimnázium fenntartására a közhalmi tizedből évi 25 köből búzát rendelt.<sup>86</sup>

A rektori székhelyen Letenyeit Rozgonyi János, Apafi fogarasi lelkésze váltotta fel. Székelyudvarhelyi kinevezését az utrechti és leideni tanulmányok (1677–1678) elvégzése után, 1679-ben kapta kézhez. Rektori tevékenységének első lépései közé tartozott a nagyenyedi kollégiumtól átvett fegyelmi szabályzat megerősítése. A korábban is meglévő négy alsó *classis* mellé felállította a párvisták és a rudimentisták osztályát, s így az alsó osztályok száma az eredeti négyről hatra bővült. Ő kezdeményezte az első rendszeres ösztöndíjrendszer kiépítését, amelynek alapjait még Letenyei fektette le. Rozgonyi a szegény diákoknak az iskola pénzéből cipót süttetett, 12 diáknak pedig rendszeres ösztöndíjat folyósított.<sup>87</sup> Könyvszeretetének és az állomány gyarapodásának a bizonyítéka, hogy az 1682-ben hozott újabb iskolai törvények a könyvtárról is részletesen intézkedtek.<sup>88</sup> Neki köszönhető ugyanis, hogy az Apafi- és Tolnai-téka Udvarhelyre került, és amelyeket a Letenyei rektorsága alatt épített könyvtárteremben helyeztek el. Ezzel letette nagykönyvtár alapját, bár az állomány nem lehetett nagy és az iskola könyv-igényét még ez sem tudta teljesen kielégíteni. Magáért beszél az a feljegyzés, miszerint még 1701-ben a teljes könyvállományt két ládában tárolták. A gyűjteményt a senior felügyelete mellett, választott diákkönyvtáros kezelte. (A seniori tisztség könyvfelügyeleti jogköre 1751-ig tartott, amikor az első olyan könyvtárost alkalmazták, aki nem tartozott közvetlenül a seniori ellenőrzés alá.<sup>89</sup>)

Nagyobb változásra 1709-ben került sor: a Főkonzisztórium parancsára ugyanis ekkor szervezték át a gimnáziumot irányító gondnoki testületet, a gondnokok kinevezési joga az egyházi Főtanács hatáskörébe került át, a világi illetve az egyházi gondnokok közti súrlódás elkerülése végett pedig 1709-től az intézet élére csak világi főgondnokot neveztek ki.<sup>90</sup>

A következő jelentősebb esemény Szombati Sámuel rektorága (1729–1735) alatt történt: az ő közvetlen irányításával bővítették ki a Letenyei-féle iskolát egy kétszintes épülettel. Utóda Borosnyai Lukács János lett, akinek folytatnia kellett az elkezdett bővítési

---

<sup>83</sup> Kis 22.

<sup>84</sup> Jakó 220.

<sup>85</sup> Jakó 220.

<sup>86</sup> Kis 15.

<sup>87</sup> Kis 23-24.

<sup>88</sup> Jakó 220.

<sup>89</sup> Jakó 221-222.

<sup>90</sup> Kis 16.

programot, hiszen a diáklétszám növekedése miatt újabb épületekre volt szükség. A bővítésre 1746–1748 között került sor, amikor a régi iskolaépületre emeletet húztak. Az új épületrészben két helyiség volt: a nagyobbik termet istentiszteleti célokra és a vizsgák lebonyolítására használták, míg a kisebbik osztályteremként szolgált. Borosnyai megreformálta a tantervet is: kieszközölte a köztanítók fizetésének növelését, és az oktatás színvonalának emelése végett egy második tanszék felállítását is kezdeményezte. Ebbéli terve a személye ellen irányuló ellenszenv miatt kudarcot vallott, és 1745-ben csupán egy lektori állást tudott felállítani. Ebben az évben rendelte el a Főkonzisztórium az egyházi kurátorság teljes megszüntetését is.<sup>91</sup>

Borosnyai rektorsága alatt a könyvtár is jelentősen fejlődött. Jó kapcsolatot tartott fenn Árva Bethlen Katával és udvari papjával, Bod Péterrel is. A gimnázium gondnoka ekkor Bethlen Kata testvére, Bethlen Imre volt, aki feleségével, Gyulai Klárával együtt szenvedélyes könyvgyűjtőként több alkalommal is támogatta az iskola könyvtárát.<sup>92</sup> Feltehetően példájukra került közelebbi kapcsolatba Bethlen Kata is az udvarhelyi iskolával. A nagyasszony mellett a két udvari papja, Bod Péter és Málnási László is tudatában voltak a gimnázium jelentőségének, s ezért mindketten erejük szerint támogatták Udvarhelyszék, Háromszék és Erdővidék egyetlen református gimnáziumát. Bod utóda, Málnási László, mint a Főkonzisztórium lelkésze és 1764-től a református alapítványok kezelője, különös figyelemmel kísérte a gimnázium életét. Valószínű közbenjárásának köszönhető, hogy 1758–59-ben Árva Bethlen Kata, könyvvásárlás céljából, 630 forint kamatjával ajándékozta meg az intézményt.<sup>93</sup>

A Borosnyai alatt felállított lektori állásra 1749-ben Kőrösi József választották meg, aki Borosnyai távozásával rektora lett a gimnáziumnak és jelentős ingatlanokkal gyarapította azt.<sup>94</sup> 1763-tól Kőrösit Kovács József követte, aki Teleki Sámuel peregrinustársaként bejárta fél Európát. Rövid udvarhelyi tartózkodása alatt nem tudott maradandót alkotni. Felkészültségéhez nem fért kétség, hiszen előbb a sárospataki, később pedig a nagyenyedi kollégium hívta meg, s ez utóbbit elfogadva, 1767-ben a nagyenyedi bölcsészeti tanszék vezetője lett.

A kollégium megalapításától 1767-ig a diákság létszáma fokozatosan nőtt (Letenyei rektorsága alatt, 1670–1679 között a subscribálók száma 3 és 23 közt mozgott<sup>95</sup>), a 18. század második felében viszont a diákság létszáma már nem gyarapodott a korábbi ütemben. Kis Ferenc számítása szerint az 1760-as években a felsőbb osztályokban tanulók száma 40–50-re tehető (tehát évfolyamonként átlagban 10-en voltak), míg az alsóbb osztályokban tanulók száma 150–180 közt mozgott,<sup>96</sup> bár ennek ellentmond Kiss Gergely 1769. februárjában megírt jelentése, mely szerint 1768–1769-ben az alsóbb osztályokban 400-an, a felsőbb osztályokban összesen 79-en tanultak, tehát az előbbi számnak majdnem a duplájával számolt.<sup>97</sup>

### **Jelentés a székelyudvarhelyi gimnáziumról**

Backamadarasi 1768. október 20-án érkezett meg Székelyudvarhelyre, de mivel a kollégium gondnokai akkor *nem jelenhettek meg*, ezért beiktatására csak egy hónappal később, november 16-án került sor, a tanítást pedig november 21-én kezdte el.<sup>98</sup> A kollégium

---

<sup>91</sup> Pokoly 128.

<sup>92</sup> Bethlen Imre és felesége összesen 247 kötetet adományozott. Kis 40.

<sup>93</sup> Jakó 225.

<sup>94</sup> Kis 34.

<sup>95</sup> Kis 21.

<sup>96</sup> Kis 40.

<sup>97</sup> FőkonzLvt. 1769/55.

<sup>98</sup> Backamadarasi Kiss Gergely jelentése a székelyudvarhelyi kollégiumról, 1768. márc. 19. FőkonzLvt. 1769/55.

kurátorai Kerekes Pál és Ferenczi Pál november 16-án jelentették, hogy Kiss Gergelyt *négy deák orationak, és szép harmoniai éneklésnek elmondásával, jeles fő, Nemessi és papi rendeknek jelen léteben tisztességesen, és minden meg kívántató becsülettel bé avattuk.*<sup>99</sup>

A Főkonzisztórium 1769. január 8-án felszólította Kiss Gergelyt, hogy írjon részletes jelentést a tapasztaltakról, írja le, mikor kezdte el a tanítást, hogyan történik a teológia, a filozófia és a filológia oktatása.<sup>100</sup> Így aztán Kiss Gergely első hetei a gimnázium állapotának felmérésével teltek, hiszen a Főkonzisztórium február elején kézbesített, jelentést kérő levelére március 15-én részletes és az iskola helyzetének alapos ismeretéről tanúskodó, többoldalas válaszlevelet írt. A jelentés elkészítésének közel másfél hónapos késését két rangos vendég többnapos vendégeskedésével indokolta: február folyamán Kiss Gergelyt még a marosvásárhelyi kollégiumból ismert Toldalagi István és Korda Zsigmond látogatta meg. Mivel a magas rangú vendégek több időt töltöttek az udvarhelyi gimnáziumban, ezért Backamadarasi csak késve tudta megírni a jelentést.<sup>101</sup>

Megérkezése előtti időszokról a következőket jelentette. Kovács József elmenetele után az iskola irányítása az addigi *conrectorra*, Benkő Sámuelre maradt, aki irodalmat és teológiát tanított, a teológiai tudományokat Leonardi Ryssenius compendiuma alapján oktatta. Az irodalom-oktatás a klasszikus szerzők művei nyomán, a grammatika tanítása pedig a nagyenyedi bölcsész-tanár, Ajtai Mihály *Grammatica* című munkája alapján történt.

A diákságról jelentette: a felső tagozaton összesen 79 tanultak, amelyből 60 tógátus diák és 19 úgynevezett subscriptus, akik nem viselnek tógát, és ezért kenyeret sem kapnak. A felső tagozaton az alábbi időbeosztás szerint tanított: hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken 8–9 között dogmatikát és etikát, délután 2–3 között filozófiát, 3–4 között pedig görög nyelvet. A disputációk szerdán (teológia) és szombaton (filozófia) 8–10 között zajlottak. Vasárnap, a délutáni istentiszteletet követően került sor a magyar nyelven tartott katekizációra. Teológiai tankönyvként ő is Ryssenius művét használta egyrészt azért, mert korábban is ezt használták, másrészt pedig a hit ágazatainak elsajátítására nézve ez bizonyult a legjobbnak. Az előadások rendjén bemutatta a soron következő fejezet lényegét, megmagyarázta az ismeretlen fogalmakat, megadta a hittételt alátámasztó lokusokat és argumentumokat sorolt fel. Emellett sort kerített arra is, hogy a leadott anyagot visszakérdezze a diákoktól. Ennek a módszernek egyetlen hátránya az volt, hogy nem az eltervezett idő szerint haladt a tananyaggal. A filozófia oktatása hasonlóképpen történt. Tankönyvként a wolffiánus Friedrich Christian Baumeister munkáját használta, főleg azért, mert ebből több példány is volt. A legfelsőbb osztályban *logikát* és *oratoriát* is hallgattak. A napi két logikaóra mellett a diákok görög nyelvet is tanultak, mert ez volt az akarata Teleki Józsefnének, aki biztosította a pénzt a külön osztály felállításához.

Az alsó osztályokban hozzávetőlegesen 400-an tanulnak, amelyből 250-nek volt magántanítója. Mivel a hallgatók görög nyelvtudása sok kívánnivalót hagyott maga után, ezért naponta 4–5 között külön görögórát tartott, ahol előbb a nyelvtant magyarázta végig, majd írásmagyarázatot adott elő.

Jelentésében a hiányosságokat és azok megoldására tett javaslatait is felsorolta. A kollégiumban tapasztalt hiányosságok közül – írja Kiss Gergely – a könyvek hiánya a legaggasztóbb. A diákok nagy részének csak énekeskönyve, vagy grammatikája van s két-három kivételtől eltekintve, *összesen birtokolnak annyit, amennyi egynek kellene* – írja

<sup>99</sup> Székelyudvarhelyi kurátorok jelentése Backamadarasi beiktatásáról, 1768. november 16. FőkonzLvt. 1768/87.

<sup>100</sup> 1768. január 8-án a főkonzisztórium gyűlésén a következő határozat született: *Kiss Gergely Udvarhelyi professor eo kegyelme írja meg, hogy miként találta az Gymnasiumot, abban most mitsoda methodust vett elé a tanításban.* Prot. Sess. 1769/5; Lásd még: A Főkonzisztórium levele Kiss Gergelyhez. FőkonzLvt. 1769/5.

<sup>101</sup> Kiss Gergely jelentése a gimnáziumról, 1769. március 15. FőkonzLvt. 1769/55.

elkeseredetten. Legtöbbjének pénze sincs, hogy könyvet vásároljon. A kurátorokkal való egyeztetés után arra az elhatározásra jutottak, hogy a szükséges könyveket a kollégium pénzéből vásárolják meg, a hallgatók pedig később kifizetik azokat. A könyvek hiánya mellett a tanulást nehezítette az is, hogy a kollégium hallgatói egyszerűen nem akarnak tanulni. Ezt javítandó, bevezette a rendszeres ellenőrzést és a januári, illetve a júniusi vizsgaidőszakot. Akik jó eredményt érnek el a vizsgákon, azokat szóbeli dicséretben részesítik, *de csak fősvénykén, mert a székelly ifjú legény hamar el hiszi magát* – írja.<sup>102</sup>

A tanítás terén több hiányosságot is észlelt. Az első a földrajzi, a történelmi és az ókor irodalmára vonatkozó ismeretek terén mutatkozott. E tárgyak oktatását a *conrektor* feladatai közé sorolta. Mivel a diákok egy része nem teológiát kíván továbbtanulni, hanem megelégszik a kollégiumi képzéssel, azok számára szükséges lenne matematikát és általános történelmet is tanítani. Ezt a kollégium gondnokai is helyeselték, és a történelemi tárgyú előadások tartását Kiss Gergelyre bízta, aki a görög nyelvből tartott különórák befejezése után tervezte tanítani a történelmet.

Az alsóbb osztályokban a legnagyobb gond az, hogy a diákok közt kevesen vannak olyanok, akik szépen írnak. Ennek orvoslására Debrecenből kellene beszerezni a szépírás megtanulását elősegítő példatárakat – adja az ajánlatot. Szintén nagy gondot okozott azon általános jelenség is, hogy a diákok csak télen tartózkodtak hosszabb időt a kollégiumban, ősszel és tavasszal otthon voltak a mezőgazdasági munkálatok miatt.

Jelentésének egyik-másik pontjához az oktatás színvonalát emelő javaslatokat is megfogalmazott. A teológia tudományok oktatását három évre tervezte: e szerint az első két évben dogmatikára, a harmadik évben pedig a morális teológiára kerülne sor (ez utóbbiról egyébként azt tartotta, hogy a lelkészi szolgálat alapfeltétele).<sup>103</sup> Meglátása szerint az udvarhelyi diákoknak előbb a *hit ágazataira* vonatkozó ismereteket kell megtanulniuk. Apologetikus indokot hoz fel a maga igazolására: nem mindenki tanul tovább, aki pedig ismeri a maga vallását, az képes elhárítani a más felekezetűek támadását.

A tanítás eredményességéért a praeceptorok státusát is tisztázni kell. Az addigi gyakorlat szerint a praeceptorok csak egy éves megbízatást kaptak. Ez viszont károsan hat a felsőbb osztályok haladására, ugyanis nehezen lehet olyan praeceptorot találni, aki a poétika, grammatika és sintaxis osztályokban megfelelően tanítana. Jobb lenne – javasolja Kiss Gergely – ha a bevált praeceptorokat több évre is alkalmazná a gimnázium. Emellett fontos lenne az is, hogy mind a nyilvános, mind a magántanítók esetében legyen előírás, ami megszabja, hogy mit hogyan kell tanítani. Ennek gyakorlati kivitelezése úgy történne, hogy akár a *conrektor*, akár a rektor felkészítené a praeceptorokat a gyermekekkel való bánásmódra.

Továbbá a praeceptorokkal meg kell értetni, hogy a diákból nem tudóst kell nevelni, hanem *emberséges és jó keresztyén embereket*. Ennek gyakorlati megvalósítása csak úgy valósulhat meg, ha a *jó erkölcsöt* és a *vallás cikkelyeit* mindenki megtanulja. Ami a tudományokat illeti, az aritmetikát, földrajzot, római és görög irodalmat is a hallgató felfogóképességéhez igazítva kellene tanítani, hasznos lenne a történelem tanítása is. Ennek feltétele egy jó compendium beszerzése, aminek anyagát úgy kellene összeállítani, hogy azt hét–nyolc éven át tanulják. A latin nyelv oktatása is reformokra szorul. A kollégiumban tankönyvként használt Molnár Gergely-féle grammatika helyett olyan tankönyvet kellene beszerezni, amelyik kétnyelvű (magyar–latin), hogy a két alsó osztályban tanulók is megérthessék.

E részletes tanügyi jelentésből egyértelműen kitűnik, hogy az udvarhelyi gimnázium a maga kevesebb, mint 500 hallgatójával kisebb volt, mint a nagyenyedi és a marosvásárhelyi

---

<sup>102</sup> FőkonzLvt. 1769/55.

<sup>103</sup> Egyéb aránt a *Moralis Theologia* hogy szorgalmatosan tanítatnék az iskolákban, tsekély itéletem szerint igen szükséges volna, leginkább ez kívántatván a Papi Cathedrára. FőkonzLvt. 1769/55.

kollégium, ahol a 18. század második felétől általában 800–900 körül alakult a diáklétszám.<sup>104</sup> A tanterv és tanítási módszer – a hiányosságok ellenére is – többé-kevésbé megfelelt a kor elvárásainak. A könyvtár állománya viszont messze alulmarad a többi kollégiuméhoz viszonyítva. A gimnázium természetes fejlődését nagymértékben hátráltatta az egyetlen tanári állás is, hiszen ez jelentős mértékben visszahatott a diáklétszámra és a tanítás minőségére. Az alsóbb osztályokban tanító praeceptorok működése sem volt igazán hatékony. Bár erre a célra a legjobb tógátusokat választották ki, egy évig tartó működésük túlságosan kevésnek bizonyult ahhoz, hogy komoly eredményt tudjanak felmutatni, tanítási módszerük pedig sokszor kívánnivalót hagyott maga után. Backamadarasi is jelezte jelentésében, hogy a praeceptorokat meg kellene tanítani a gyermekekkel való bánásmódról, hiszen rajtuk is észlelhető volt az általánosan jelentkező pedagógusi kórtünet: a praeceptorok durvák és kegyetlenek voltak.<sup>105</sup>

### Az építés előkészületei

Az 1769. március 15-én írt átfogó jelentésben az épületről alig esik szó, pedig a diáklétszám folyamatos növekedése miatt a gimnázium épülete már akkor szűknek bizonyult. Az idők során többször is átépített iskola állapota 1770-re tarthatatlanná vált és a továbbfejlődésnek legfőbb akadálya lett. Szeles János feljegyzése szerint: *Régi módra igen helyesen, de a mostanira nézve igen dísztelenül, és alkalmatlanul volt építve azon collegium; mert az alsó része ugyan kőből, de a felső fából volt rearakva, mely a régiségtől ide, s tova hajladozott, azért a tapaszt is tovább nem tarthatván, magától romladozni indult volt.*<sup>106</sup> Backamadarasi odakerülése után szembesült a kollégiumi infrastruktúra siralmas állapotával, és a kollégium gondnokaival egyetértésben eltervezték a régi épület kijavítását és bővítését. 1770. február 7-én a kurátorok és a rektor másfél oldalas rövid jelentésben számolt be a Főkonzisztóriumnak az iskoláról. Ebben ismertették az áldatlan állapotot és kérték az átépítés engedélyezését. Kérésüket így indokolták: mivel az épület nagy része fából készült, ezért tűzvész esetén nemcsak a gimnázium, hanem a tanári lakások, a parókia és az udvarhelyi archívum is leégne. Finoman jelezték a Főkonzisztóriumnak, hogy az átépítéshez telekbővítésre is szükség volna.<sup>107</sup>

Ugyanazon a napon (febr. 7.) Kiss Gergely levélben kereste meg Dániel István és Bethlen János főkonzisztórium tagokat, hogy támogatásukat megnyerje az átépítéshez, és alaposan tájékoztatta őket az épület állapotáról.<sup>108</sup> Levelében részletesen beszámol a gimnázium helyzetéről és alaposan megindokolja az újjáépítés szükségességét. Az épület négy szárnyból és szárnyanként két szintből áll, a kőből épített legújabb (Borosnyai-féle) épületrész alsó szintjén osztályteremek vannak, az emeleten pedig az auditorium és a könyvtárterem kapott helyet. Ez a szárny nem szorul javításra. A másik három épületszárny alsó szintjének a falai kőből vannak, de a közfalak és az emelet fából készült. A fából rakott falak elkorhadtak és tűzveszélyesek.<sup>109</sup> Az alsó szinten lévő diákszobák falai megrogyantak és elsüllyedtek, ezért annyira sötétek, hogy *ködös homályos időben nem hogy tanulhatnának benne a szegény deákok, de még csak arra is nintszen elegendő világosság, hogy egyenek. Ha egy kis eső esik, alig tudják szegények a tornázból s kamarákból ki háynyi a vizet. Továbbá*

<sup>104</sup> Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest 1983. 59. (A továbbiakban: Vita)

<sup>105</sup> Vita 60.

<sup>106</sup> Kis 43.

<sup>107</sup> Az udvarhelyi kurátorok levele a Főkonzisztóriumhoz. 1770. február 7. FőkonzLvt. 1770/27.

<sup>108</sup> Backamadarasi Kiss Gergely levele báró Dániel Istvánhoz és gróf Bethlen Jánoshoz az építési tervekről, 1770. február. 7. FőkonzLvt. 1770/33.

<sup>109</sup> *Sokszor éjszaka vizsgálván a szobákat bámulva nézem, és magamban gondolom, hogy az Istennek különös gondviselése tsudálatosan bennünket: mert csak egy szikra ki szökvén a tűzből, vagy ha egy gyertya jól el nem találna oltatni, meg olthatatalan tűz támadna belőle.* FőkonzLvt. 1770/33.

feles számmal lévén a Tanuló Ifjak szintén egy más hátán kell szegényeknek lakozni.<sup>110</sup> A jelentés szerint ezeket az épületszárnyakat kellene átépíteni és kibővíteni. A földszinten a falakat meg kell erősíteni, újrarakni, de ennek akadálya a területhiány. Ezt csak úgy lehetne megoldani, ha akár a lelkészi lakáshoz, akár a tanári lakásokhoz tartozó telekből legalább egy ölet elvesznek. Az átépítésre vonatkozó tervek ismertetése után két ügyben kérte a főnemesek segítségét és közbenjárását: egyezzenek bele és támogassák a három épületszárny megnagyobbítását és átépítését, valamint engedélyezzék a bővítéshez szükséges terület megszerzését.<sup>111</sup>

A Főkonzisztórium február 18-án tartott gyűlésén jóváhagyta a beadványt. A határozat szerint a Guberniumhoz írandó levélben az épületbővítés szükségességét az állandó tűzveszéllyel kell indokolni, de azt is tudatni kell, hogy tűzvész esetén az udvarhelyszéki vármegye levéltára, s benne a városi iratanyag is a tűz martalékává lesz. Legfőbb érvként azt hozták fel, hogy tűzvész esetén a kollégium szomszédságában épült katolikus kolostor és városi levéltár fából készült épületei mind a tűzvész áldozatai lesznek.<sup>112</sup>

A felterjesztett kérés alapján a Gubernium március 16-án elrendelte, hogy a *Continua Tabla*<sup>113</sup> nevezzen ki bizottságot, amely a helyszínen vizsgálja meg az udvarhelyi gimnázium kérelmét. A kivizsgáló bizottságba katolikus részről egy Sebestyén (?) nevű katolikus világi előljárót neveztek ki, református részről pedig Lukátsffi Jánost. A bizottság május 4-én érkezett meg a helyszínre. Kiss Gergely jelenlétében megvizsgálták az iskolaépületet, majd visszatérve a rektor házába, megírták a jelentést. Másnap, május 5-én Lukátsffi az előző nap sebtében összeállított jelentést letisztázta, majd a rektorral Sebestyénhez küldte aláírás végett. Május 6-án az irat visszakerült Lukátsffihoz, aki szintén ellátta kézjegyével, majd a hitelesített iratot május 7-én az *Continua Tabla* előtt felolvasták és elfogadták.<sup>114</sup> A kedvező elbírálást a székelyudvarhelyi jezsuiták és Török Pál királybíró hamis híreszteléssel próbálták megakadályozni. Szerintük Kiss Gergely a bizottság katolikus tagját, Sebestyént leitatatta és így vette rá a gimnáziumnak kedvező jelentés láttamozására.<sup>115</sup> Kiss az ellene felhozott vádakát tisztázta, s így az építés elől minden akadály elhárult.

Május 3-án a bővítéshez igényelt területet is sikerült megszerezni – a református lelkészi lakáshoz tartozó területből átengedtek a kollégiumnak egy darabot, az alábbi feltételekkel: minden temetésen a gimnázium legalább hat diákja ingyen énekel, mindennap két-két diák segít a kántornak az éneklésben, a városból származó református gyermekek pedig ingyen lakhatnak a kollégiumban.<sup>116</sup>

A Gubernium a *Continua Tabla* jelentésének kézhezvétele után megadta az építési engedélyt. A gimnázium előljárósága azonnal felkereste a marosvásárhelyi Sohimd Pál kőműves pallért, aki nemsokára Udvarhelyre ment, a gimnázium vezetésével megtárgyalta a teendőket és elkészítette a munkálatok költségvetését.<sup>117</sup> A tervek szerint az átépítésre kerülő épületszárny alsó szintjének tartófalait fél ölnyi vastagságúra, a felső két emelet falait pedig fél téglányival keskenyebbre kell építeni (valójában a régit lebontották és teljesen újjáépítették). Az előzetes tervekkel ellentétben, a kőművesmester a szinteket elválasztó padlót nem gerendára, hanem bolthajtásra akarta helyezni, azért hogy ne kelljen minden húsz esztendőben javítani, az új épületet pedig nem zsindelemmel, hanem cseréppel szándékozta befedni. Az elvégzendő munkálatok összértékét hozzávetőlegesen 10.000 forintban

<sup>110</sup> FőkonzLvt. 1770/33.

<sup>111</sup> FőkonzLvt. 1770/33.

<sup>112</sup> Prot. Sess. V. Kötet. 1770/27; A Főkonzisztórium levele a Guberniumhoz, 1770. február 18. FőkonzLvt. 1770/27.

<sup>113</sup> A vármegyei bíróság helyére 1764-től felállított intézmény.

<sup>114</sup> FőkonzLvt. 1770/27.

<sup>115</sup> Backamadarasi levele a Főkonzisztóriumhoz, 1770. május. 11. FőkonzLvt. 1770/27.

<sup>116</sup> A szerződés szövegét lásd Zayzon Ferenc im. 92–94.

<sup>117</sup> A Székelyudvarhelyi kurátorok jelentése a tervekről, 1770. szeptember 16. FőkonzLvt. 1770/94.

határozták meg, amelyből 3280 forint a kőművesek bére volt, 290 forint az asztalosoké, 203 a lakatosoké, 134 az üvegezőé, a fazekasé 174 és 400 az ácsoké. A fennmaradó összegből tervezték megvásárolni a szükséges anyagokat.<sup>118</sup>

Az 1770. szeptember 16-án iktatott jelentésben a székelyudvarhelyi kurátorok a Főkonzisztórium anyagi segítségét kérték.<sup>119</sup> Amikor Kiss Gergely 1768. őszén megérkezett Székelyudvarhelyre Kis Ferenc szerint a kollégium pénztárában 3000 forint volt.<sup>120</sup> Magyarosi viszont a következőket jegyezte le: *Kis Gergely két szobát és a hall termet kivéve fatanodát talált 15.000 forint tőkével.*<sup>121</sup> Akár így, akár úgy állt a kollégium pénzalapja, mint utólag kiderült, az összeg nem volt elegendő az 1770-ben eltervezett nagyszabású építkezés kiadásainak fedezésére. Az építkezés előkészületeiről írt és a Főkonzisztórium elé terjesztett jelentésben a főtanács anyagi támogatását is igényelték, kéregető levelet is mellékelvén, amelyhez kérték a Főkonzisztórium jóváhagyását. A beadványt 1770. szeptember 16-án tartott gyűlésen tárgyalta a testület.<sup>122</sup> Pénz hiányában a főtanács nem tudott segíteni, csupán tagjai önkéntes adományait ajánlhatta fel.<sup>123</sup> Ezek szerint Gyulakuti Lázár János 400 forintot, Málnási László 50 forintot, gróf Teleki László 300 forintot adott. A további gyűjtéssel Málnási Lászlót bízták meg.<sup>124</sup> Ugyanazon a napon vette tudomásul a Főkonzisztórium az olaszteleki Márkó Sándor 1770. április 21-én kelt testamentumát is, amelyben a székelyudvarhelyi kollégiumnak és *némely megnevezett Ref[orma]ta Eccl[lesi]ának* 400 forintot adományozott.<sup>125</sup>

A munkálatokat 1771. április 26-án a régi faépület bontásával kezdték el – derül ki Kiss Gergely Főkonzisztóriumhoz címzett leveléből –, majd május 2-án a diákság aktív részvételével hozzáfogtak az alapozási munkálatokhoz. Május 4-én szakemberek irányításával megkezdtek a fundamentum építését, melynek vastagságát 4 lábra, mélységét 8–9 lábra tervezték. Május 26-án az utca felőli rész bontásához fogtak hozzá, miközben a parókia felőli új épületrészen az utolsó munkálatokat végezték.

A munkálatok elkezdése után derült ki, hogy az előzetes költségvetésben meghatározott összeg nem elegendő. A május 25-én keltezett levélben Backamadarasi arról is említést tett, hogy a munkálatokat elkezdő kőműveseket a kollégium vezetősége elbocsátotta, mert túl gyakran szakították meg a munkát, az új kőművesek szerződtetése pedig a munkálatok szünetelése mellett többletkiadással járt.

A gimnázium kurátorai május 6-án jelentették a Főkonzisztóriumnak, hogy a munka jól halad, *sőt rebegve félve tartunk, hogy ha az irigység fel serken, s meg gátollya jó igyekezetünket, azért el végzettük magunkban azt, ha az Úr Istennek tetszik, hogy az egész épület a nyáron s őszön fedél alá mennyen, fele azonban az egész épületnek lakható lehessen.*<sup>126</sup> A munkálatok gyors befejezésének a legnagyobb akadálya ez alkalommal is a pénzhiány volt, ezért is kérték a Főkonzisztóriumot, hogy járjon közbe a nagyenyedi kollégium vezetősége előtt, amelynek a székelyudvarhelyi gimnázium részben filiája is, *hogy mint jó és gazdag anya mostani szükséges állapotottában segíthetne, méltóztassék azon Nemes*

<sup>118</sup> Az építési munkálatok költségvetése. FőkonzLvt. 1770/94.

<sup>119</sup> FőkonzLvt. 1770/94.

<sup>120</sup> Kis 45.

<sup>121</sup> Magyarosi feljegyzését közli Gönczi 1895. 36.

<sup>122</sup> A Főkonzisztórium határozatának rövid kivonatát a kollégium kéregető levelének szélére írták. Lásd. FőkonzLvt. 1770/94.

<sup>123</sup> *Egyéb fundus nem lévén rollyuk meg magunkat a Károly Fejér vári templom építése módja szerint, a mint hogy in sessione praesenti ígéré is magát hogy adnak [...]* A többiek is kik ezen Sessioban jelen vannak ígérék magokat, hogy adnak, de pro hic et nunc nem determinálhatták, mely szerint készíttessenek azon szent tészla libellusok, collectora léssen tiszteletes Málnási László eo kegylme. Prot. Sess. V. Kötet. 1770/94.

<sup>124</sup> Prot. Sess. V. kötet 1770/94.

<sup>125</sup> A Főkonzisztórium határozata az építés támogatásáról, 1770. szeptember 16. Prot. Sess. V. kötet 1770/95.

<sup>126</sup> A székelyudvarhelyi kurátorok jelentése, 1771. május 6. FőkonzLvt. 1771/37.

*Collegiumi Inspector Curatorainak és Ts. Professorainak illy meg szűkült állapotban lévő Gymnasiumunkat hathatóson és olly formán ajánlani, hogy meg emlékezvén azon Nemes Collegiummal Gymnasiumunkhoz való Anyai hív szeretetéről, annak építésére, és mostani szent szándékunknak előmozdítására.*<sup>127</sup>

A beadványt 1771. május 12-én tárgyalta a Főkonzisztórium. Jelentősebb összeget ez alkalommal sem tudtak kiutalni, csupán a *cassa pensionariból* és a főkonzisztórium alaphól különítettek el erre a célra 700 forintot.<sup>128</sup> Június 9-én, Backamadarasi jelentése kapcsán az építés anyagi támogatása újra napirendre került. A székelyudvarhelyi gimnázium kérését, amelyben a nagyenyedi kollégium anyagi segítségét igényelték, a főtanács is támogatta. Felolvasták Kovács József, volt székelyudvarhelyi tanár levelét is, amelyben a gimnáziumot a nagyenyedi kollégium támogatásáról biztosította.<sup>129</sup> A gimnáziumnak küldött válaszlevelében a Főkonzisztórium sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy nem tudtak segíteni, és csupán azt a tanácsot adták, hogy a rektor ismét utazza be Erdővidéket, Háromszéket és Udvarhelyszéket, és kéregetésből próbálja összegyűjteni a hiányzó összeget.<sup>130</sup>

A munkálatok folytatásához szükséges pénz nem gyűlt össze, ugyanis az építés befejezése a tervezetthez képest eltolódott. 1771. őszén, a közelgő tél miatt az új épületet befedték, a munkálatokat a következő év tavaszára halasztották, míg végre egy esztendő múlva, 1772. augusztusában sikerült teljesen befejezni. Az építkezés teljes költsége 16,000 forint volt, amelynek nagy részét Kiss Gergely főúri támogatásból gyűjtötte össze, anélkül, hogy a kollégium tőkéjéhez nyúlt volna.<sup>131</sup> Benkő József az újonnan épített kollégiumról ezt írta a *Transsilvania specialisban*: *A helvét vallásúak gimnáziuma egy kétemeletes házban van, vallásunk temploma mellett, művészi munkával megépítve. A város számottevő épületei közé tartozik és nagyon jó toronyórával is fel van ékesítve [...]. A gimnázium céljait szolgálták a másik oldalon a faépületek, amelyeket a legutóbbi években díszes kőépületekkel cserélték fel a felséges özvegy római császárnőnek Erdély felséges Nagyfejedelmének kegyes jóindulata folytán. Ebben a gimnáziumban mintegy száz tógás diákot számlálhatsz meg, akik filozófiának, teológiának és más tudományoknak szentelték magukat, továbbá negyven olyan ifjút, aki a latin osztályokban végzi tanulmányait.*<sup>132</sup>

### Az „*expositio*”

Backamadarasi kezdeményezésére a gimnáziumban felállították a szegény diákok megsegítését szolgáló önszegélyző rendszert, az *expositiot* (diákneven az *ekspót*), amely hét diákból állt. A társaság tagjai naponként felváltva főzettek a városban fogadott gazdasszonnyal a társaság számára, fejenként havi 1–2 forintért. A kenyeret mindenki maga szerezte be, az ételből, a tagok mellett, ingyen részesült még két–három szegény diák is. Ezek feladata volt az étel- és vízfordás, illetve a takarítás. Ők a kenyeret is ingyen kapták. A rendszer előnye az volt, hogy a diákok így nem költöttek el hiábavalóságokra a szülőktől kifejezetten élelemre kapott pénzt, emellett pedig rendszeresen étkeztek is. Legnagyobb áldása természetesen a szegény diákok eltartása volt, akik másképp nem tudtak volna tanulni. A rendszer túlélte Backamadarasit, még 1873-ban is eredményesen működött.<sup>133</sup>

<sup>127</sup> FőkonzLvt. 1771/37.

<sup>128</sup> Prot. Sess. V. kötet. 1771/29, Török 1888. 189.

<sup>129</sup> Prot. Sess. V. kötet. 1771/37.

<sup>130</sup> A kéregetésről pontos adataink nincsenek. Kis Ferenc művében található ugyan egy névsor az adomány nagyságával együtt, de nem részletezi, hogy kik és mennyit adományoztak. Az adakozók névsorát lásd: Kis 46–47.

<sup>131</sup> Kis 45.

<sup>132</sup> Benkő József: *Transsilvania specialis*. Kolozsvár 1999. II. kötet 38. (A továbbiakban Benkő)

<sup>133</sup> Kis 48.

## Személyi változások a székelyudvarhelyi gimnáziumban

Miután 1767-ben Kovács József elfogadta a nagyenyedi meghívást, a székelyudvarhelyi gimnázium vezetésével és az oktatási feladatok ellátásával 1767. júniusától a frissen végezett Benkő Sámuel, Benkő József öccsét bízták meg, aki conrectorként bő egy éven át egyedül vezette a gimnáziumot. Kovács távozása után, mint már említettük, a teológiát Leonardi Ryssenius compendiuma alapján adta le, irodalomból a *classicus auctorokat*, valamint Ajtai Abod Mihály nagyenyedi tanár grammatikáját tanította.<sup>134</sup>

Miután Kiss Udvarhelyre került, nagyszabású reformjavaslattal állt elő, és következetesen sürgette azok mihamarabbi megvalósítást. Az 1769. március 19-én írt jelentésében a conrector feladatkörét is kiegészítette a földrajz, történelem és az ókori irodalmi ismeretek előadásával. Tervei papíron maradtak, ugyanis a Főkonzisztórium a bécsi egységes tanrend-tervezettel volt elfoglalva, Benkő pedig nem sokkal Kiss beiktatása után bejelentette távozási szándékát.

Benkő tevékenységével a gimnázium kurátorai nem mindenben lehettek megelégedve. Ez látszik meg abból, hogy a Kovács eltávozása utáni időszakban soha sem merült fel Benkő marasztásának gondolata. Szintén a vele szembeni elégedetlenségre utal az is, hogy 1768–69-ben a Főkonzisztóriummal a rektori tisztség betöltésének ügyében folytatott levélváltása során, a gimnázium elöljárói arra kérték a felettes hatóságot, *ne hogy valami ifjú ember disponáltassék mivel Excellentiátok nagyságtok azt bővön által látta, hogy ezek közé az ifjú deákok közé inkább directiora s gazdaságra termett, hogy sem valamelly mélyly tudományú ember kívántatik, a megállapodott idejű ember pedig az effélékre rendszerént alkalmasabb szokott lenni.*<sup>135</sup> Ebből az idézetből valószínűsíthető, hogy Benkőnek nem a tudományos felkészültségével szemben merültek fel a kifogások, hanem a gazdasági és igazgatási ügyekben való tapasztalatlansága miatt.

Nem sokkal Backamadarasi beiktatása után, Benkő külföldi tanulmányút reményében ajánlásért fordult a gimnázium elöljáróságához. Ezt a gondnokok 1769. február 21-én állították ki, amelyben a következőket írták: *Benkő Sámuel [...] négy hónap héjján, három esztendő el folyása alatt correctori [!] hivatalba lévén, maga szorgalmatosságával, jó igyekezetével, és különös elmebeli tehetségeinek ki sáfárlásával, és az ifjúságnak igazgatásában való jó rendtartásával, annyival is inkább, hogy jó darab idő alatt, az iskola professzor nélkül lévén, mind tanítás, mind igazgatásbeli hivatallyát dicséretesen folytatta, olly reménységet nyújtott maga felől, hogy a hazának egy hasznos és nagy reménységű eszközének lenni, ítéltessek.*<sup>136</sup>

A Főkonzisztórium február 22-én tárgyalta az udvarhelyi és a nagyenyedi ajánlást benyújtó Benkő Sámuel kérését és a maga részéről támogatta azt. Az utazási költségek fedezésére pedig az udvarhelyi gimnáziumi conrector fizetésére fenntartott alapból 150 forintot utaltatott ki.<sup>137</sup> Benkő Sámuel már 1769. szeptember 11-én subscribált is a leideni egyetemen,<sup>138</sup> és mivel az újabb conrector választása elmaradt, Backamadarasi egyedül kezdte meg az 1769–70. tanévet. 1774. esztendő második feléig nem tudni ki, vagy kik töltötték be a conrectori tisztséget Udvarhelyen. Az 1775. szeptember 28-án felterjesztett jelentésből tudjuk, hogy ekkor Baktsi László volt a conrector, és ilyen minőségben tett jelentést munkájáról az 1774. februárjától 1775. júniusáig terjedő időszakról.<sup>139</sup> Ez idő alatt latin irodalmat, retorikát, latin ókori írókat, földrajzot és római *antiquitásokat* tanított.

<sup>134</sup> Backamadarasi jelentése az udvarhelyi gimnáziumról, 1769. március 15. FőkonzLvt. 1769/55.

<sup>135</sup> Az udvarhelyi gimnázium gondnokainak levele a rektorállítás kapcsán, 1767. november 28. FőkonzLvt. 1769/97.

<sup>136</sup> Benkő Sámuel ajánlólevele, 1769. február 21. FőkonzLvt. 1769/35.

<sup>137</sup> A Főkonzisztórium határozata, 1769. február 22. FőkonzLvt. 1769/35.

<sup>138</sup> Szabó–Szögi 80.

<sup>139</sup> Baktsi László udvarhelyi conrector tanügyi jelentése, 1775. szeptember 28. FőkonzLvt. 1775/90.

Conrectorra való megválasztásnak idejéről a tanügyi jelentéssel kapcsolatos főkonzisztórium határozat ad eligazítást, amely felrótta Baktsinak hiányosságait: *A Normával csak annyi nem egyezik, hogy a görög antiquitásokat nem tanította. Különben egész cursusának elvégezése két esztendőkre vagyron határozva, itten pedig csak másfél esztendőkről térszen jelentést.*<sup>140</sup> Tehát Baktsi conrectorságának kezdete valamikor 1773–74 fordulójára tehető. Az 1776–77. évi tanévről 1777. július 12-én Kiss Gergely a saját jelentése mellett a conrector munkájáról is jelentést tett.<sup>141</sup> Az a tény, hogy nem Baktsi terjesztette fel a jelentést, hanem Kiss Gergely, arra enged következtetni, hogy a jelentéstétel pillanatában a conrectori tisztség üresen állt, tehát elképzelhető, hogy Baktsi valamikor az 1776–77 tanév végeztével elhagyta a gimnáziumot.

### A gimnázium átszervezése

Kiss Gergely egész életművét tekintve túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy teljes mértékben megteremtette a feltételeit annak, hogy a gimnázium átminősülhessen kollégiummá. A székelyudvarhelyi gimnázium a nagyenyedi kollégium partikulájaként működött, amelynek szinte egyetlen jele az volt, hogy a conrectorokat az enyedi tógás diákok közül választották, illetve nevezték ki. Odaérkezésekor (1768) az alsó tagozat hat osztályból állt (elementaria, conjugista, grammatica, syntaxis, retorika, poétika). Ezt még 1780 előtt kettővel kibővítette (logika és görög), s így az addigi meglévő osztályok száma nyolcra szaporodott. 1780-ban a syntaxis és a grammatika közé, guberniumi rendeletre, beiktatták a német osztályt is. Ezeknek az átszervezéseknek köszönhetően a gimnázium alsó tagozata már teljesítette a kollégiummá válás alapkövetelményét.

Szintén a gimnázium átminősítési törekvéseivel hozható összefüggésbe az 1774. december 16-án megfogalmazott kérés, amelyben a gimnázium előjárói két udvarhelyi végzős diák peregrinációs kérelmét tárták a Főkonzisztórium elé. Bágyi Balási Péter és Balog József, hazai tanulmányaikat befejezve, külföldön szerettek volna továbbtanulni. A gimnázium kurátorai igen nagy óvatossággal vetették fel annak lehetőségét, hogy az akadémiákra menők a székelyudvarhelyi tanintézetből kapjanak igazolást külföldi útjukhoz.<sup>142</sup> A Főkonzisztórium kérésüktől azonban elhatárolódott, és utasította a gondnokokat, hogy az addig gyakorlathoz tartsák magukat, vagyis a két végzős legalább három hónapra iratkozzon be valamelyik kollégiumba, és azon kollégium kibocsátó levelével jelentkezzen a kiutazáshoz szükséges engedélyek megszerzéséért.<sup>143</sup>

Az 1780-as évek elején az átminősítés ügyében újabb lépésre került sor. A gimnázium és a kollégium közt egyik nagy különbség a tanárok száma volt. Ahhoz, hogy valamely gimnázium kollégiumi rangra emelkedjen, legalább két állandó tanára kellett legyen. A székelyudvarhelyi gimnázium ez ügyben 1780 elején tette meg az első lépéseket, amikor feltehetően a Főkonzisztórium tagjainak meggyőzésével rávették a testületet, hogy az addigi domidoctus conrector helyett akadémita tanárt válasszanak. Ennek értelmében 1780. május 21-én a Főkonzisztórium felszólította a székelyudvarhelyi gimnázium előjáróságát, hogy az üresen lévő conrectori tisztséget töltsék be és a megsokasodott teendőkre való tekintettel arra ne domidoctust válasszanak, hanem akadémitát, hogy ily módon a második tanári állás

<sup>140</sup> A Főkonzisztórium válasza a beküldött kollégiumi jelentésekre. FőkonzLvt. 1775/90

<sup>141</sup> Kiss Gergely tanügyi jelentése, 1777. július 12. FőkonzLvt 1775/90.

<sup>142</sup> *Udvarhelyi jól felkészült két deáknak Balási Péter és Balog József a felsőbbek engedelmeiből szándékozáván akadémiákra menni innen Udvarhelyről, mivel eddig az Udvarhelyről, a deákok Akadémiákra mennyenek, szokásban nem volt [...] instálunk azért a méltóságos Fő Consistoriumnak szokott alázatossággal, méltóztassanak szegény gymnasiumunk boldogsága tellyesítésével, ezen ifjaknak jó igyekezeteket fel segíteni, és annak lehető modalitásáról kegyesen parancsolni.* Az székelyudvarhelyi kurátorok levele a Főkonzisztóriumhoz a peregrinusokról. 1774. december 16. FőkonzLvt. 1775/8.

<sup>143</sup> A Főkonzisztórium válasza a székelyudvarhelyi gondnokok levelére, 1775. január 22. FőkonzLvt. 1775/8.

megszervezése is elérhető közelségbe kerüljön. Mivel az 1749-ben kiadott királyi rendelet az udvarhelyi gimnáziumban csak egy tanár működését engedélyezte, a Főkonzisztórium a második tanári állást hivatalosan német professzori állásnak nevezte. Az új állásra a külföldi tanulmányútról akkor hazatérő Csernátoni Sámuel,<sup>144</sup> a fungens püspök, Csernátoni Vajda Péter fiát ajánlotta.

A gimnázium gondnokai június 16-án keltezett válaszlevelükben közlik, hogy elfogadják a Főkonzisztórium javaslatát, hogy a conrectori tisztséget professzori tisztséggé minősítsék.<sup>145</sup> A maguk részéről csupán csak ennyivel toldották meg, mintegy igazolva a javaslatot: *tiszteletes professor Kis Gergely ő kegyelme nagy sollicitudoval, erős munkával viszi maga szolgálatját, de hogy kevés idő alatt minden tudományokat elvégezzen egyedül, s tanításon kívül egyéb kötelességeit tégye, lehetetlen.* Csernátoni személyét illetően jelentették, hogy nem ismerik, de a Főkonzisztórium választásában megbíznak. Az állás létrehozása kapcsán négy dolgot javasoltak. Az első években a megválasztandó második tanár lakjon a gimnáziumban, nehogy valaki a két udvarhelyi professzori állást tiltó, 1749-ben kiadott királyi rendelet megszegésével vádolja az iskolát. Szintén ilyen megfontolásból helyeselték a *conrector* vagy *német professor* elnevezést. A fizetésként az eddigi conrectori illetmény (150 forint) mellé a Barcsai-alapítvány kamatját (120 forint), valamint a *superfluitásból* (bevételi többletből) további 30 forintot, tehát összesen 300 forintot különítettek el, terményben pedig további 12 köböl búzát. A negyedik pontban az irigység és a rosszindulat kivédésére, Kiss Gergely javaslatára, kérték, hogy Csernátonit előre meghatározott időre nevezzék ki.<sup>146</sup> A kinevezés kapcsán csupán egyetlen nehézség merült fel. A püspök nemtetszését fejezte ki amiatt, hogy a fiat conrectorként és német tanárként alkalmazták, nem pedig második tanárként. Július 6-án a Főkonzisztórium hosszú magyarázkodó levelet intézett a püspökhöz: közölték vele fia kinevezését, valamint hosszasan taglalták a conrectori és német tanári címet, s valószínű hogy a püspök megnyugtatóképpen tudatták azt is, hogy a conrectori és német tanári feladat elvégzésével nem is a fiát, hanem arra *alkalmatos subjectumot* bíznak meg.<sup>147</sup>

Beadványukat július 6-án tárgyalta a Főkonzisztórium. A kinevezést Csernátoni nevesítve kapta meg, mint conrector és német tanár. A Főtanács utasította a gimnázium gondnokait, hogy a közelgő évkezdésre való tekintettel Csernátoni beiktatását a lehető legrövidebb időn belül ejtsék meg.

Csernátoni megválasztása jó döntésnek bizonyult. A filozófia, a fizika és a matematika tanítását vállalta, előadásainak és felkészültségének csakhamar híre ment, s 1785-ben a marosvásárhelyi kollégium meghívta tanárának. Távozásával Székelyudvarhelyen újabb gond adódott: a hosszas egyeztetések eredményeképpen létrehozott második tanári állásra nem kívántak domidocust választani, hiszen ez az iskola visszaminősítését jelentette volna, megfelelően képzett akadémitát viszont nem találtak. Az így kialakult patthelyzet egészen 1786. december 2-ig tartott, amikor a Főkonzisztórium végül úgy döntött, hogy a peregrinációból haza készülő ifjakra várva az állást üresen hagyja.<sup>148</sup> Csernátoni helyét a későbbiekben sem sikerült betölteni. Így 1787-ig, Kiss Gergely haláláig egyetlen tanár tanított minden tárgyat.

<sup>144</sup> 1776–1780 között Göttingenben és Utrechtben tanult. Szabó–Szögi 132.

<sup>145</sup> Az udvarhelyi gimnázium levele a Főkonzisztóriumhoz a második tanári állás felállításáról, 1780. június 16. FőkonzLvt. 1780/79.

<sup>146</sup> Kiss Ferenc Csernátoni javadalmazásaként évi 350 forintot és 124 véka búzát említ. Kis 49.

<sup>147</sup> A Főkonzisztórium levele a püspökhöz, 1780. május 1. FőkonzLvt. 1780/79.

<sup>148</sup> A Főkonzisztórium levele az udvarhelyi gimnázium előjáróságához a tanári állás betöltéséről. 1786. december 2. FőkonzLvt. 1786/285.

## A német nyelv tanítása

A német nyelv rendszeres tanításának a gondolata az erdélyi református kollégiumokban az 1760-as években fogalmazódott meg. Marosvásárhelyen 1732-től kezdődően a köztanítók ugyan tanítottak német nyelvet, de folyamatossá csak 1763-tól lett, amikor német tanítónak Meyer Jánost fogadták fel évi 180 forint fizetéssel.<sup>149</sup> Kolozsváron 1761-ben Cornides Dánielt bízták meg a német nyelv oktatásával. 1771-ben a Főkonzisztórium, tekintettel a peregrinációra vagy a katonai pályára készülő diákokra, a nagyenyedi kollégiumban is sürgette a német nyelv tanításának bevezetését.<sup>150</sup>

1773. augusztusában Mária Terézia utasította kollégiumok előjáróságát, hogy a német nyelv tanítását azonnali hatállyal vezessék be, mert azok, akik megtanulnak németül a közhivatalnoki kinevezés esetén, előnyben részesülnek. A rendeletet 1773. október 9-én Dési Lázár György továbbította a kollégiumok tanárainak, de számottevő eredmény annak ellenére sem született, hogy az elkövetkezendő években a Főkonzisztórium többször is figyelmeztette a kollégiumokat ebbéli köteleességeik teljesítésére, s külön jelentést kért be a német nyelv tanításáról.<sup>151</sup> 1778-ban Hauchard kézdivásárhelyi német tanárral szembeni vádaskodás kapcsán a kollégiumok tanárait kérték fel, hogy a német nyelvtanítás hatékonyságának növelése végett dolgozzák ki annak egységes tantervét és módszerét. A beküldött vélemények – a Főkonzisztórium javaslatával szemben – egyöntetűen elutasították a német nyelvnek az elemi osztályokba való tanítására tett javaslatot. Ezt azzal indokolták, hogy az elemi iskolában nem a német nyelv tanítása a főcél.<sup>152</sup>

A nyelvtanítás módszerére nézve is részletes előírást adtak. A tanító írja fel a táblára a nyelvtani szabályokat, a szavakat és a gyermekeket ültesse úgy, hogy mindenki lássa a felírt szöveget. A leadott tananyagot minden gyermektől kérdezze vissza. A gyermekeket különböző osztályokba kell sorolni előrehaladásuktól függően: az első osztályba kerüljenek azok, akik olvasni tanulnak, a másodikba, akik már németből fordítanak és nyelvtant tanulnak, a harmadikba azok, akik már beszélnek is a nyelvet. A nyelvtanítás eredményesebbé tétele végett német grammatika és ábécéskönyv beszerzését ajánlották.

A tervezetet 1778. november 4-én állították össze és küldték el a Főkonzisztóriumnak. További sorsa ismeretlen. Csupán 1780. március 18-án történt meg a következő lépés, amikor a Főkonzisztórium elrendelte, hogy az 1780–81 tanévtől kezdődően, a sintaxis osztály elvégzése után a hallgatóknak német osztályba kell lépniük, ahol kötelesek elsajátítani a német nyelvet. A nyelvtanár németül tanítsa a földrajzot és a természetrajzot, hogy a hallgatók gyakorolhassák a nyelvet. Emellett a kollégiumokba vegyenek fel száz diákot is, a praeceptorokéval egyforma fizetéssel.<sup>153</sup>

A rendelet nyomán Nagyenyeden, Kolozsváron és Székelyudvarhelyen is felállították a német osztályt, Nagyenyeden Galambosi Mihály, Kolozsváron Pataki Mózes vezetésével.<sup>154</sup> Udvarhelyen 1780. elején a megüresedett conrectori állásra Csernátoni Sámuel ajánlották. A Főkonzisztórium tanácsára és az udvarhelyi gondnokok beleegyezésével az addigi conrectorságot német professzori állássá minősítették, s ennek folytán Csernátoni, mint német nyelvet tanító professzor kezdte meg működését évi 300 forintos javadalmazással.<sup>155</sup>

1784. május 18-án a Gubernium kihirdette az április 26-án kelt császári rendeletet, amelyben az uralkodó megparancsolta a német nyelv kötelező használatát közigazgatásban.

<sup>149</sup> Koncz 267.

<sup>150</sup> Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. Kolozsvár 1905. 311. (A továbbiakban: Török)

<sup>151</sup> Pokoly V. kötet. 145.

<sup>152</sup> Kolozsvári tanárok javaslata a német nyelv tanításáról. 1778. november 4. FőkonzLvt. 1778/158.

<sup>153</sup> A Főkonzisztórium rendelete a német nyelv tanításáról, 1780. március 18. FőkonzLvt. 1780/36.

<sup>154</sup> Török 317–319.

<sup>155</sup> A székelyudvarhelyi gimnázium levele a Főkonzisztóriumhoz a conrectori megbízatás betöltéséről, 1780. június 16. FőkonzLvt. 1780/79.

Ezt a Guberniumnak már november 1-től alkalmaznia kellett, a megyei és városi hatóságoknak csak egy év múlva. A rendelkezés a kollégiumok számára előírta, hogy 1784. november 1-től csak olyan diák iratkozhat be a felső tagozatra, aki tud németül.<sup>156</sup> 1784. július 15-én a Gubernium újabb felszólítást küldött a Főkonzisztóriumnak, amelyben elrendelte a német nyelv népiskolai tanítását.<sup>157</sup>

A Főkonzisztórium 1784. augusztus 8-án és szeptember 26-án utasította a kollégiumokat a császári rendeletet életbe léptetésére. Kiss Gergely az év november 21-én jelentette, hogy a német nyelvet a gimnáziumban már néhány éve bevezették, mégpedig úgy, hogy a syntaxis és a latin osztály közé beiktatták a német osztályt, amelyben a gyermekek írni és olvasni tanulnak. A gyermekekkel külön tanítók foglalkoztak napi 6 órában. A legnagyobb hiányosság az volt, hogy sok olyan gyermek is jön, akik még magyarul sem igazán tudott írni és olvasni, ezért jó volna ezek számára a német classis előtt magyar classist felállítani, amelyben a nyelv mellett elsajátíthatnák a *keresztyén vallásunk fundamentumosabb cikkeleit, aritmetikát, és az éneklést* és csak ezután kerülnének át a német osztályba. A tógátusok nyelvtanulásáról a következőt jelentette: naponta az egyik professzor tanítja őket, de azt lehetetlen megvalósítani, hogy a classisták is járjanak erre az órára. Az alsó osztályokban a német nyelv tanítása akadozik, mert a német praeceptor elment, és helyére nem találtak mást. Az eredményes nyelvtanulás legnagyobb akadályá viszont a könyvek hiánya, amelynek orvoslását a Főkonzisztórium figyelmébe ajánlotta.<sup>158</sup>

Az 1784. május 11-én kiadott és 1785. április 21-én a Gubernium által kiküldött császári rendelet utasította a kollégiumok tanárait, hogy a német osztályba járó gyermekek neveiről évenként kimutatást terjesszenek fel. Az első jelentést azonnali hatállyal kérték.<sup>159</sup> Az utasítás érvényesítését ezúttal is a Főkonzisztóriumra bízták, amely a maga rendjén a kollégiumoktól kérte számon a végrehajtást. Az udvarhelyi gimnázium gondnokai és tanárai 1785. március 20-án keltezett jelentésben tettek eleget a felszólításnak. Levelükben kifejtették, hogy az udvarhelyi gimnáziumban a német nyelv tanítása már több esztendeje folyik. Az újabb rendelkezést (évi jelentéstétel) azért nem teljesítették, mert a német osztály felállítására vonatkozó rendeletet csak az 1784–85. tanévtől vezették be, s mindaddig nem került olyan tanuló, aki németül írni és olvasni annyira megtanult volna, hogy a deák classisba át lehessen írni.<sup>160</sup> A Főkonzisztórium az udvarhelyi beadványt 1785. május 1-én tárgyalta. Véleményük szerint Székelyudvarhelyen félreértették a Gubernium rendeletét, ugyanis csak azoknak kötelező a német osztályba iratkozni, akik addig még egyáltalán nem tanultak német nyelvet. Akik viszont már tanultak, azokat *különösebb* meghallgatás nélkül át lehet írni a latin classisba. Az ilyen diákokról készítsenek kimutatást és három nap leforgása alatt küldjék fel a Főkonzisztóriumhoz.<sup>161</sup>

Az udvarhelyi gimnázium előjárósága a Főkonzisztórium sürgető felszólítására május 10-én válaszolt. Ebben tudatták, hogy a királyi rendeletet megértették és teljesítették, de a gimnáziumban nincs olyan gyermek, aki már tanult volna német nyelvet. A falusi iskolából jövő gyermekek németül nem tudnak, s egy részük a latin nyelvet is csak éppen elkezdte. Ezeket a német osztályba tették. Az olyanokat, aki magyarul sem tudnak jól írni és olvasni, a magyar classisba írták be, s miután megtanultak írni-olvasni, csak azután kerülnek át a német

---

<sup>156</sup> Kosáry Domokos: *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Budapest 1996. 433. (A továbbiakban: Kosáry)

<sup>157</sup> Török 320.

<sup>158</sup> Kiss Gergely levele a Főkonzisztóriumhoz a német nyelvtanítás ügyében, 1784. november 21. FőkonzLvt. 1784/102.

<sup>159</sup> Török 320.

<sup>160</sup> A székelyudvarhelyi gimnázium gondnokainak és tanárainak jelentése a német osztályról. 1785. március 20. FőkonzLvt. 1785/76.

<sup>161</sup> A Főkonzisztórium válasza a székelyudvarhelyi gimnázium gondnokainak levelére, 1785. május 1. FőkonzLvt. 1785/76.

osztályba. A retorika osztályba járók és a tógatusok között is van olyan, aki tanult ugyan német nyelvet, de ezekről a Gubernium rendelete nem kért jelentést, s ezért nem is készítették el.<sup>162</sup>

Ugyanazon év szeptember 1-én a gimnázium gondnokai beterjesztették az első jelentést a német osztályt végzőseiről, amely szerint 1785. június 27-én ezek 29-en voltak,<sup>163</sup> 1786. január 16-án pedig hasonló jellegű jelentést tettek. A kísérőiratból tudjuk, hogy a német osztályban járók záróvizsgájára 1785. december 19-én került sor. Ekkor összesen 18-an álltak vizsgára, amelyből 15 a latin osztályba iratkozott be, 1 a syntaxis, 2 pedig a retorika osztályba.<sup>164</sup>

### A marosvásárhelyi kollégium csábítása

A marosvásárhelyi kollégium 1773. március 13-án Benkő Mihályt, a kollégium keleti nyelveket és teológiai tudományokat oktató professzorát, emberi gyengeségek miatt, tisztségéből felmentette, de katekétaként továbbra is alkalmazni kívánta.<sup>165</sup> Benkő helyettesítése hosszú időt vett igénybe. Több hónapi utódkeresés és egyeztetés után, 1773 folyamán a kollégium két gyűlésén Backamadarasi Kiss Gergelyre esett a választás (valószínűleg Kiss elfogadta a felajánlást, bár erre nézve semmi adat nem maradt fenn), aki ekkorra már az udvarhelyi kollégium építésével és a tanügyekhez való hozzáértése bizonyításával nem kis hírnevet szerezhetett Erdély-szerte. Döntésüket, mint megmászhatatlan ténnyel hozták a Főkonzisztórium tudomására, mely testület Benkő Sámuel, korábbi udvarhelyi conrectort, Körösi Györgyöt és Fogarasi Józsefet ajánlotta a kollégiumi előljáróság figyelmébe. Kiss Gergely meghívásával kapcsolatosan a Főkonzisztóriumnak csupán annyi fenntartása volt, hogy ha elmegy, nem lesz, aki a gimnáziumot tovább irányítsa.

1773. december 12-én a Főkonzisztórium levélben próbálta jobb belátásra bírni a marosvásárhelyi kollégium előljáróságát. A marosvásárhelyi kollégium vezető testülete viszont az 1774. április végén tartott ülésen továbbra is kitartott Kiss Gergely jelölése mellett.<sup>166</sup> Az udvarhelyi rektor melletti érveiket öt pontban foglalták össze. Az érvelésben kifejtették, hogy az udvarhelyi rektoron kívül alkalmasabb személyt nem találtak. Döntésüket az alapján hozták meg, hogy Kiss *szép capacitással* rendelkezik, *directiona termett*, az udvarhelyi gimnázium újjáépítésével ismertté lett, s a diákok is őt tartják a legalkalmasabbnak. Emellett azt is figyelembe vették, hogy a tanárválasztással egyik iskolának se ártsanak. Mivel a marosvásárhelyi kollégium rangosabb és az udvarhelyi gimnázium csak partikula, amelynek diáksága főleg a székelységből került ki, nemesi származású gyermekek éppen csak elkezdik ott a tanulást, ezért a marosvásárhelyi kollégium több figyelmet érdemelne. Különben is – tették hozzá – Kiss Gergely az udvarhelyi gimnáziumot rendbe hozta, ezért nem lesz nehéz az elindított fejlődést másnak továbbvinni.

A Főkonzisztórium jelöltjeivel kapcsolatosan a következőt írták: Benkő Sámuel (amennyiben Kiss Gergely eljönne) sem az udvarhelyi, sem a marosvásárhelyi kollégiumba nem ajánlják tanárnak, *mivel az ide való ifjúságnak ő kegyelméhez eleitől fogva nagy idegenséget érzettük, már pedig, ha szintén csupa praejudiciumból indult volna is ez az idegenség, az ő kegyelme tanításának micsoda hasznát lehetne reménylenünk?* Körösi György azért nem jöhet számításba, mert időközben megválasztották Nagyenyedre a

<sup>162</sup> A székeljudvarhelyi gimnázium előljáróságának jelentése a német osztályról, 1785. május 10. FőkonzLvt. 1785/94.

<sup>163</sup> A székeljudvarhelyi gimnázium előljáróságának jelentése a német osztályban tanulókról, 1785. szeptember 1. FőkonzLvt. 1785/166.

<sup>164</sup> A székeljudvarhelyi gimnázium előljáróságának jelentése a német osztályban tanulókról, 1786. január 16. FőkonzLvt. 1786/40.

<sup>165</sup> Szabó–Szögi 79.

<sup>166</sup> A Marosvásárhelyi Kollégium Konzisztóriumának levele a Főkonzisztóriumhoz a teológiai tanszék betöltéséről. FőkonzLvt. 1774/36.

filológiai tanszékre és csupán beiktatása maradt hátra. Fogarasi Pap József külföldi (utrecht) tanulmányait még nem fejezte be, és filozófiai tanulmányainak kitűnő előmenetelére való tekintettel kár is lenne hazahívni. A levél végén újra kifejtették, hogy Kiss Gergelyt tartják a legalkalmasabbnak, s hogy átvételének semmi akadálya ne legyen, utódjául Gyöngyösi Jánost (?),<sup>167</sup> Arдай Sámuel, és Basa Istvánt ajánlották, *kiket arra elégségesnek ismerni esmérünk*. Ismételten hangot adtak abbéli reményüknek, hogy a marosvásárhelyi kollégium *circumstantiait* ismerve, Kiss Gergelyt áthelyezésének nem lesz akadálya, és remélik, hogy a Főkonzisztórium ez ügyben a harmadszorra beterjesztett kérést elfogadja.

A Főkonzisztórium 1774. május 1-én döntött a marosvásárhelyi teológiai tanárság ügyében. A gyűlésen felolvasták a marosvásárhelyi Konzisztórium kérését. Kiss Gergelynek Marosvásárhelyre való megválasztásában semmi kivetnivalót nem találnak, de úgy vélték, hogy távozása *azon Gymnasiumnak káros és veszedelmes lehetne*. Hosszas tanácskozás után elhatározták, hogy Kiss maradjon Udvarhelyen és Marosvásárhelyre keressenek más tanárt. A kollégium tanárainak véleményére is figyelve, valamint *más méltóságos és kedves atyáinkfiának commendatiojokra*, a nagysajói lelkészt, Basa Istvánt<sup>168</sup> nevezték ki tanárnak, akit befolyásos főurak is támogattak.<sup>169</sup> A döntést még azon a napon tudatták Basa Istvánnal.<sup>170</sup>

### Backamadarasi fizetésemelési kérelme

1774. májusában véglegesen lezárult a marosvásárhelyi kollégiumban megüresedett teológiai tanszék betöltési procedúrája, a választást tehát a jelentős főúri támogatást élvező Basa István nyerte meg. Backamadarasi vélhetően csalódottan vette tudomásul a Főkonzisztórium határozatát, s vigasztalásként 1774. folyamán (levélírás pontos dátuma ismeretlen) fizetésemelési kérelmet nyújtott be a Főkonzisztóriumhoz.<sup>171</sup> Levelében elismerte, hogy az 1769-ben fizetésként megállapított évi 300 forint és 50 köből búza méltányos volt ugyan, de az óta sok minden változott. Fizetésemelési kérésének indokait négy pontban foglalta össze: *egy időtől fogva, kiváltképpen való módon árasodott minden, és ahhoz képest terhesedett az élet módja*. Udvarhely környéke annyira szegény és sovány – írja kérelmében –, hogy a tanárnak *ha volna is kedve, vagy ideje a félékre kiterjeszkedni*, semmi hasznát nem kapna abból. Kérelmének legfőbb indoka az volt, hogy udvarhelyi rektorként egyedül kell tanítania mindent és az utóbbi időben ezek a feladatok megsokasodtak. Javadalmazása ehhez viszonyítva kisebb, mint a többi kollégiumban tanító professzoroké, továbbá pedig neki kell az utazási kiadásokat is fedeznie, valamint az *intervenieneket befogadnia*.

A Főkonzisztórium Backamadarasi kérelmét november 20-án jóváhagyta, és egyben utasította a gimnázium előjáróit, hogy a fizetés-kiegészítéshez találjanak anyagi fedezetet.<sup>172</sup> December 16-án kelt jelentésben a gimnázium előjárói a fizetésemelési kérelmet, Kiss érdemeire való tekintettel, helyeselték, és addigi javadalmazását évi 100 forinttal kívánták megtoldani.<sup>173</sup> A javadalmazás-kiegészítést viszont úgy akarták megoldani, hogy azt a

<sup>167</sup> A levélben csak a családnév szerepel, a keresztnév helye kihagyva. 1771-től újtordai lelkész. Bővebben Zoványi 230.

<sup>168</sup> Basa István 1760-ban subscribált Marosvásárhelyen, majd 1770-ben Marburgba peregrinált. Szabó-Szőgi 72.

<sup>169</sup> A Főkonzisztórium levele gr. Bethlen Pálhoz, 1774. május 1. FőkonzLvt. 1774/36.

<sup>170</sup> Főkonzisztórium levele Basa Istvánhoz, 1774. május 1. FőkonzLvt. 1774/36.

<sup>171</sup> Backamadarasi fizetésemelési kérelme, 1774. november. 20. FőkonzLvt 1774/108.

<sup>172</sup> A Főkonzisztórium válasza Backamadarasi fizetésemelési kérelmére, 1774. november 20. FőkonzLvt. 1774/108.

<sup>173</sup> *Kiss Gergely fizetése jobbítása iránt [...] költ méltóságos parancsolattját a méltóságos FőKonzisztóriumnak [...] mely szerint szükségesnek és méltónak láttunk, hogy az említett tiszteltes professzor jobbítassék h flor. 100, azért hogy ennek egyedül lévén itten, mind a tanításban, sokféle tudományokat*

Főkonzisztórium fizesse és ne a szűkös anyagi fedezettel rendelkező gimnázium.<sup>174</sup> Január 22-én tartott főkonzisztórium gyűlésen a kurátorok javaslatát elvetették, s utasították, hogy a megítélt évi 100 forintot az iskola pénztárból fizessék ki.<sup>175</sup>

### Énektanítás a gimnáziumban

A 17. század zsinatai az istentiszteleti éneklés kérdésében rendkívül szigorú előírásokat fogalmaztak meg. Szenczi Molnár Albert zoltárfordítása nem sokkal a megjelenése után máris elnyerte a gyülekezetek tetszését, de hivatalos elismerésére csak néhány évtizeddel később került sor. Az *Öreg Graduál* megjelenése után (1636) zsinati végzés próbált valamiféle rendet teremteni a zoltároskönyv illetve a graduál használatát illetően.<sup>176</sup> Az 1643. évi nagyenyedi zsinat e kérdésben így rendelkezik: *az franciai notákra íratott soltárokat a Szent Korona bé veszi, hogy az templomokban énekelhetik, de úgy, hogy a másikat is el ne hadják, hanem alternatim elegendőleg énekeljék, az innepnapokon pedig arra nézendő énekekkel éljenek, hétköznap pedig az franciai soltárokat ritkán énekeljék.*<sup>177</sup> A határozatból látható, hogy a zoltáréneklés lassan, de biztosan elkezdte átvenni az óprotestáns énekek helyét a gyülekezeti istentiszteleten. A zoltáréneklésnek a graduáléneklés feletti teljes győzelme viszont csak a 18. század második felében következett be, amikor a gyülekezetek egymás után szerezték be az orgonát.

Az 1607-ben kiadott zoltároskönyv Goudimel zoltárdallamival jelent meg és került gyülekezeti használatba. Terjesztését elsősorban a kollégiumok diáksága vállalta magára. Debrecenben hivatalos tananyagként tanították a 17. században, szerdán és szombaton pedig belőle énektanítás folyt. Erdélyben Szigethi Gyula István előbb nagyenyedi tanár, majd püspök tett kísérletet arra, hogy a zoltáréneklést Goudimel dallamaival *megjobbítsa*. Szabolcsi Bence megállapítása szerint a protestáns iskolák tanulóinak ez volt az egyik igen fontos feladatuk.<sup>178</sup> Mind a temetési, mind az alkalmi éneklés anyagi juttatásokkal járt. Az iskolák többsége éppen ezért rögzítette az ilyen énekléseken való részvétel szabályait. A lassan meghonosodó zoltáréneklés a 18. századra is átöröklődött, anélkül, hogy az időközben Svájcban kialakult többszólamú gyülekezeti éneklés teret hódított volna az erdélyi magyar reformátusok körében.

Az úgynevezett harmóniás éneklés meghonosítására legelőbb Maróthi György debreceni tanár vállalkozott, aki svájci peregrinációja alatt előbb Zürichben, majd Bázelen találkozott a többszólamú gyülekezeti éneklés gyakorlatával. Bázei tartózkodása alatt, vélhetően a helyi *Collegium Musicum* tagjaként, lehetősége nyílt az új típusú éneklés megismerésére és megtanulására.<sup>179</sup> A Beckkel kialakított jó viszonya pedig igen nagy segítségére volt később, a debreceni *Collegium Musicum* alapítása és működtetése idején.

Annak ellenére, hogy Maróthi nem volt képzett zenész<sup>180</sup> (arról sincs tudomásunk, hogy valamilyen hangszeren játszott volna), zeneelméleti és gyakorlati jellegű műveivel

---

tanítván, mind a directioban, és oeconomicumokban, sokkal több szolgálattya vagyon, mind más collégiumokban lévő tiszteletes professoroknak, a fizetése pedig azokénál kevesebb, nincsen is mint más collegiumbéli tiszteletes professoroknak az egy tixumon kívül semmi sportulája, mellyel magát segítené. A székesudvarhelyi kurátorok jelentése a fizetésemelésről, 1775. december 16. FőkonzLvt. 1775/9.

<sup>174</sup> De mivel cassánk jövedelme igen csekély, azért kíváltképpen, hogy esztendőről esztendőre haladván az interessek, a debitorok nehezen való fizetések miatt sok helyeken stagnálnak, a felyebb említett 100 Hflor. Provisiot a méltóságos Supremum Consisitorium kegyességében, és cassájára alyánlani alázatosan bátorkodunk... FőkonzLvt. 1775/9.

<sup>175</sup> A Főkonzisztórium válasza a kurátorok beadványára, 1775. január 22. FőkonzLvt. 1775/9.

<sup>176</sup> Az *Öreg Graduál*ról bővebben Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002.

<sup>177</sup> Bod 52.

<sup>178</sup> Tóth Béla: *Maróthi György*. Debrecen 1994. 197. (A továbbiakban: Tóth 1994.)

<sup>179</sup> Csomasz Tóth Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Budapest 1978. 35.

<sup>180</sup> Fekete Csaba: *A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. 753–772. Szerk. Barcza József. Budapest 1988.

előbb a kollégiumi, majd a gyülekezeti éneklés megújítását messzemenően szolgálta. Debrecenben a negyvenes évek során elindított zenetanítási reformját és a harmóniás éneklés meghonosítását a többi kollégium is átvette. Maróthi kezdeményezésre a Svájcba peregrináló diákok is felfigyelhetek az ottani gyülekezeti éneklés újszerűségére, és elképzelhető, hogy hazatérve maguk is megpróbálkoztak az efféle éneklés bevezetésével. Svájci peregrinációja idején Backamadarasi is kapcsolatba kerülhetett az újszerű énekléssel és láthatta ennek fontosságát, amelynek halvány jele az, hogy hazatérve udvarhelyi gimnáziumban elsőként vezette be az erdélyi iskolák közt a zeneoktatást.

Udvarhelyen a harmóniás éneklést – a közhiedelemmel ellentétben – nem Kiss honosította meg, hiszen nem sokkal Maróthi kezdeményezése után a többszólamú éneklést már a gimnázium is felkarolta.<sup>181</sup> Amikor 1768. novemberében Kisst ünnepélyesen tisztségébe beiktatták, az újdonsült rektort a diákság harmóniás énekléssel köszöntötte.<sup>182</sup> Az udvarhelyi gimnázium többszólamú éneklésre vonatkozó első feljegyzés 1753-ból való. Ekkor jegyezte le Nagy Mihály, akkori énektanító az iskola énekkara számára összeállított gyűjteményt. 1766-ból pedig az akkori harmoniae praesesnek, Orbán Zsigmondnak maradt fenn kéziratos énekgyűjteménye.<sup>183</sup> A székelyudvarhelyi többszólamú éneklésnek tehát már Backamadarasi előtt komoly hagyománya volt, de a zeneoktatás a gyakran változó énektanítók miatt nem volt igazán hatékony.

Hazatérése után, vélhetően svájci hatásra, az ének-zene tanítás eredményesebbé tételével is foglalkozott. Kovács József az 1769. évi tanterv reformjához fűzött megjegyzéseiben javasolta, hogy az alsó osztályokban tanítsák az éneklést és a felsőbb osztályok tananyagába vegyék fel a harmóniás éneklést is. Az udvarhelyi gimnázium anyagi jövedelmeinek egy része, Erdély többi kollégiumához hasonlóan, a kántálásból folyt be, s ezért különösen is fontos volt művészi szinten énekelni. Szabolcsi Bence zenetörténeti kutatásainak eredményei mutatnak rá arra, hogy Backamadarasi 1768–1787 között, az erdélyi kollégiumokban elsőként kezdeményezett reformot az ének és zeneoktatás javítására, amely egyaránt érintette az egyházi és a világi zenélést és éneklést.<sup>184</sup> 1771-ből az iskola és az egyházközség megállapodását tartalmazó jegyzőkönyvből tudjuk, hogy cserébe az új kollégium felépítéséhez szükséges területért, a gimnázium diákjainak ingyen kellett énekelniük a temetéseken, és a hétköznapi istentiszteletekre két-két diákot kellett küldeniük, hogy segítsenek az éneklésben.<sup>185</sup> A már említett kántálási alkalmakon, az egyházi énekek mellett, világi énekeket is énekeltek. Rektorsága kezdetén maga Kiss Gergely is szorgalmazta, hogy a harmoniae praeses világi énekeket is tanítson, és minden osztályba külön énektanítót állított.<sup>186</sup> Az erdélyi kollégiumokban elsőként vezette be a hangszeres

---

<sup>181</sup> Szigethi György professzor Benkő Mihályt [...] Deákká létele után mindjárt gymnasium cantorává tette (volt pedig legelső cantor, kevés deák tudván akkor illetesen az énekeket, nem úgy mint most, mivel már Udvarhelyen a deákok rendre énekelnek, alkalmasan lábra kapván közöttök is az éneklés mestersége, debreceni professornak Maróti Györgynek az éneklés aránt való, s ide is elhatott munkája által). Benkő József: *Filius Posthumus*. Kolozsvár 2004. 88. (A továbbiakban: Benkő 2004.)

<sup>182</sup> Az Udvarhelyi proffesszorságra rendeltetett tiszteletes Kis Gergely nevű férfinak, azon hivatalba való bé avattatása iránt 2<sup>da</sup> 8<sup>bris</sup> Szebenbe költ, és a méltóságos fő curator urak eo nagyságok által, velünk közölni méltóztatott méltóságos parancsolattyát excellentziátoknak és nagyságtoknak alázatos engedelmisséggel tisztelvén, annak hathatos valósága szerint ezen folyó holnapnak 16<sup>dik</sup> napján, négy deák orationak és szép harmóniai éneklésnek elmondásával, feles fő, nemessi és papi rendeknek jelen léteben tisztességesen, és minden meg kívántatható becsülettel bé avattuk. FőkonzLvt. 1768/87.

<sup>183</sup> Benkő András 140.

<sup>184</sup> Benkő András 141.

<sup>185</sup> Zayzon 92–94.

<sup>186</sup> Munkájának eredményeként a gimnázium végzősei a harmóniás éneklést későbbi szolgálati helyükön alkalmazták. Ma egyetlen erdélyi gyülekezet van, a mezőcsávási, ahol a harmóniás éneklést gyakorlják. Nagy László: *Tanulmányok a Csávási Református Egyházközség történetéből*. A Csávási Református Egyházközség kiadása 1995.

oktatást is.<sup>187</sup>

Ma már nem tudjuk még lehetségesíteni sem azt, hogy Backamadarasi játszott-e valamilyen hangszeren vagy nem. A munkásságával kapcsolatos iratok viszont egyértelműen tanúskodnak arról, hogy a zeneoktatást igen fontosnak tartotta és némi jártasságot is szerzett annak oktatása terén. Ez sejlik az 1786 elején, a falusi iskolamesterek számára összeállított utasításából, amelyben külön foglalkozik az ének-zene tanítás módszerével. Az utasítás 5. pontja előírja a mesternek, hogy a táblát vonalazza meg és arra írja az énekek kottáját, a gyermekeknek pedig előbb a hangjegyeket kellett megtanulniuk, majd a kottaolvasást.<sup>188</sup>

### Családja

Kiss Gergely 1772. október 5-én vette feleségül a fogarasi Komáromi József Terézia leányát.<sup>189</sup> Frigyükből öt gyermek született: József (1773), Borbála (1775), Imre (1777), Gergely (1780), Ferenc (1783), de a felnőttkort csak három érte meg (1781-ben meghalt Imre, 1784-ben pedig Gergely).

Gyermekei közül a legtöbbre József vitte, aki iskoláit Udvarhelyen, majd apja halála után, 1787-től a rokonok és ismerősök támogatásával Nagyenyeden végezte. Tizenévesen már főúri családokkal levelezett, tanulmányait 1791-ben fejezte be, s magas rangú támogatói segítségével előbb Alsó-Fehér vármegye főjegyzője, majd alkirálybírája lett. Családot nem alapított, tekintélyes vagyonának egy részét az udvarhelyi kollégiumnak adományozta. Korai halálát baleset okozta 1830. június 6-án, utód nélkül halt meg.<sup>190</sup> Lánytestvére Borbála férjhez ment ugyan, de gyermeke nem született, férjével, Sigmond Elekkel Gyulason éltek. Ferenc sem alapított családot, életét vessződi birtokain élte le, utód nélkül. Kiss Gergely özvegyének további sorsa ismeretlen. 1787 utáni időről egyetlen adatot ismerünk: Kiss Gergely könyvtárát, feltehetően anyagi megfontolásból, elárverezte.<sup>191</sup>

### Kiss Gergely halála

Backamadarasi Kiss Gergely halálának körülményeit Pálffy írta le, mint szemtanú. 1787. elején négy nap *hideglelés* után *májduulás*, *sárgaság* és *vízkórság* gyanújával kezelte a marosvásárhelyi Zágoni doktor, majd egy olasz vándororvos, Gloria. A kezelés eredménytelennek bizonyult és Kiss Gergely 1787. április 25-én meghalt. Halála előtti estén Pálffy, Kiss Gergely Sámuel nevű testvérének fiával, Andrással virrasztott Kiss ágyánál. Kiss Gergely ekkor már csak ülni tudott. Pálffy tudósítása szerint *csejgetés* hallatszott, amire a beteg a következőt mondta: *Most Török Pálnak csejgetnek. Jó ember volt, nem ártott annyit, amennyit árthatott volna.* Majd Pálffiékhöz fordulva így folytatta: *ne gondolják ketek, hogy az ember egyszeribe meghal, elsőben a test és a lélek egymás ellen pártot ütnek, a lélek azt mondja a kéznek: ide nyúlj, a lábnak: ide lépjél, de azok ellenkezőt cselekesznek, minden részem pártot ütött, csak a nyelvem nem.*<sup>192</sup> Betegágyánál meglátogatta az akkori udvarhelyi pap, Kassai Sámuel is, akitől Kiss Gergely azt kérte, hogy temetésén csak annyit mondjon: *Ember volt és meghalt.* Kassai, persze, nem teljesítette Kiss végakarátát: a temetési beszédét Kiss kívánságának említésével kezdte ugyan, de *megmutatta azok mellett a magyar mondás*

---

<sup>187</sup> Benkő András 141.

<sup>188</sup> Főközlvt. 1786/305.

<sup>189</sup> *Tiszteletes Professzor Kis Gergelly Uram Fogarasban a Tekintetes Komáromi József Úr Terézia nevezetű lányát el jedzette. Ugyan ekkor Tiszt Baló Uram a Fogarasi Pap által egyben eskettettenek, azután 10. 10<sup>brisz</sup> volt az által adattatásnak solemnitása. 11<sup>ma</sup> el hoztuk Fogarasból és 13<sup>a</sup> 10<sup>brisz</sup> késő estve érkezünk meg Udvarhelyre. A Sze. Házasságnak szerzője szentelje és áldja meg azt a párosodást. Tamás Endre Ottó: Backamadarasi Kis Gergely élete és munkássága. Kézirat a szerző tulajdonában.*

<sup>190</sup> Pálffy 145.

<sup>191</sup> Jakó 241.

<sup>192</sup> Pálffy 143.

szerint, hogy igazán mindenben ember volt.<sup>193</sup> Temetésére Udvarhelyen került sor április 27-én.<sup>194</sup> Sírkövére a következőt írták:

Kis Gergely hamvait e sirhalom zárja,  
Neve földünk, lelke az eget járja.  
Nagy pap, bölcs professor, ért ítélettel szolt,  
Tanult igazgató, s fő notárius volt.  
Három hat esztendő bizonyosága lehet,  
Míg hivatalban volt, egy ember mit tehet.  
Új iskola, templom s sok tanítvány mondja,  
Hogy rövid idő rá, volt a mennyi gondja,  
Egy jubileumot élvén, végét érte,  
A vallás és közjó méltán sírnak érte.  
Irgy! Valld meg te is igaz érdemeit,  
Ne rágd hírét, tiszteld nyugvó tetemeit.  
1787.<sup>195</sup>

Pálffy tévedett. Kiss Gergely nem április 25-én halt meg, hanem 27-én, és temetésére nem 27-én került sor, hanem 29-én. Kandó Mihály április 25-én a Főkonzisztóriumhoz írt levelében jelentette Kiss Gergely súlyos betegségét, *mellyből való kigyógyulását reménleni nem lehet [...] száraz betegség, vízkórság, lép, máj dagadás elnyomták.*<sup>196</sup> Ezért – írja Kandó – a Főkonzisztórium utasítsa Kassait, hogy az iskolát vegye *vigyázása alá*. A Főkonzisztórium április 27-én tartott ülésen tárgyalta a beadványt. A tárgyalás eredményeként felszólították Kassait, vigyázzon az iskolára és a tanuló ifjúságra, az ágendatervezetet pedig, amelynek végleges letisztázását a zsinat Kiss Gergelyre bízta, keresse meg és haladéknélkül küldje be.<sup>197</sup>

Ugyanazon a napon, április 27-én a gimnázium kurátorai Sebessi Miklós és Ferentzi György jelentették a Főkonzisztóriumnak Kiss halálát: *Igen dicsiretes emlékezetű tiszteletes generális notárius Kiss Gergely uram ezen virágzó Udvarhelyi nemes reformatum Gimnáziumnak professora, mái napon dél utáni két órakor súlyos nyavalyái után e világból ki múlték, és életében tett rendelése szerint 48 óráknak el múlása után el is temetteték.*<sup>198</sup> Az iskola pénztárát, könyvtárát, irattárát lepecsételték, a diákságot pedig Kassai gondjaira bízta.

A levélre április 30-án válaszolt a Főkonzisztórium. A gimnázium előjáróságával tudatták, hogy az iskola átmeneti irányításával és a tanítással Kassait bízták meg, ezért az iskola pecsétjét adják át neki, Kiss Gergely személyes levelezéseiből pedig válogassák ki az iskola iratait.<sup>199</sup> Kassait külön levélben felhatalmazták az iskola ideiglenes irányításával, az ifjúság tanításával és az iskola pecsétjének használásával. Ismételten figyelmeztették, hogy az *Ágendát* keresse meg és a jegyzetekkel együtt sürgősen küldje el.<sup>200</sup>

Kiss Gergely halálával megüresedett rektori tisztség betöltésének kérdése már május 6-án napirendre került a Főkonzisztórium ülésen. A rektorságra az udvarhelyi gimnázium állapotát kitűnően ismerő Csernátoni Sámuel szemelték ki. Az ügy fontosságát jelzi a Főkonzisztórium levelének sürgető hangvétele is. Csernátonit nem felkérték a tisztségre, hanem utasították: *atyaikeppen intimálja annak okáért Consistoriumunk kegyelmednek, hogy*

<sup>193</sup> Pálffy 144.

<sup>194</sup> Pálffy 142.

<sup>195</sup> Kis 51.

<sup>196</sup> Kandó Mihály levele a Főkonzisztóriumhoz, Kiss Gergely betegségéről, 1787. április 25. FőkonzLvt. 1787/120.

<sup>197</sup> A Főkonzisztórium levele Kassai Sámuelhez, 1787. április 27. FőkonzLvt. 1787/120.

<sup>198</sup> Sebessi Miklós és Ferentzi György levele a Főkonzisztóriumhoz Kiss Gergely haláláról, 1787. április 27. FőkonzLvt. 1787/129.

<sup>199</sup> Főkonzisztórium levele a székelyudvarhelyi kurátorokhoz, 1787. április 30. FőkonzLvt. 1787/129.

<sup>200</sup> A Főkonzisztórium levele Kassai Sámuelhez, 1787. április 30. FőkonzLvt. 1787/129.

*ebben a dologban nem annyira a maga commodumát, hanem sokkal inkább publicumunk hasznát tekintvén, azon professori statiot magára vállalni, és azt egész készséggel közösségünk boldogságára ne sajnálja.*<sup>201</sup> Ugyanazon a napon Kandó Mihály gondnokot is utasították, hogy keresse fel Csernátonit és próbálja meg rábeszélni a rektorságra.<sup>202</sup>

Május 10-én a gimnázium főgondnoka, báró Dániel István levélben kereste meg a Főkonzisztóriumot, amelyben kifejtette véleményét a tanári állás betöltéséről. Állásfoglalásában ő is Csernátoni Sámuel, hajdanán udvarhelyi második tanárt ajánlotta anélkül, hogy a Főkonzisztórium május 6. határozatát ismerte volna.<sup>203</sup>

---

<sup>201</sup> A Főkonzisztórium levélfogalmazványa Csernátoni Sámuelhez az udvarhelyi professzorságról, 1787. május 6. FőkonzLvt. 1787/129.

<sup>202</sup> A Főkonzisztórium levélfogalmazványa Kandó Mihály udvarhelyi gondnokhoz az udvarhelyi professzorságról, 1787. május 6. FőkonzLvt. 1787/129.

<sup>203</sup> Báró Dániel István levele a Főkonzisztóriumhoz az udvarhelyi professzorságról, 1787. május 10. FőkonzLvt. 1787/146.

### III. Az egyházkerület szolgálatában

#### A császári iskolareform kezdetei

A Mária Terézia uralkodásának második szakaszában Bécs művelődés- és oktatáspolitikájában új korszak kezdődött. Gerhard van Swieten, az uralkodó udvari orvosa és politikai tanácsadója, a felvilágosult abszolutizmus képviselőjeként, erős központosított birodalom kiépítésén fáradozott, amelynek egyik igen lényeges feltételét az oktatás egységesítésében látta. A tanulmányi bizottság ennek életbeléptetésére előbb a bécsi, majd ennek mintájára a nagyszombati és a kassai egyetemet szervezte át.<sup>204</sup> Van Swieten kezdeményezése pozitív visszhangra talált: előbb Joseph Sonnenfels, majd Wenzel Kaunitz kancellár, sőt a későbbi császár, József trónörökös is az ő nyomán hirdette az állam mindenhatóságát.

Swieten vezetésével állították fel 1760-ban az *Udvari Tanulmányi Bizottságot*, amelynek elsődleges feladata a birodalom egyetemeinek a bécsi egyetem mintájára történő átszervezése volt. A következő évben (1761) a katolikus iskolák egységesítésének szándéka is napirendre került. A feladat kivitelezésével Mária Terézia a katolikus főpapokat bízta meg. A bécsi és prágai érsek mellett erre kapott megbízást gr. Barkóczy Ferenc, Magyarország hercegprímása is: feladata a magyar oktatási rendszer reformtervezetének kidolgozása lett (megbízatása ekkor még nem terjedt ki a protestáns iskolahálózatra). A magyar iskolareform császári megbízottjaként, semmiféle tervet nem dolgozott ki, csupán annyit javasolt, hogy a protestánsok felsőbb iskoláit be kell zárni és a 14 évet betöltött gyermekeket katolikus iskolába kell íratni.<sup>205</sup> Halála után hivatala megszűnt (1764), az oktatásügy visszakerült a helytartótanács hatáskörébe, illetve az annak keretén belül felállított *Magyar Tanulmányi Bizottság* kapta feladatul, hogy a magyar katolikus oktatási rendszert megreformálja.<sup>206</sup> Elnökévé Pálffy Miklós nevezték ki. A protestánsok iskolaügyeinek intézése nem változott, azt továbbra is a *Vallásügyi Bizottság* rendezte. Mivel ez a kettősség az egységes oktatási rendszer kiépítését eleve kudarcra ítélte, 1766-ban az uralkodónő a protestáns iskolák ügyét is a *Magyar Tanulmányi Bizottság* hatáskörébe rendelte. Ugyanekkor parancsba adta a magyarországi iskolahálózat összeírását is.

A Pozsonyban székelő *Magyar Tanulmányi Bizottság* első megvalósítása a nagyszombati egyetem kibővítése, illetve az intézmény Budára költöztetése volt. Az egyetem belső életébe való beavatkozásnak azonban közjogi akadályai voltak. A királyi felségjog ugyanis csak az iskolai alapítványok felügyeletére terjedt ki, az iskolai intézmények belső életére már nem. A joghézag megszüntetésére a pozsonyi bizottság tett javaslatot, amit aztán Mária Terézia 1769. július 17-én kelt rendeletében megerősített s kimondta az egyetem orvosi karral való kibővítését.<sup>207</sup> A rendeletet 1770. őszén hirdették ki az egyetemen, amellyel együtt a *Norma studiorum* is életbe lépett. Az irat szerint ezután az intézmény vezetőjét és tanárait az uralkodó nevezi ki. Átszervezésre került továbbá a bölcsész, a jogi, és a teológiai kar is.

#### A protestánsok válasza

Az iskolahálózat rendeletben megparancsolt teljes felmérését a protestánsok gyanakvással figyelték. A születőben lévő reformokból leginkább az állami felügyelet bevezetésével szemben voltak nagy fenntartásaik, és avégre, hogy a 17. században rögzített

<sup>204</sup> Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest 1981. 633. (A továbbiakban: Mészáros)

<sup>205</sup> Kiss Áron: *A magyar népiskolai tanítás története*. Budapest 1881. 18. (A továbbiakban: Kiss 1881)

<sup>206</sup> Kosáry 407.

<sup>207</sup> Mészáros 637.

jogot meg tudják őrizni (az iskolák felett az egyház rendelkezik), az oktatási rendszert maguk próbálták új alapokra helyezni. Maróthi *Opiniones* és *Idea* című tervezeteire alapozva (Debrecenben 1741) 1770-ben kidolgozták *Methodus* című javaslatukat, amelynek legfőbb érdeme, hogy a latin nyelv jelentősége mellett hangsúlyozza az anyanyelv fontosságát, meghatározza az osztályok rendjét és tananyagát, kibővíti a reáliák diszciplínáit és elmarasztalja a testi fenyítést.<sup>208</sup> Maróthi 1741-ben, korát messze megelőzve, a debreceni városi tanácshoz benyújtott *Opiniones* című iratában már javaslatot tett az egységes tanterv összeállítására. Meglátása szerint az osztályokat el kell határolni egymástól, sőt az osztályok élére nem a tógás diákok közül kell ideiglenes megbízással működő praeceptorot választani, hanem állandó tanítókat kell alkalmazni. A tanítás hatékonyságának fokozására javasolta, hogy a felső tagozaton, a meglévő mellett, még egy előadótermet alakítsanak ki, a szokásos szünidőket pedig egy hónapról két hétre csökkentsék.<sup>209</sup>

Az 1770-ben összeállított *Methodus* Maróthi tervezetét követte. Ennek alapján többek között azt is előírták, hogy naponta délelőtt és délután két-két órát kell tartani a praeceptoroknak és egy-egy órát a magántanítóknak, külön meghatározták az osztályok tananyagát és hangsúlyozták a magyar nyelv tanításának fontosságát.<sup>210</sup> Az ajánlott tankönyvek felsorolásánál szintén Maróthi tervezetére hagytak.<sup>211</sup>

Az erdélyi Főkonzisztórium már 1767. folyamán értesült a nagyszabású tervekről, s azonnal elrendelte, hogy a kollégiumok professzorai záros határidőn belül, írásban tegyék meg átszervezési javaslataikat. 1768. januárjában elsőként a kolozsvári kollégium professzorai tettek eleget a felszólításnak, de később a marosvásárhelyi és végül a nagyenyedi kollégium is felterjesztette az átszervezésre vonatkozó tervezetét.<sup>212</sup> A tanterveket 1769. május 1-én összesítették azzal a céllal, hogy majd abból állítják össze az erdélyi kollégiumokra érvényes tantervet.<sup>213</sup> Bethlen Pál és Szilágyi Sámuel vezetésével a munkálatok elvégzésére bizottságot küldtek ki, amelynek tagja lett a három kollégium egy-egy professzora és az udvarhelyi gimnázium rektora.<sup>214</sup> A Főkonzisztórium a következő támpontokat ajánlotta a bizottságnak: a tantervben nevesítsék a kollégiumok számára előírandó tankönyveket, dolgozzák ki a katekézis módszertanát, amelyre nézve azon ajánlattal éltek, hogy a katekizációt lehetőleg szerdára, szombatra és vasárnapra tervezzék. A harmadik ajánlás a tanév időtartamára vonatkozott: szeptember 1–július 1. közötti időszakban szabták meg ennek terjedelmét, a tanévközi vakációkat pedig megszüntették. A professzorok számára ajánlották, hogy a kolozsvári kollégium mintájára minden kollégium vezesse be az osztályzást. A professzorok vigyázzanak arra, hogy egy tantárgyat 2–3 évnél tovább ne tanítsanak, az iskola gondnoka pedig kísérje figyelemmel a professzorok munkáját.<sup>215</sup>

Ilyen előzmények után került sor Marosvásárhelyen 1769. jún. 18-án a *Litteraria Comissio* felállítására, amely főképp a kolozsvári kollégium javaslata alapján állította össze az egységes tanterv-tervezet *Docendi Methodus* címmel, melynek tartalmán helyenként érezhető Maróthi javaslatainak hatása. A *Docendi Methodus* összeállításánál leginkább Pataki

---

<sup>208</sup> Tóth 1994. 229–261; Tóth Béla: *A kollégium története a 18. században*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerkesztette Barcza József. 66–150. (A továbbiakban: Tóth 1988.)

<sup>209</sup> Mészáros 534–535.

<sup>210</sup> Mészáros 539–542.

<sup>211</sup> Tóth 1988. 122.

<sup>212</sup> Török 144.

<sup>213</sup> Soós Ferenc püspök korát messze megelőzve már 1718-ban javasolta az egységes tanterv bevezetését: *minden iskolában egységes auctort kellene tanítani, melyet ha correspondenter megorvosolnának a tiszteletes professorok ő kegyelmek velünk együtt, abból az következnék, hogy jobb harmonia is lenne a collegiumok és scholák között a tanulás dolgában*. Pokoly V. kötet. 129.

<sup>214</sup> Török 145.

<sup>215</sup> A Főkonzisztórium levele Bethlen Pálhoz az egységes tanterv ügyében, 1769. május 1. FőkonzLvt 1769/84. Török 145.

Sámuel kolozsvári professzor véleménye volt a mérvadó, aki javasolta, hogy az osztályonkénti tananyagot pontosan írják körül és tartsák be, mert az addigi rendszerben megvoltak ugyan az osztályok nevei, de gyakorlatilag mindent tanultak azokban. Minden tanév végén az osztályok számára vizsgát kell tartani.<sup>216</sup> A világtörténelmet, mint új tananyagot igen javallja, a naponkénti visszakerdezést alkalmazni kell, hogy a tanulmányi előmenetelt rendszeresen nyomon lehessen követni. A felső tagozat két alsó osztályában jogot is kell tanítani, a felsőbb osztályokban pedig dogmatikát és fizikát. A professzorok feladata a dogmatika, a fizika, a jog és a história tanítása, a praeceptoroké pedig a latin, a földrajz és a számtan.<sup>217</sup> Pataki javaslata mellett igen jelentős volt még a nagyenyedi bölcsész-professzor, Kovács József pedagógiai-módszertani vonatkozású indítványa is: ajánlotta, hogy mellőzzék a testi fenyítést, *emberséges* köztanítókat állítsanak az osztályok élére, figyeljenek a tanuló tehetségére (úgy kell őt irányítani, hogy azt tanulja, amihez leginkább kedve és tehetsége van), az alsó osztályokban pedig csökkenteni kell a latin órák számát.<sup>218</sup>

A bizottság a javaslatokat egybevetette, s különösebb vita nélkül összeállította a tervezetet, amelynek letisztázását és megszövegezését Bodoki József, kolozsvári tanárra bízta. Szeptember 23-án Bodoki a letisztázott tervezetet elküldte Bethlen Pál elnöknek, aki november 26-án a Főkonzisztóriumhoz továbbította, azzal a kiegészítéssel, hogy a bizottság nem mindenben követte a Főkonzisztórium javaslatait.<sup>219</sup>

A javaslat megtárgyalására és elfogadására a Főkonzisztórium 1769. december 8-án tartott ülésén került sor. A tervezetet négy példányban lemásoltatták és megküldték a kollégiumoknak, hogy minden professzor és köztanító másolja ki belőle a reá vonatkozó részt.<sup>220</sup> Kovásznai Sándor marosvásárhelyi professzort megbízták a grammatika és az ékesszólás tankönyveinek nyomdai előkészítésével, illetve utasították, hogy miután elkészült küldje Pataki Sámuelhez, Freyer *Oratoriájának*<sup>221</sup> compendiumát pedig a filozófia professzorainak.<sup>222</sup> A kolozsvári nyomdát felszólították, hogy a bizottság által meghatározott és elfogadott tankönyveket nyomtassa ki. Kovásznai 1770. január 7-én jelentette, hogy Cellarius *Grammaticáját* lefordította és megküldte lektorálásra Kiss Gergelynek.<sup>223</sup> A január 28-án tartott főkonzisztórium ülésén utasították Bodoki Józsefet és Kiss Gergelyt, hogy húsvétkor Marosvásárhelyen Kovásznaival még egyszer alaposan vizsgálják át a grammatikát, melyre április 23-án került sor, majd megküldték azt a kolozsvári nyomdának. Freyer *Oratoriájának* compendiumát nem találták megfelelőnek, ezért úgy döntöttek, hogy új, minden célnak megfelelő tankönyvet fognak összeállítani.

A Főkonzisztórium 1770. július 8-án az új tantervet szétküldte a kollégiumokba és parancsba adták, hogy azt szeptember 1-én, tanévkezdéskor olvassák fel és vezessék be.<sup>224</sup>

Bár semmi jel nem utal arra, hogy Backamadarasi javaslataival hozzájárult volna a tervezet kidolgozásához, mégis úgy véljük, hogy szerepe sokkal fontosabb volt, mint ami a fennmaradt dokumentumból sejlik. Ugyanis a székelyudvarhelyi gimnáziumról 1769. március 19-én írt jelentésében olyan javaslatokat is megfogalmazott, amelyek a tanterv-tervezetben is

---

<sup>216</sup> Az évközben és tanév végén megtartandó vizsgákat először Soós Ferenc javasolta: *közönséges exameneknek kellene lenni a kollégiumokban és scholákban legalább is esztendőnként kétszer*. Pokoly V. kötet 129.

<sup>217</sup> Török 146–148.

<sup>218</sup> Török 149.

<sup>219</sup> FőkonzLvt. 1769/174.

<sup>220</sup> FőkonzLvt. 1769/189. Prot. Sess. 1769. december 8.

<sup>221</sup> Hieronimus Freyer: *Oratoria*. Debrecen 1752.

<sup>222</sup> Prot. Sess. 1769. december 8.

<sup>223</sup> Török 153.

<sup>224</sup> FőkonzLvt. 1769/57, 1770/10, 1770/75, 1770/83, 1770/111, Török 154.

helyet kaptak.<sup>225</sup> Igaz, legtöbb meglátása közeli rokonságot mutat az 1769. január 25-én elküldött kolozsvári tanár, Pataki Sámuel javaslatával; az viszont nem egyértelmű, hogy Kiss Gergely a jelentés megírásakor ismerte volna Pataki véleményét.

Íme az összehasonlítás: Backamadarasi a felsőbb osztályokban az elenchtica-dogmatika (vitatkozási készségeket fejlesztő dogmatika) után erkölcssteológiát szándékozott tanítani. Az új tanterv, a professzorok kötelességeiről szóló paragrafusban a következőt irányozta elő: *a theologiae professorok kötelesek tanítani dogmaticat, vitázó teológiát, catechetical, erkölcsi theologiát.*<sup>226</sup> A felsőbb osztályok tananyagából Kiss hiányolta a história oktatását (Pataki szintén), amely aztán bekerült az új tantervbe.<sup>227</sup> Pataki javaslatával egyetértésben Kiss is úgy gondolta, hogy a tanulmányi előmenetelt segítené az óránkénti visszakérdés és félévenként a nyilvánosság előtt tartott záróvizsga.

A tanterv, a köztanítók (paeceptorok) kötelességeit szabályozó paragrafusban Kovács javaslata mellett Kiss Gergely hatása is kimutatható: figyelni kell a tanuló tehetségére, hiszen nem tudósokat, hanem *emberséges jó keresztyén embereket kell nevelni.*<sup>228</sup> Kissnek a katekétika és a dogmatika tárgyak oktatása során használt tanítási gyakorlata is egyezik nagyjából a tanterv előírásával. A dogmatikát hétfőn, kedden csütörtökön és pénteken tanította, és az anyagot két évesre tervezte.<sup>229</sup>

Mivel az udvarhelyi gimnáziumban csak egy professzor tanított, az új tanterv külön paragrafusban írta elő a gimnázium tanrendjét. Kiss jelentésével összevetve semmi újat nem tartalmaz, s valószínű, hogy e paragrafus összeállításakor Kiss Gergely addigi gyakorlatát tartották szem előtt: a professzornak két év alatt kell megtanítani az elenchtica dogmatikát, *hozzá ragasztván egy kis tanítást a prédikálás módjáról.* Szintén neki kell oktatni a világtörténelmet, a bibliai nyelveket, a logikát, a metafizikát, a számtant és a mértant. Naponta három órát kell tartania, szerdán és szombaton pedig disputát kell vezetnie. A conrektor feladatául a görög és római régiségek, a latin nyelv, a földrajz, a katekétika tanítását határozták meg, szerda és szombat kivételével, napi három órában.<sup>230</sup>

### A tanterv végrehajtása

A Főkonzisztórium 1771. április 21-én kelt levelében kérte a kollégiumok professzorait, hogy írják meg véleményüket az új tantervről, illetve minden kollégiumban jelöljenek ki egy tanárt, aki az iskola kurátorával együtt figyelemmel követi az új rendszer működését.<sup>231</sup> A kollégiumok jelentéstételére csak 1773. folyamán került sor. Gróf Teleki Sándor, akit a Főkonzisztórium a marosvásárhelyi kollégium ellenőrzésével bízott meg, 1773-ban jelentette, hogy csupán a teológia oktatása terén tapasztalt hiányosságokat.<sup>232</sup> Ugyancsak 1773. elején a nagyenyedi kollégium gondnoka, gróf Teleki Sámuel a saját jelentésével együtt terjesztette fel Ajtai Abod Mihály és Kovács József jelentését is az 1770–1772-es tanévről.<sup>233</sup> A gondnoki jelentés szerint csak a katekézisben tapasztaltak hiányosságot, mert a diákok, a megváltozott tanrend miatt, unták az órákat. Mivel Kovács jelentése volt a legterjedelmesebb és a legalaposabb, a Főkonzisztórium az ő felterjesztése alapján állította össze azokat a pontokat, amely a későbbi tanári beszámolók mintájául

<sup>225</sup> FőkonzLvt. 1769/55.

<sup>226</sup> Török 158.

<sup>227</sup> Török 158.

<sup>228</sup> FőkonzLvt. 1769/55.

<sup>229</sup> FőkonzLvt. 1769/55.

<sup>230</sup> Török 165–166.

<sup>231</sup> *Írni kell a három Collegium és az Udvarhelyi Gymnasium Inspector Curatorának, hogy a Methodus Discendi iránt tett Institutumra szorgalmason vigyázzanak, a ki mit observálna azt corrigálja, ha pedig nem lehet a Supr. Consistoriumnak referálja...* Prot. Sess. V. kötet 1771. április 21. Lásd még: FőkonzLvt. 1771/15.

<sup>232</sup> FőkonzLvt. 1773/1.

<sup>233</sup> FőkonzLvt. 1773/28.

ajánlott.<sup>234</sup>

Az udvarhelyi gimnázium jelentéséről viszont semmit sem tudunk. Nem is valószínű, hogy Kiss Gergely azt külön elkészítette, hiszen az 1775. augusztus 21-én keltezett beszámolóban az utolsó tanév (1774–1775) mellett az 1771. szeptemberétől 1775 közepéig eltelt időszak munkájáról ír.<sup>235</sup> Ebben a következőket jelentette: a Főkonzisztórium 1770. július 8-án kibocsátott rendelete szerint a polémikus dogmatikát 1770. szeptember 5-től 1773. júniusáig tanította, majd 1773. szeptember 13-tól 1775. május 20-ig tartó időszakban megismételte, a teológiai tudományok keretében tanította a pasztorális teológiát. Ezen kívül a héber nyelvtant a Genesis első fejezete és a zsoltárok alapján, a görögöt pedig János evangéliuma első kilenc fejezete alapján tanította. A katekézist a *Heidelberi Káté* 1–8 úrnapja alapján tartotta, a filozófia-oktatás részeként logikát, ontológiát, kozmológiát, pszichológiát, természeti teológiát (*theologia naturalis*), gyakorlati filozófiát, természetjogot, és erkölcsfilozófiát tanított. Történelemből a kezdetektől Krisztus születéséig terjedő korszakkal foglalkozott, a fizikát Krüger compendiuma szerint adta le. A reáliák közül az alábbiakat okította: aritmetikát, geometriát, trigonometriát, mechanikát, hidrosztatikát, aerometriát, optikát, catoprikát és asztronómiát.<sup>236</sup> Az 1774–75. tanévről külön jelentést írt, melynek végén jelezte, hogy az 1771–1772 közötti építkezések miatt nem tudta teljesíteni a tanterv előírásait, név szerint azt, hogy a teológia oktatását 2 év alatt befejezze.<sup>237</sup>

A conrector, Baktsi László szeptember 28-án küldte be jelentését az 1774. februárjától 1775. júliusáig végzett munkájáról. Az ékesszólást Freyer compendiuma alapján tanította a felső tagozat alsó osztályaiban, aztán latin irodalmat, a latin szerzők beszédeit tanította, majd *klasszikus auctorokat* fordított (Horatiust, Cicerot, Terentiust). Földrajzból Szaszki műve alapján Európa földrajzával foglalkozott, a római antikvitásokat Cellarius compendiuma szerint adta elő.<sup>238</sup>

A Főkonzisztórium Kiss Gergely jelentésére reflektálva kifogásolta, hogy a *Norma*nak nem tett eleget, vagyis nem két, hanem három év alatt tanította a teológiát. A világtörténelmet csak Krisztus születéséig vitte, holott az előírás szerint azt minden esztendőben elejétől végéig *el kell végezni*. De megelégedéssel vette tudomásul, hogy Kiss Gergely *sokkal többet tanított, mint a Norma kíván ő kegyelmétől, a mely szerént ő kegyelme nem köteleztetik a Trigonometriának, az Applicata Mathesisnek, a Phisycanak, a Jus Naturaenak, és a Practica Philosophiának tanítására, de a mellyeket ő kegyelme el tanított*. A katekézisben szintén nem tartotta be a *Norma* előírásait, ugyanis azt a conrectornak kellett volna tanítaniuk, de Kiss *magára vette, hogy ezen szükséges Tudomány annál jobb móddal folyhasson, holott a Normában ez a conrectornak adattatott, aki gyakran változván, continuo filo nem folyhatna általa annak tanítása*.<sup>239</sup> Baktsi jelentésére nézve csupáncsak annyit jegyeztek meg, hogy nem tanította a *görög antiquitásokat*.<sup>240</sup> Egyik jelentés sem említi, de Patakfalvi Ferentzi Pál, gimnáziumi gondnok leveléből tudjuk, hogy az év végi vizsgát Udvarhelyre is bevezették s azt a diákok többsége sikeresen le is tette.<sup>241</sup> 1776. október 3-án Borsai Nagy József jelentette, hogy az 1776. tanévvégi vizsgák Udvarhelyen megtartottak, s néhány *lassúbb igyekező* diák kivételével, akiket a főkurátor megintett, a többiek jól vizsgáztak.<sup>242</sup>

<sup>234</sup> Török 187.

<sup>235</sup> Kiss Gergely tanügyi jelentése az 1770–1775 közti tan évekről, 1775. augusztus 21. FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>236</sup> FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>237</sup> FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>238</sup> Baktsi László tanügyi jelentése, 1775. szeptember 28. FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>239</sup> A Főkonzisztórium válasza a beküldött kollégiumi jelentésekre. FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>240</sup> FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>241</sup> Patakfalvi Ferentzi Pál jelentése a vizsgákról, 1775. szeptember 21. FőkonzLvt. 1775/87.

<sup>242</sup> Borsai Nagy József kurátor jelentése a tanévvégi vizsgáról, 1776. október 3. FőkonzLvt. 139.

A következő tanügyi jelentéstételre 1777. július 12-én került sor. Ebben Kiss Gergely arról tájékoztatót, hogy a teológia (*dogmatica-polemica*) tanítást 1775. szeptemberében újra elkezdte és 1777. június 12-én be is fejezte. Filozófiából az eltelt idő alatt logikát és metafizikát tanított, világtörténelemből (az 1775. évi főkonzisztórium határozat figyelembevételével) pedig a 9–13. századig terjedő korszakot tárgyalta. Szerdán és szombaton az előírásoknak megfelelően teológiai és filozófiai disputációkat tartottak, vasárnap pedig katekizációra került sor. A conrector munkájáról a következőket jelentette: római irodalmat és római antikvitásokat tanított a klasszikus írók alapján.<sup>243</sup>

### A tanügyi reformok második szakasza: *Ratio Educationis* és a *Norma Regia*

Az 1769. évi iskolahálózat felmérésének eredményeként a bécsi udvar megtette az előkészületeket az egységes iskolarendszer kialakítására. Elvi alapjait Karl Anton Martini egyetemi tanár, majd államtanácsos dolgozta ki 1773 végére. Központi gondolata az állam fejlődésének szükségessége volt. Ennek rendelte alá a nevelést is. Meglátása szerint a birodalom neveléspolitikájának három alapelvet kell figyelembe vennie: a birodalom minden lakójának társadalmi helyzetétől függően tanulnia kell, hogy jó keresztyén és jó alattvaló legyen, tanárképző intézményeket kell létesíteni; az iskolarendszerben, társadalmi helyzetétől függően, érvényesíteni kell az egyenlőség elvét.<sup>244</sup>

Martini elveit mind az uralkodó, mind a bécsi *Udvari Tanulmányi Bizottság* elfogadta. 1774 januárjában Mária Terézia a magyar kancelláriával hivatalosan közölte, hogy az egész Habsburg birodalomra vonatkozó új közoktatási rendszer kidolgozásával a bécsi udvari bizottságot bízta meg. Ürményi József, a magyar kancellária tanügyi tanácsosa, annak ellenére, hogy következetesen támogatta az udvart, ez ellen rögtön tiltakozott. Érvelése szerint a magyar közoktatás korszerűsítése, az 1773. november 26-án kiadott rendelkezés értelmében, a pozsonyi *Magyar Tanulmányi Bizottságra* hárul és nem a bécsire.<sup>245</sup> Mária Terézia Ürményi tiltakozását, az egységes oktatási rendszer szükségességére hivatkozva, elutasította, de egyben elrendelte azt is, hogy az udvari tanulmányi bizottság üléseire ezután Ürményit is hívják meg.

Egy évvel később az udvari bizottság úgy döntött, hogy Gratian Marx államtanácsos tervezetére<sup>246</sup> alapozva kell a birodalom kollégiumait újjászervezni. A döntést és később a végrehajtásról szóló rendeleteket folyamatosan közölték a pozsonyi bizottsággal is. A rendeletek alapján Ürményi vezetésével a magyar tanulmányi bizottság Gratian, Kollár Ádám, és Martini alapelvei szerint kidolgozta a magyar oktatás reformjának első tervezetét, amelyet Ürményi 1776. június 5-én bemutatott az uralkodónak. Az elképzelés elnyerte a bécsi udvarban működő tanulmányi bizottság tetszését, és azt a bizottság véleményezése alapján Mária Terézia 1776. augusztus 5-én kelt rendeletében jóvá is hagyta.<sup>247</sup> Előírták, hogy Magyarországot kilenc tankerületre kell felosztani, amelyeknek az élén az uralkodó által kinevezett királyi főigazgató áll. Hatáskörük a tankerületen belül mindenféle iskolai intézményre kiterjed, felekezeti hovatartozástól függetlenül.

<sup>243</sup> Kiss Gergely tanügyi jelentése, 1777. július 12. FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>244</sup> Mészáros 649, Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest 1999. 330–333.

<sup>245</sup> Mészáros 659.

<sup>246</sup> Gratian Marx meglátása szerint a kollégiumokban összesen öt osztály működne: három grammatika, egy retorika és egy poétika osztály. A központi tananyag továbbra is a latin nyelv. Emellett tanítani kell a földrajzot, történelmet, számtant, algebrát, geometriát, természetrajzot. Az anyanyelv tanítása nem szükséges, mert azt a népiskolákban már megtanulják a diákok. A kollégiumban való felvétel egyfajta felvételi vizsgával történne, ahol a jelölt számot ad az elsajátított alapismeretekről (hit- és erkölcstan, német és latin írás-olvasás, számtanai alapismeretek stb). A tanévet két félév alkotja, amelyet félévi ünnepélyes keretek közt tartott vizsgával zárnak. Lásd bővebben Mészáros 658.

<sup>247</sup> Kosáry 410.

Ürményi egy évvel később (1777. június 14.) a nagyszabású tervezet második és harmadik részét is elkészítette<sup>248</sup> és azt is bemutatta az uralkodónak. 1777. augusztus 22-én ezt a tervezetet adta ki Mária Terézia királyi rendeletként *Ratio Educationis* cím alatt.<sup>249</sup>

Mihelyt egyértelművé vált Bécs szándéka, a protestánsok megpróbálták olyan tanrendszert kidolgozni, amellyel elkerülhető lett volna az állami felügyelet (tették ezt még a rendelet megjelenése előtt, 1776-ban). 1777. márciusában a négy magyarországi református egyházkerület közös fellebbezést nyújtott be, amelyben arra hivatkoztak, hogy iskoláikban a nevelés összefügg a vallással, ezért a kettőt nem lehet szétválasztani.<sup>250</sup> Tiltakozásuknak nem volt sok foganatja, bár sikerült a tervezet alkalmazását némileg késleltetni.

Néhány évvel később, 1781. áprilisában Ürményi József tanácsára II. József a *Ratio Educationis* megerősítette, május 16-án pedig kiadta a *Norma Regia*t, amely az erdélyi iskolahálózat reformját írta elő, s ezzel a *Ratio* előírásait, némi módosítással, Erdélyre is kiterjesztette. Az új szabályozás az erdélyi iskolák feletti ellenőrzést fejedelmi jognak nyilvánította, s ennek értelmében II. József, mint Erdély fejedelme, megszerezte magának az iskolák feletti ellenőrzés jogát.<sup>251</sup> A *Norma* mellékletében felszólította a Guberniumot, hogy a bevett felekezetek (az unitárius kivételével) közös bizottságot állítsanak fel, amely mindhárom felekezet iskoláira felügyeljen (az unitáriusok nélkül).<sup>252</sup> A Gubernium a testület elnökének Batthyáni Ignácot nevezte ki, tagjaivá gr. Teleki Károly kancellárt, gr. Kemény Farkas és gr. Haller Antal királyi tanácsosokat, valamint Martonfi Józsefet, a nemzeti iskolák felügyelőjét. E rendelet értelmében a testületbe a Guberniumnak egy-egy református és lutheránus tanácsost kellett kineveznie, a két protestáns egyháznak pedig egy-egy kollégiumi tanárt. A Gubernium református részről gr. Teleki Sámuelet bízta meg a képviseléssel, a Főkonzisztórium pedig június 24-én Kovács József nagyenyedi tanárt jelölte ki erre a szerepre.<sup>253</sup> A bizottság első ülésére Batthyáni Ignác elnöklése alatt 1781. július 16-án került sor Nagyszebenben.<sup>254</sup>

1781. augusztus 7-én a Gubernium elküldte az új tantervet (*Norma Regia*) a Főkonzisztóriumnak, hogy azt vizsgálja meg, szerezzen érvényt neki és léptesse életbe. Az augusztus 20-án tartott főkonzisztórium ülésén a Guberniumnak jelentették, hogy a tantervet megvizsgálták és kiküldték a kollégiumok professzoraihoz, azzal a paranccsal, hogy 15 napon belül küldjék vissza meglátásaikat, de előre jelezték, hogy a szünidő miatt a jelentések késni fognak.<sup>255</sup> Egy 1782. február 26-án keltezett levélből viszont tudjuk azt is, hogy a Főkonzisztórium a felszólítást csak 1781. december 15-én írta meg és küldte ki a kollégiumokhoz, ami azt sejteti, hogy előbb a református *Litteraria Comissio*val akarta megtárgyaltatni a tantervet.<sup>256</sup>

Marosvásárhelyről 1781. december 7-én a *Litteraria Comissio* (Bethlen Pál, Korda György, Dániel István, Bethlen Sámuel, Bethlen Gergely, Szentkereszti Sámuel, Mikó Miklós, Bethlen Ádám, Halmágyi István, Zeyk Dániel, Málnási László, Borosnyai Lukács Simon) a tantervet elutasította, mert az olyan előírásokat tartalmazott, amelyeket lehetetlen

---

<sup>248</sup> A tervezet elkészítésében Tersztyánszky Dánilenek is jelentős szerep volt. Bővebben Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. kötet. 1773–1780.* Budapest 1902. 240–243.

<sup>249</sup> Kosáry 410.

<sup>250</sup> Kosáry 425.

<sup>251</sup> Mályusz Elemér. *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest 1939. 553. (A továbbiakban: Mályusz)

<sup>252</sup> Török 193.

<sup>253</sup> Főkonzisztórium levele Kovács Józsefhez a *Litteraria Comissio*beli tagságról, 1781. június 24. FőkonzLvt. 1781/61.

<sup>254</sup> Török 194.

<sup>255</sup> A Főkonzisztórium levele a Guberniumhoz, 1781. augusztus 7. FőkonzLvt. 1781/80.

<sup>256</sup> *Excellentziátok s Nagyságtok de dato 15<sup>ta</sup> Xbris A. 1781 költ parancsolatjokra a Felsőbb Tudományok jobb moddall lehető folytatattások iránt Gondolatainkot rövideden fel tévén itten aláatoson küldjük.* FőkonzLvt. 1782/213.

volt a református nevelési elvekkel összeegyeztetni.<sup>257</sup> A Főkonzisztórium a Comissio jelentése alapján 1782. január 12-én állította össze az uralkodó elé terjesztendő szöveget. Ebben kifogásolták, hogy a Főkonzisztóriumot előzetesen senki sem hallgatta meg és azt is, hogy az erdélyi tanügy irányítása a katolikus többségű bizottságra hárul. Az előírt tankönyvekről ez volt a véleményük: *A litteraria comissio nemcsak ajánl könyveket iskoláinknak, hanem a neki tulajdonított tekintélynél fogva oly könyveket akar használatba véteni, melyek egyáltalában nem voltak a reformátusoknak szánva, ennél fogva iskoláik kára nélkül, másokat pedig lelkiismeretük s vallásszabadságuk legsúlyosabb megsértése nélkül iskoláikba be nem vihetik [...] azon könyvek csaknem mind a régi scholasticusok barbárságainak visszahozására vannak készítve, melytől a műveltebb népek szabadulni akarnak [...] hogy csaknem minden könyvben, ott is a hol nem várná az ember, igen sűrűn, majdnem minden lapon a legrútabb mocskolódással piszkolják vallásunkat, pld. Luther tanait gonoszaknak mondják, Zwinglit minden rossz kezdetének nevezik.*<sup>258</sup>

A Főkonzisztórium 1782. március 24-én értesítette Teleki Sámuel gróft, hogy a nagyenyedi, kolozsvári és székelyudvarhelyi kollégiumok tanáraitól bekérték a javaslatokat. A tervezetet a *Docendi Methodus*sal egybevetve a kettőből fogják összeállítani az új tantervet, amit módosító javaslatként terjesztenek majd az uralkodó elé. Ugyanebből a levélből tudjuk, hogy a Főkonzisztórium nem találta alkalmasnak a székelyudvarhelyi tanárok által 1782. február 26-án összeállított és felterjesztett tervezetet,<sup>259</sup> ezért visszaküldte, hogy a tanárok (Backamadarasi Kiss Gergely és Csernátoni Sámuel) dolgozzák át, majd juttassák el Teleki címére. A marosvásárhelyi tanárokat pedig szintén utasították, hogy tervezetüket, amelyet 1782. január 30. terjesztettek fel, több odafigyeléssel fogalmazzák meg és latinul írják újra.<sup>260</sup>

A felterjesztést Nagy Sámuel bécsi ágenshez küldték, hogy adja át a nemsokára Bécsbe érkező Teleki József grófnak (aki az erdélyi protestánsok nevében a *Türelmi Rendeletet* kívánta megköszönni).<sup>261</sup> Teleki a beadványt eljuttatta a kancelláriához, ahol elismerték, hogy a katolikus iskolák számára előírt rendeletnek egyszerűen lehetetlenség érvényt szerezni a protestáns oktatási intézményekben. Azt a protestáns kérést, hogy az oktatás irányítását hagyják meg az egyháznak, a kancellária viszont elutasította. A beadvány végül eljutott ugyan a császárhoz, de komolyabb eredményt nem tudott kicsikarni. II. József 1782. május 15-én kiadott rendeletében egyértelművé tette, hogy a protestáns iskolaügyet nem kívánja külön rendezni. Azt viszont megengedte, hogy megtegyék módosító javaslatukat, valamint eddigi tanulmányi rendjüket a *Litteraria Comissio* elé terjesszék.<sup>262</sup>

Néhány hónappal később a Főkonzisztórium újra Teleki József segítségét kérte ebben az ügyben. A gróf 1782. július 1-én a következő tanácsot adta: a császár egységesítési akaratával szemben rá kell mutatni, hogy az alsóbb osztályokban eddig is egységes volt a tanterv. Az alsó osztályokban a más-más szerzőtől származó tankönyvek még nem veszélyeztetik az egységesítést. A felsőbb osztályok tananyagának egyesítése csak a hatékonyság csökkenését eredményezné. A tanítás módját illetően a *Docendi Methodus*t kell felterjeszteni, javasolta Teleki, hozzátéve azt is, hogy meg kell értetni az uralkodóval, hogy az egységesítés akkor lesz a legjobb, ha a katolikus iskolákat a katolikusok, a protestáns iskolákat a protestánsok igazgatják. A népiskolák tananyagába fel kell venni azokat a tárgyakat, amelyeket a reguláris iskolákban tanítanak (az új oktatási rendszerben ez a

<sup>257</sup> A Litteraria Comissio jelentése, 1781. december 7. FőkonzLvt. 1781/143.

<sup>258</sup> A Főkonzisztórium levele a Guberniumhoz a kötelező tankönyvekről, 1782. január 12. FőkonzLvt. 1782/84, Török 239.

<sup>259</sup> A felterjesztés szövegét lásd: FőkonzLvt. 1782/213.

<sup>260</sup> Főkonzisztórium válasza a beküldött tervezetekre, 1782. március 24. FőkonzLvt. 1782/30.

<sup>261</sup> Mályusz 554.

<sup>262</sup> Mályusz 555.

tanítóképzővel volt egyenlő), mert arra nincs anyagi fedezet, hogy reguláris iskolákat állítsanak.<sup>263</sup>

Az év júliusában megérkezett a Gubernium rendelete, amelyben utasították a Főkonzisztóriumot, hogy sürgősen tegye meg módosító javaslatait. 1782. július 28-án tartott gyűlésen az érdemi munkát Bethlen Pál elnöklete alatt a három kollégium és az udvarhelyi gimnázium tanáira bízta. Támpontként mellékeltek Teleki József levelét és felhívták a bizottság figyelmét Alvari grammatikájának használhatatlanságára. Néhány ajánlott könyvet vagy terjedelmi ok, vagy a reformátusokat sértő tartalom miatt utasítottak el.<sup>264</sup>

Bethlen Miklós elfoglaltsága miatt a bizottság csak 1783. január 6–19. között ülésezhetett. A marosvásárhelyi gyűlésen a kollégiumok írásban előre elkészített véleményeit összegezték. Mivel időközben a *Norma* nyomtatásban is megjelent, a bizottságnak ezt is figyelembe kellett vennie. Az ülés elején megállapították a napirendi pontokat: véleményezték az iskolákban addig használatban lévő tantervet, pontonként megtárgyalták az alsó osztályok számára kiadott *Norma*-t, azzal a céllal, hogy új tantervet készítsenek, ha az egységesítést az uralkodó rendelete szerint alkalmazni nem lehet.<sup>265</sup> A munkálatokkal január 19-re végeztek, de munkájuk eredményét a Főkonzisztóriumhoz csak február 22-én terjesztették fel. A felterjesztett iratban ez áll: 1. a püspöknek fizetés-kiegészítésként a nagyenyedi kollégiumtól eddig folyósított évi 300 forintot ne úgy szerepeltesse a Főkonzisztórium, mint püspöki fizetést, hanem mint a nagyenyedi lelkésznek járó javadalmat, mert ez okot szolgáltatna arra, hogy a kollégiumok pénzügyeit a királyi kincstár felügyelete alá helyezték; 2. a kolozsvári kollégiumban vissza kell állítani a rektori tisztséget; 3. az előírt grammatika-könyvet, mivel nem felel meg a követelményeknek, ki kell vonni a forgalomból; 4. csak azoknak a peregrinusjelölteknek kell jó bizonyítványt adni, akik megérdemlik (a szegény tógátusoknak lehetővé kell tenni, hogy két évig falusi rektorságot vállaljanak, hogy a külföldi tanulmányúthoz szükséges pénzt megszerezhessék); 5. a kollégiumokba jó lenne bevezetni a lefekvés előtti bibliaolvasást.<sup>266</sup> Az előírt tankönyvek bírálatának kapcsán kifogások merültek fel Emmanuelis Alvari-féle grammatikájával szemben, mondván, hogy az már több, mint kétszáz éves, latin nyelven íródott és ezért nehéz ebből tanítani (nyelvezete annyira nehéz, hogy sokszor még a tanító sem érti), és nincs benne latin–magyar, magyar–latin szótár, ezért helyette a Cellarius grammatikáját<sup>267</sup> ajánlják, mert az magyarul van. Hollius *Mythologiája*<sup>268</sup> szintén nehézkes és a protestánsok felfogásával ellentétes, a *Chrestomathia*<sup>269</sup> rendszertelen és a *Norma*-nak sem felel meg, a *Rudimenta Historica* pedig a felekezetek közti gyűlölség forrása. A teológia oktatására előírt néhány további könyvet terjedelmi okokra hivatkozva utasítottak el. Végül következtetésük az volt, hogy egységes tankönyv bevezetése a tudományok állandó fejlődése miatt nem vezethető be, sőt a tanárokat kellene kötelezni, hogy figyeljék az új könyvek megjelenését, és adott esetben ezekkel cseréljék le a régieket.<sup>270</sup>

Az iskolák igazgatását illetően a bizottság álláspontja az volt, hogy meg kell tartani az önálló irányítású felekezeti iskolákat és azok felettes testületeit, amelyek hatáskörébe tartozik

<sup>263</sup> FőkonzLvt. 1781/112. ill. Török 241.

<sup>264</sup> Prot. Sess. 1782. július 28. 1782/241.

<sup>265</sup> Török 252.

<sup>266</sup> Török 254.

<sup>267</sup> A hallei Christoph Keller (latinított néven: Cellarius): *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis* című tankönyvéről van szó.

<sup>268</sup> A római mitológia tankönyveként használták a Philippus Josephus Holle-féle *Mythologia seu fabulosa deorum historia* című művét, amelyet Budapesten adtak ki 1750-ben.

<sup>269</sup> *Chrestomathia ex optimis linguae latinae auctoribus concinnata in usum gymnasiuorum et scholarum grammaticarum* címmel jelent meg a közpiskolák számára összeállított szöveggyűjtemény 1777-ben. Bővebben lásd: Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest – Dabas 1989. 77.

<sup>270</sup> Török 258–279.

a tanterv jóváhagyása és a professzorok kinevezése.

A bizottság a hivatalos jegyzőkönyv mellett külön iratban terjesztette fel azon javaslatait, amelyeket csak belső használatra szántak. Ebben javasolták, hogy minden kollégiumban tanulmányi felügyelőt kell állítani (*generalis studiorum inspector*). A kolozsvári és nagyenyedi kollégium felügyelőjének Kemény Zsigmondot, a marosvásárhelyi és udvarhelyi kollégium inspektorának pedig Dániel Istvánt javasolták. A felügyelőnek a püspökkel, vagy akadályoztatása esetén az egyházkerületi főjegyzővel együtt kellett évenként egyszer megvizsgálnia a kollégiumokat, a lusta diákoktól megvonhatta a *beneficiumokat*, a tanulmányi eredmények javítására minden diákról évente tanulmányi kimutatást kérhetett, kiválaszthatta a *praeceptorokat* és felügyelte munkájukat. A javaslatok között szerepelt továbbá az, is hogy a földrajz oktatása elképzelhetetlen térképek nélkül, ezért minden kollégium igyekezzék azokat beszerezni. A német nyelv tanításáról külön fejezetben fejtették ki véleményüket.<sup>271</sup>

A Főkonzisztórium meglátásaival kiegészített folyamodvány 1784. január 15-én került az uralkodó elé,<sup>272</sup> aki április 28-án leiratban értesítette a Guberniumot arról, hogy minden felekezet megtarthatja a teológiai tudományokban eddig alkalmazott rendet. A többi tudományok esetében megengedhető, hogy azon részeket, amelyek ellenkeznek az adott felekezet meggyőződésével, elhagyják, de úgy, hogy az oktatás folytonossága és egysége csorbát ne szenvedjen. Az egységes tanterv mihamarabbi bevezetése végett a négy bevett felekezet tudományokban jártas embereiből közös bizottságot kell felállítani. Ennek feladata: 1. népiskolák létrehozása, 2. döntés arról, hogy hol és hány gimnáziumot kell alapítani. 3. a felsőbb iskolákban, a teológiai tárgyak kivételével, közös tanterv bevezetése. A tanítás felügyelete megmaradhat a különböző felekezetek hatáskörében, de a Guberniumra hárul az iskolák központi felügyelete. A professzorokat továbbra is a felekezetek választják meg, de őket a Gubernium erősíti meg. Az iskolák anyagi támogatását intéző alapítványok működését megengedte ugyan az uralkodó, de kikötötte, hogy azoknak rendszeresen jelentést kell tenniük jövedelmeikről és azok felhasználásáról.<sup>273</sup>

A Főkonzisztórium e közös bizottságba 1784. június 22-én Teleki Ádámot, ifj. Kemény Sámuel, Kovács Józsefet és Kiss Gergelyt nevezte ki. A vegyes bizottság július 4-én ült össze először Nagyszebenben. Működéséről semmit sem tudunk, de jelentéseiket folyamatosan felterjeszthették a Guberniumhoz, ugyanis II. József ez év második felében királyi leiratban rendelte el, hogy az 1784–85 tanévet a régi rendszer alapján folytassák, és az elkövetkezendő egy év alatt rendezzék az alapítványok ügyét, illetve az egységes tantervet ültessék át a gyakorlatba. 1784. novemberében – feltételezhetően a vegyes bizottság előterjesztésére – II. József újabb rendeletben szabta meg a közvizsgálatok rendjét, s parancsba adta a Guberniumnak, hogy azt nyomtassa ki és jutassa el az iskoláknak.<sup>274</sup> 1786. után a központi kormányzat lemondott arról, hogy az új tantervet Erdélyben is érvényesítsék, s így az erdélyi kollégiumok ideiglenesen megszabadultak az állami fennhatóságtól.

### A népiskolák reformja

Még a *Ratio Educationis* kiadása előtt, 1769. november 9-én kelt rendeletében Mária Terézia megkezdte a magyar népiskolai hálózat reformját. Ennek első lépése az iskolák összeírása volt, amely két lépésben történt meg.<sup>275</sup> A reform gyakorlati kivitelezését Mária Terézia arra Johann Ignaz Felbiger apátra bízta, aki átszervezte Szilézia egész népoktatását. Az általa kidolgozott egységes rendszer kiterjedt az iskolatípusokra, tantervre és a módszerre

<sup>271</sup> Török 254–258.

<sup>272</sup> Török 279.

<sup>273</sup> Török 280–281.

<sup>274</sup> Török 282.

<sup>275</sup> Kosáry 450.

egyaránt. 1774-ben javarészt a tervezetére alapozva jelent meg a kimondottan csak Ausztriára érvényes *Allgemeine Schulordnung* (Általános iskolarend), amely három iskolatípust írt elő: a legfelsőbb szinten az úgynevezett mintaiskola állt, amelyiknek a feladata a későbbi tanítók képzése volt, középen állt a városi iskola, a legalsó szinten pedig a mezővárosi-falusi iskola.<sup>276</sup> Az 1774-ben kiadott *Általános iskolarend* előírása nem vonatkozott Magyarországra és Erdélyre. Az 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* (Felbiger elvei alapján állították össze) folytán Magyarországra is bevezették a többszintes népiskolai rendszert. Ennek kivitelezése 1778. májusában kezdődött el, amikor Budán külön tervezetet (*Projectum Budense*) dolgoztak ki alkalmazására. Május 1-én Patachich Ádám, kalocsai érsek elnöklete alatt a magyar nemzeti iskolák felügyelői Budán találkoztak, hogy a *Ratio Educationis* által előírt tankönyveket előkészítsék. A tárgyalások eredményeként Luby Károly, a nagyváradi-ungvári kerület felügyelője vállalta a magyar, román, és rutén, Demeter Ferenc zólyomi apát a szlovák, Efenfels a német, Mitterpacher az olasz, és Mandics Antal a horvát nyelvű tankönyvek előkészítését.<sup>277</sup>

Erdélyben, ahol a *Ratio Educationis* bevezetése elmaradt, a népiskolák reformja aránylag hamar elkezdődött. 1774-ben Nagyszebenben és Kolozsváron már mintaiskolát készültek felállítani, s nemsokára megérkeztek az új tankönyvek is. A Gubernium parancsba kapta, hogy készítsen kimutatást az erdélyi népiskolai hálózatról, illetve tegyen javaslatot arra, hol kellene újabb minta- és triviális iskolákat felállítani. A feladat kivitelezésével a Gubernium által felállított *Comissio Litterariat* bízta meg, amely javasolta, hogy 1776-ra Brassóban, Balázsfalván, Fogarason, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Medgyesen magas szintű „normál” iskolát kellene alapítani.<sup>278</sup> 1777-ben érkezett meg az első részletes tanterv, amely az osztályok tananyagát tartalmazta. Az első osztályban el kellett kezdeni a káté, az olvasás és az írás tanulását, a másodikban bővített kátéismeretre kellett szert tenni, folytatni kellett az olvasást, és el kellett kezdeni az erkölcsstan, a helyesírás és a német nyelvtan tanulását. A harmadik osztály tananyaga pedig ez volt: vallástörténet, erkölcsstan, matematikai alapismeretek, írás, latin nyelvtan.<sup>279</sup> Felbiger javaslatára alapozott tanterv alapján véve nem volt rossz, csak hogy a protestánsok a kinevezett kerületi tanfelügyelők és a tantervhez előírt könyvek miatt a tantervet elutasították.<sup>280</sup>

### Az erdélyi református népiskolák

A falusi népiskolák felállításának igénye az erdélyi református egyházban már a 17. században jelentkezett. Ilyen irányú javaslatot tett Medgyesi Pál és Apáczai Csere János, s a korabeli zsinatok igyekeztek is ezeket gyakorlatba ültetni.<sup>281</sup> A népiskolák 17. századi

<sup>276</sup> Felbiger elveit bővebben lásd: Kiss 1881. 18.

<sup>277</sup> Kiss 1881. 30.

<sup>278</sup> Kosáry 455–461.

<sup>279</sup> Kiss 1881. 32; Kiss Áron: *A nevelés-oktatás-történet kézikönyve*. Budapest 1892. 125–128.

<sup>280</sup> A kerületi tanfelügyelőkkel szembeni kifogást gróf Teleki József fogalmazta meg 1777. márciusában. Az állami intézkedés elutasításának alapját a vallásszabadságra vezette vissza, és pedig úgy, hogy kijelentette a vallásszabadságot és a iskolákat egymástól elválasztani nem lehet. A kerületi tanfelügyelőkkel szemben hangoztatta, hogy a protestáns egyházak megvannak a saját vallású felügyelőik. Bővebben Kiss 1881. 33.

<sup>281</sup> *Magyar oskolák. A vernacula oskolák is a leányoknak és az ifjú asszonyoknak mind az írás-olvasásában, akiknek úgy tetszik és kedvek lészen hozzá, az írásnak tanulásában is jövőendő épületekre, nemcsak nem ellenezzük, hanem ugyan kedveljük és rendeljük is, hogy városokként és falunként felvétetessenek*. 1646. nagyenyedi zsinat határozata. Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései, 1606–1762*. Kolozsvár 1999. 53. *A magyar oskolában írásra, olvasásra, számvetéscskére akitől kitelhetik, hogy a mesterek mindenütt tanítsák a gyermekeket s az hol lehet, a leányokat is, reá vigyázzanak és reá erőltessék senior uramék őket*. (1696. Nagyenyed) Bod 63.; *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István, az erdélyi igaz hitű egyházak püspöke*. 1649. Ford. Kiss Áron. Kecskemét 1875. 97. kánon.

működése azonban korántsem volt kielégítő, hiszen legtöbb helyen nem volt tanító, hiányzott az épület, ahol ez meg volt ott a korabeli szokás nehezítette az iskolák működését, ti. a gyermekeket iskola helyett gyakran mezőgazdasági munkára fogták a szülők stb.<sup>282</sup> A 18. században a nemzeti iskolák ügye többször is napirendre került. Szigeti Gyula István nagyenyedi tanárként, majd püspökként is szorgalmazta, hogy a nemzeti iskolákban mindenekelőtt anyanyelven tanítsanak. Az 1748-ban tartott etédi generális zsinaton, az oktatás színvonalát emelendő, határozatban mondták ki, hogy ez után a mestereknek nem kell három év letelte után visszatérniük a kollégiumba tanulmányaik folytatására,<sup>283</sup> a század hetvenes éveiben pedig a generális zsinatok egyre többet foglalkoztak a falusi mesterek státusának rendezésével. Ennek ellenére 1771-ben a kézdi egyházmegyéből jelentették, hogy 12 tanítói állás áll üres, 1772-ben Kalotaszegről megállapították, hogy jó néhány falu nem akar tanítót tartani, 1780-ban pedig az espereseket figyelmeztették, hogy a vizitáció során az ellenőrzést terjesszék ki a mesterek munkájára is.<sup>284</sup>

A triviális iskolákban előadott tantárgyak között nagy eltérések mutatkoztak. Bár alapkövetelmény volt az írás-olvasás, a katekizmus, a zsoltárok éneklése, néhol pedig a latin nyelv alapjainak az elsajátítása,<sup>285</sup> a tanítás módja, a leadott tananyag, egységes tanterv hiányában, jelentős eltéréseket mutatott. E hiány a kollégiumi továbbtanulásban jelentkezett a leginkább, hiszen a triviális iskolában elsajátított alapismeretek nem mindig igazodtak a kollégiumi oktatás elvárásaihoz. Valószínű ilyen megfontolásból kérte a kézdi tartus 1774. évi generális zsinattól, hogy a kollégiumokban és az elemi iskolákban használatos grammatikát egységesítsék.<sup>286</sup>

1781-ben az erdélyi kollégiumok és gimnáziumok egységes tantervét előíró *Norma Regia*ban a népoktatásról egyetlen paragrafus rendelkezett (*A népiskolák tantárgyai s ezeknek viszonya a latin iskolákhoz*),<sup>287</sup> s azt is csupán magyarázó jelleggel illesztették be a felsőbb tudományok tantervébe. A triviális iskolahálózat átszervezése az 1780-as évek második felére maradt, de előszelei már érezhetőek voltak a *Norma Regia* kiadásakor, s ezért a református egyház megpróbálta megelőzni a császári rendeletet. Így például az 1780. évi zsinat előírta az esperesek számára, hogy a vizitációk alatt kérdezzék ki a gyermekeket, és a nagyobb gyülekezetek állítsanak fel leányiskolákat.<sup>288</sup> 1781-ben főkonzisztóriumai ajánlásra a zsinat elfogadta, hogy az iskolákban az *aritmetika négy speciesét* is tanítsák,<sup>289</sup> az 1783. évi zsinaton pedig a lelkészeket is felhatalmazták, hogy a helyi iskolákra felügyeljenek.<sup>290</sup>

### Kiss Gergely fellépése

1783–1784 folyamán a vegyes *Litteraria Commissio* javasolta a bécsi udvarnak, hogy Erdélyben katolikus *nationalis* és német iskolákat állítson fel, és a már meglévőket támogassa

<sup>282</sup> Vö. Sipos Gábor 107–135, Sebestyén Kálmán: *Erdélyi református népoktatás, 1780–1848*. Budapest 1995. 4.

<sup>283</sup> Pokoly V. kötet 159.

<sup>284</sup> *Erdélyi református zsinatok iratai, 1771–1789*. III. kötet. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001. (A továbbiakban: ERZSI. III) 17. 32. 141.

<sup>285</sup> Vö. Sebestyén 58–64. ill. Sipos 118–121.

<sup>286</sup> *A kézdi venerabilis tractus reflexioiban adott bé ilyen orvoslásra méltó dolgokat: [...] A grammatica mind kollegyomokban, mind falukon egyeztessék. [A zsinat válasza:] Hogy mindenütt a recepta és approbata grammatica tanítassék, a Synodus Generalis serio parancsolja.* ERZSI III. 44.

<sup>287</sup> Török 217.

<sup>288</sup> *Hogy minden népesebb ecclesiákban magyar oskolák állíttassanak, melyben a leánygyermekek, mint a régi időben, az olvasásra, éneklésre és a mi szent vallásunkat magában foglaló catekhismusunkra taníttassanak és a jó erkölcsökben neveltessenek.* ERZSI III. 141.

<sup>289</sup> ERZSI III. 159.

<sup>290</sup> Pokoly V. kötet 160.

a további fejlődésben.<sup>291</sup> Az előterjesztés nyomán 1784. április 28-án II. József elrendelte, hogy a *Comissio* által javasolt helyeken alapítsanak iskolákat, amelyhez anyagi fedezetet a Guberniumnak a nemzeti iskolák számára fenntartott alapból kellett kiutalnia, a román *nationális* iskolák alapításához a fogarasi püspök rendeljen *fundust*, a tanterv kidolgozását pedig a Guberniumra bízta. A Gubernium 1785. januárjában a *Continua Tablához* a felügyelők kinevezése mellett *Közönséges Rend Tartás a Falusi Iskolák számára* című *munkácskát* küldött, s mindegyikre feljegyezték, hogy melyik katolikus iskolának kell átadni.<sup>292</sup> Torda vármegyében a guberniumi rendelkezés ellenére az eredetileg csak katolikus iskolákra vonatkozó parancsot minden felekezetre kiterjesztették. Az egyik megbízott *scholarum inspector*, Szabó Ferenc maga mellé vette a magyarrégeni református lelkészt, hogy a Torda vármegye református iskolamestereit gyűjtse össze, és a királyi rendeletet, valamint a *Közönséges Rend Tartást* közölje velük.<sup>293</sup> A szolgabírók segítségével június 23-ra összehívott mestereknek az *Instructioból* olyan példányokat adott, amelyre eredetileg katolikus iskolanevek voltak írva, de később azokat valaki átjavította *Magyarrégenre*. Amikor minderről az egyházmegye esperese, Simon János tudomást szerzett, Régenbe ment, ahol külön tárgyalta a *Continua Tabla* képviselőivel, majd a vétkes lelkészt megintette. Június 29-én az esetről jelentést tett Kiss Gergely főjegyzőnek, aki felvilágosította az esperest a királyi rendelet felől és utasította, hogy az iskolák kurátoraival együtt próbálják meg a *Continua Tablat* rábírní arra, hogy a református iskolákra ne terjesszék ki a királyi rendelkezést. A jelentés záradékában Kiss Gergely a következőket írta: *Úgy lévén a dolog, mint alázatosan declarálám, minthogy kétség kívül a Nemes Continua Tabla nem sokára fog ezen dolog iránt Relatiót tenni s kérdeni a Felséges Királyi Guberniumtól: szükség lesz vigyázni, hogy meg igazíttassék ez a hiba Mert egyéb aránt félő, hogy más dologra is ki hat közönséges kárunkra.*<sup>294</sup>

Kiss Gergely a jelentéshez mellékelt kísérőlevélben a Főkonzisztórium figyelmébe ajánlotta a falusi iskolák sorsának intézését. Véleménye szerint a nagybaconi generális zsinathoz ez ügyben intézett főkonzisztóriumai ajánlás nem elegendő. A zsinat ideje alatt folytatott magánbeszélgetésben az esperesek a reform iránt hajlandóságot mutattak ugyan, *de tökéletes végzés nem téteték.*<sup>295</sup> Javasolta, hogy a Főkonzisztórium állítson össze instructiót, amelyben határozza meg, hogy mit és hogyan tanítsanak a mesterek. Az egyházmegyéek papjai a tractus kurátoraival egyetemben jelöljenek ki *mind a belső, mind a külső rendből scholarum inspectorokat*. Minden egyházmegyében össze kel írni a gyermekeket és a lajstromot át kell adni az inspektoroknak. Ez megkönnyítené az iskolák vizitálását is, és így nyomon követhető lenne a tanulók létszámának alakulása is. Az iskolai felügyelők az egyházmegyei konzisztóriumnak lennének alárendelve, oda kellene majd jelentéseiket is beküldeniük, amelyet aztán vagy az esperes, vagy a konzisztórium továbbítana a Főkonzisztóriumhoz. Hogy a Főkonzisztóriumot ne terhelje a többletmunka *mind az Úri Méltóságok közül, mind az Ekklesiai rendből egy-egy Scholarum Pagensium Universum Inspectort* kell kijelölni, akik időről-időre jelentést tennének a Főkonzisztóriumnak. Világi

<sup>291</sup> Az *Incltyta Litteraria Comissio repraesentalyán Felséges Udvarnak*, hogy *pro Romano Catholicus Vármegyék szerint bizonyos Falukban szükséges volna Nationalis és Német oskolákat fel állítani, némely helyeken pedig már a fenn állókat gazdagítani*. Jelentés, 1785. július 8. FőkonzLvt 1785/132. Sajnos a *Litterata Comissio* iratairól semmi pontosat nem lehet tudni, a felterjesztés valamelyik bécsi levéltárban lappang.

<sup>292</sup> FőkonzLvt. 1785/132.

<sup>293</sup> FőkonzLvt. 1785/132.

<sup>294</sup> FőkonzLvt. 1785/132.

<sup>295</sup> A nagybaconi zsinat végzése: *Id negotii singulis Synodi Generalis membris datur, ut secum rem hanc magni omnino momenti, et jam saepius agitatam, tam antiquis canonibus generatim injunctam, quam vero recentioribus conclusis, determinationibus ac resolutionibus non commendatam duntaxat, sed et executioni serio destinatam perpendant; impedimenta, quae speratos successus adhuc morari videntur exquirant deque illis e medio tollendis serio cogitent, suam quisque opinionem sessione sequenti deprompturi*. ERZSI III. 212.

felügyelő személyét illetően Toldalagi Lászlót, Teleki Domokost és Kemény Sámuelét ajánlotta a Főkonzisztórium figyelmébe, s a főtanács tetszésére bízta, hogy a három javasolt főúr közül melyiket bízza meg. Az egyház részéről saját magát ajánlotta, de igyekezett hozzátenni: *méltóztatik excellentiád meg nem ítélni ily bátor írásomért, s nevezetesen pedig, hogy magamat projectálom. Semmi nem egyéb cselekedtettem, hanem a közjóra törekedő igyekezet, azonban az is, mivel tudom, kivált egy előre ez fáradságos, unalmas, sokféle crisisek között folytatható szolgálat lenne, talám nem könnyen vállalná senki.*<sup>296</sup>

### A császári rendelet erdélyi visszhangja

1785. augusztus 26-án Gottfried Van Swieten, II. József tanügyi tanácsosa az uralkodó elé tárta újszerű népiskolai reformtervezetét, amelyben (a felvilágosodás szellemének megfelelően) a népoktatást az állam felügyelete alá helyezte és felekezeti érdekek fölé emelte.<sup>297</sup> Augusztus 31-én II. József császári rendelet formájában adta ki Van Swieten tervezetét, és utasította a hatóságokat a *nationalis* iskolák felállítására.

Eperjesi Zsigmond püspök *Falusi oktatás megújítása jómodra hozása* cím alatt még 1785-ben beadta a falusi iskolák felállítására vonatkozó tervezetét, amelyben kifejtette, hogy sok apró iskola helyett (amelyekre nem lenne elegendő számú tanító), mintaiskolákat kellene létesíteni. A korabeli legjobb falusi iskola, a nagybaconi mintájára kellene a hunyadi tractusban Déván, Lozsádon, Hátszegen, Rákosdon, Brádon, a fejevári tractusban Gyulafehérváron és Magyarigenben, az enyedi tractusban Nagyenyeden, Felvincen, Egerbegyen, Tordán mintaiskolákat felállítani.<sup>298</sup> A püspök javaslata elbukott, meglátásait a későbbi rendelkezések kiadásakor nem vették figyelembe, valószínűleg a terv megvalósíthatatlansága miatt.

December 19-én a Főkonzisztórium azon előzetes tervezetet, amelyet Backamadarasi javaslatai alapján állítottak össze, elküldte a kollégiumok tanárainak, hogy nyilvánítsanak véleményt róla.<sup>299</sup> Az íromány odalett és csak Kovács József 1786. január 31-én megfogalmazott véleményéből következtethetünk tartalmára. A 3 pontba szedett reflexióban a *falusi examenekről való instruksiokkal* kapcsolatosan fejtette ki álláspontját. Véleménye szerint az évenként kétszer megrendezett vizsgákat *vendégeskedés* nélkül, egyszerűen kell megoldani. A mesterek elsősorban ne a vizsgára készítsék fel a gyermekeket, hanem azt tanítsák, amit kell. A vizsgakérdéseket nem szabad előre kiadni, hanem a leadott tananyagból kell azokat a vizsga előtt összeállítani.<sup>300</sup>

1786. január–február folyamán a Főkonzisztórium véglegesítette az egyházmegyékhez kiküldendő rendelkezést, pontosabban – és ez inkább elképzelhető – valamelyik professzort bízta meg azzal. Az érdemi munka elvégzésével csak két tanár hozható összefüggésbe: Kovács József és Kiss Gergely. Kovács József mellett az szól, hogy mint a nagyenyedi kollégium első tanára a felsőbb tudományok reformjában kiemelkedő szerepet kapott, 1781. júniusában a református egyház részéről a Főkonzisztórium őt nevezte ki a *Litteraria Commissio*-ba, amellyel mintegy elismerték elkötelezettségét és hozzáértését. 1783-ban a sárdi zsinaton távollétében is megválasztották főjegyzőnek, nyilván érdemei elismeréseképpen, de a megbízatást még a zsinat ideje alatt visszautasította.<sup>301</sup> Ellene szól viszont a falusi iskolákba bevezetendő vizsgákról 1786. január 31-én megfogalmazott rövid véleménye. Nehezen elképzelhető ugyanis az, hogy saját indítványához fűzött volna

<sup>296</sup> Backamadarasi Kiss Gergely levele, 1785. július 8. FőkonzLvt. 1785/132.

<sup>297</sup> Kosáry 466. Lásd még: Kiss Áron: *A neveléstörténet kézikönyve, különös tekintettel Magyarországra*. Budapest 1872. 125–127.

<sup>298</sup> Eperjesi Zsigmond beadványa FőkonzLvt. 1785/200. Sebestyén 50.

<sup>299</sup> Pokoly V. kötet 11.

<sup>300</sup> Kovács József reflexiói a falusi iskolák felállításáról, 1786. január 31. FőkonzLvt. 1786/305.

<sup>301</sup> ERZSI III. 184.

*figyelmeztető-kiegészítő* javaslatot. Backamadarasi 1769. óta folyamatosan bizonyította a tanügyekhez való hozzáértést, és az udvarhelyi kollégiumban bevezetett újításai egyértelmű bizonyoságként álltak gyakorlati hozzáértése mellett. Kovácshoz hasonlóan jelentős szerepe volt a felsőbb tudományok korszerűsítésében, s 1783. évi főjegyző választáskor az ő neve másodikként szerepelt a jelöltek névsorában, de csak 1784-ben választották meg és 1785-ben iktatták be.<sup>302</sup> A legerősebb érv Backamadarasi mellett mégis 1785. júliusában megfogalmazott javaslata, valamint az, hogy később a Főkonzisztórium őt bízta meg a népiskolai reform kivitelezésével.

Az 1786. február 26-án tartott főkonzisztórium gyűlésen a falusi iskolák főinspektorának Kiss Gergelyt nevezték ki,<sup>303</sup> és rábízta a falusi iskolákra vonatkozó főkonzisztórium rendelkezések kézbesítését is.<sup>304</sup> Megbízatása szerint feladata a falusi iskolák vizitálása volt. Május 7-én tartott gyűlésen módosították megbízatását, de a kiértékelésre csak június 12-én került sor. Az új rendelkezés szerint *mivel már innen a falusi iskolák dolgában egyéb szükséges rendelések meg tétetnek, ne terheltelessék Tiszt. Generalis notarius uram az magára vállalt inspectiot azok iránt továbbra is szokott egyenessége és buzgó indulattya szerint folytatni, hogy ha pedig azon tekintetben valamely különös akadály adná elé magát, az iránt Consistoriumunknak jelentést tenni.*<sup>305</sup>

### A Főkonzisztórium tervezete

Feltételezéseink szerint Backamadarasi hathatós közreműködésével 1786. január–februárjában előkészített és 1786. február 26-án neki, mint megbízott főinspektornak kiküldött iratcsomó négy különálló rendelkezést és Kovács József kiegészítő javaslatát tartalmazta, Kiss további eligazító jellegű kísérőlevelével együtt. Az egyházmegyék kurátoraihoz és espereséhez címzett levél kezdősorait következőképpen fogalmazta meg: *A minden napi tapasztalás éreztetheti mely sok, és nagy gonoszoknak légyen kútfeje a tudatlanság, a jó nevelés pedig és épületes tanítás, melly jeles hasznára szolgáljon mind az anya szent egyháznak, mind a polgári társaságnak. A természeti kötelesség szoritya a szülőket gyermekeiknek okos nevelésekre, az előljárókat is nem kevésbé unszolja a szorgalmatos vigyázásra.*<sup>306</sup> A továbbiakban a címzetteket emlékeztette a régi *canonaink és consistorialis synodalis végzésekre*, amelyek az előírták, hogy a falusi iskolákban a *férfi és leánygyermeket szorgalmatosan* tanítani kell. E törvényeket újítja meg most a Főkonzisztórium, és rendeli el életbe léptetésüket: *miképpen dicsőségesen országoló felséges urunk önként való kegyelméből maga is méltóztatik ottan-ottan atyai gondoskodással parancsolni országaiban a nevedékeny népségnek tanitása s helyes nevelése iránt.* A levél további részében a főkonzisztórium megbízatásra hivatkozva kifejtette a rendelkezéshez való eligazítást és gyakorlati útmutatást: *a dolognak világosabb voltára feltésem a következő jegyzéseket.*

<sup>302</sup> ERZSI III. 201, 212.

<sup>303</sup> *A folyó év Böjt-elő hó 26<sup>dik</sup> napján költ s 50 számmal jegyzett méltóságos parancsolatját a méltóságos Fő Consistoriumnak alázatosan vettem az iránt, hogy a Reformata Superintendentia alatt szerte szélyel lévő Falusi Oskolákra teendő Inspectiot fel vállalnám, és azt közelebbről a Háromszéki V. Tractusban, az hová akor bé-menendő valék, el kezdeném.* Backamadarasi levele a Főkonzisztóriumhoz, 1786. április 12. FőkonzLvt. 1786/106.

<sup>304</sup> [A Főkonzisztórium] *ily tzállal méltóztatott rendelését megtenni és hozzám sub dato 26 februarii a.c. küldeni olly parancsolat mellett, hogy a méltóságos és tekintetes urakkal, és tiszteletes esperest urammal közleném...* Backamadarasi Kiss Gergelynek a főkonzisztórium rendelkezéséhez mellékelt kísérőlevele. FőkonzLvt. 1786/187.

<sup>305</sup> A Főkonzisztórium határozata Kiss Gergely 1786. április 12. beadványára, 1786. május 7. FőkonzLvt. 1786/106.

<sup>306</sup> Backamadarasi Kiss Gergelynek a főkonzisztórium rendelkezéséhez mellékelt kísérőlevele. FőkonzLvt. 1786/187.

1. A kánon előírása szerint az iskolák felügyeletével a helyi lelkészt és gondnokot bízták meg, a Főkonzisztórium pedig a nemesi és a lelkészi rendből kinevezett egy-egy *érdemes személyből álló collegatust*, hogy egyszerre több iskola felügyeletét is ellássák; 2. a kurátoroknak gondoskodniuk kellett arról, hogy a falusi iskolamestereknek kiadott *Instructio*t minden iskolamester (akár városi, akár falusi) másolja le, ebből a kinevezendő *subalternus inspectorok* is kapjanak egy példányt, az egyházmegye egyik gondnoka hitelesítse azokat; 3. az inspektorok minden évben kétszer (decemberben és áprilisban) munkájukról kötelesek az esperesnek jelentést tenni, amit majd az esperes továbbít a kerületi inspektorhoz, vagyis Kiss Gergelyhez (amennyiben viszont olyan dolog kerül elő, amellyel a Főkonzisztóriumhoz kell fordulni, azokat egyenesen Kissnek kell elküldeniük); 4. gondoskodniuk kell arról, hogy mindenütt világos osztályterem álljon a gyermekek rendelkezésére, tüzelőkemencével, paddal és asztallal. A classis fűtését az addigi szokás szerint kellett végezni, vagy ahol ilyen korábban nem volt, ott az esperes és a kurátorok gondoskodjanak róla. 5. Azokat a mestereket, akik munkájukat jól végzik, jövedelmezőbb egyházközségbe helyezik át, akik viszont nem, kisebb jövedelmű helyre teszik. 6. A kollégiumok tanárait a Főkonzisztórium felszólította, hogy a tanítójelölteket ne csak az éneklésben képezze, hanem azokban a tudományokban is, amelyeket kötelesek tanítani. Csak olyan tanítókat lehet kibocsátani a kollégiumokból, akik alkalmasnak bizonyulnak a tanításra.<sup>307</sup>

A Főkonzisztórium rendeltetés-csomag első iratát (*Conceptus*) az egyházmegyei kurátoraihoz és espereseihez címezték, s célja a népoktatás reformjának a felfeztetése volt.<sup>308</sup> A *Conceptus* első részében a falusi oktatás reformjának szükségességét indokolják, amelynek tartalma nagyvonalakban megegyezik Backamadarasi levelének első részével. A konkrét intézkedéseket tartalmazó nyolc pont közül az első kettő az egyházmegyei szinten kinevezendő *subalternus inspectorok*, illetve a *collegatusok* szükségességét vetíti előre. A 3–8. pontokban kifejtik a mesterek köteleseit, az évenként kétszeri jelentéstétel kötelezettségét, az osztályterem felállítására vonatkozó parancsot, a mesterek jutalmazásának feltételeit és legvégül az iskola téli fűtését.

A rendeltetés-csomag második irata a kinevezendő inspektorok hatásköréről és feladatáról rendelkezett.<sup>309</sup> A felfeztetés szerint: *Nem lehet helyesebben töltött idő, hasznosabban költött fáradság, mint amellyet fordít valaki, a nevedékeny gyermeknek, ifjaknak az isteni félelemben való oktatásokra, gyarapításokra. Ezt megfontolván amint illik, mindenkor szíveinken viselvén, jó reménységgel vagyon Consistoriumunk, hogy a kiket a Tractualis tiszteletes fő és vicecurator urak, tiszteletes esperest atyánkfia, az urakhoz és ő kegyelméhez mái napon adott ajánlásunk szerint, a falusi iskolák subalternus inspectorainak, mind a nemesi, mind a papi rendből fognak kiválasztani, és rendelni, elmellőzhetetlen köteleességeknek esmérni, hogy azon szolgálatot magokra vállalják és azt a következő punctumok szerint folytatni, nem terheltetnek.* A továbbiakban szigorúan megszabja, hogy: 1. össze kell írni a 6–13 év közti fiú és leánygyermeket; 2. hetente, vagy kéthetente előzetes bejelentés nélkül meg kell látogatni az iskolát; 3. ott meg kell kérdeznie, hogy az összeírásba felvett gyermekek jelen vannak-e, ha pedig valaki hiányzik, járjanak utána. 4. Meg kellett vizsgálnia, hogy az iskolamesternek megvannak-e a könyvei (énekeskönyv, kis és nagy káté, Hübner-féle bibliai történetek, aritmetika és *Hármas kis tükör*<sup>310</sup>); 5. a mester be tartja-e a számára előírt instrukciót. A 6. pontban elrendelték, hogy a helyi lelkésznek minden inspekción jelen kell lennie; 7. orvosolnia kell a hibákat. Az inspektoroknak

<sup>307</sup> Backamadarasi levelének kivonatát lásd Sebestyén 54–55.

<sup>308</sup> FőkonzLvt 1786/305.

<sup>309</sup> *Instructio pro subalternis Inspectoribus Scholarum Pagensium per Tractuale Consistorium denominandis.* FőkonzLvt. 1786/305.

<sup>310</sup> Losontzi István: *Hármas kis tükör*. Pozsony 1773. Történelem és földrajz oktatásában használták tankönyvként.

tevékenységükről jelentéstételi kötelezettséggel tartoztak az esperesnek, és adott esetben javaslatot kellett tenniük a hibák kiküszöbölésére (8.). Jelenlétükben minden esztendőben kétszer (december és április) tartanak vizsgát az iskolában, s arról tegyenek alapos jelentést az esperesnek (9.), semmiféle újítást nem szabad bevezetni (10.), a helybéli lelkésznek pedig kötelessége naponta meglátogatni az iskolát és a gyermekeket ünnepnapokon a templomban tanítani (11.). Penitenciális héten minden nap tanítsa azokat, akik *elsőbbben szándékoznak az úri szent vacsorával élni, különben egyéb [...] az úri szent vacsorával ne élhessen, hanem ha jól meg próbáltatván, ki esmértethetik, hogy keresztyén szent hitünk czikellyeit közelebb, a szent sacramentumokról való tudományt elegendőképpen meg tanulta légyen.* 12. a falusi iskolákban nem kell latin nyelvet tanítani. 13. abban a faluban, ahol nincs mester, ott a lelkész kötelessége tanítani a gyermekeket.

A harmadik iratot a kollégiumok tanárainak címezték. Az irat bevezetőjében a Főkonzisztórium az oktatás elmaradottságát kifogásolta, amit csak úgy lehetne megjobbítani, ha a kollégiumok megfelelően képzett iskolamestereket bocsátanának ki. A kollégiumi tanároknak lehetőségük van már a classista diákok közt *kilátni* azt, aki mesterek készül. Az ilyen diákokat ne mellőzzék a tanárok, *mint első tekintet szerént alatonul gondolkodó és tsekéllyesre vágyódó személyeket*, hanem tanítsák őket, hogy *a jövőendőben hasznos szolgálatot tenni eleve el készüljenek.* Mivel a falusi oktatás célja az, hogy istenfélő keresztyényeket, *jámbor és emberséges hazafiakat, értelmes és szorgalmatos tselédes gazdákat, gazdaasszonyokat* neveljenek, a tanítójelölteket úgy készítsék fel, hogy ennek a célnak is megfeleljenek: a falusi iskolákban tanítani tudják az írás-olvasást, az éneklést, a hit ágazatait, a *kegyes és becsületes élet törvényeit*, aritmetikát, az ország és a nemzet történelmét, földrajzot, földmérést és *a házi gazdaságnak elementumait.* Mivel a német nyelv tanulására a falusi iskolákban anyagiak miatt nincs lehetőség, a kollégiumokban kell a tanítókat német nyelvre oktatni.<sup>311</sup>

A negyedik irat a következő címet viseli: *A Falusi Oskola Mestereknek kötelességei.*<sup>312</sup> A három főpontból és több alpontból álló instrukció az iskolamester kötelességeinek felsorolását felvezető soraiban a következőket írta: *Az Oskola mestereknek kötelességeket régi canonaink, rendtartásunk s ezekhez szabott Synodalis végeztések abban határozták főképpen, hogy az ekklesiában nevedő férfiú és leánygyermekket, ifjakot tanítsák, s jól neveljék. Ezen eddig is sok ízben intimaltatott kötelességeik gyakorlása végett pedig szükséges tekintetben vennék szorgalmatosan e hármat: miképpen kellessen viselni magokat a tanuló gyermekekhez, ifjakhoz? Mimódon tanítsanak? És milyen időben?*

Az első pontban a mestereknek a gyermekhez való viszonyulást részletezték. E szerint a mesternek nem szabad durván bánnia a gyermekekkel, nehogy elrettentse őket az iskolától. A szülőket biztatni kell, hogy gyermekeiket taníttassák. A második főpontban az iskolai tanítást és tantárgyakat írták körül. A nationalis iskola célja: gyermekek tanuljanak meg írni-olvasni, énekelni, *keresztyén vallás fundamentomos ágazatait érteni, kegyes és jámbor élet törvényeit szívekben bécsepegtetni, és azok gyakorlására szoktatassanak, ide értve a Polgári Társaságbéli élet folytatására múlthatatlanul szükséges némely dolgokat is, minéműek: arithmetica, historia s egyéb dolgoknak első kezdeti.*

*Az oskolába hozatott gyermekek előtt* a tanító rövid biblia történeteket és Aesopus fabuláiból erkölcsi meséket mondjon. Ezzel párhuzamosan tanítsa az ábécét. A szegény diákoknak, akiknek nincs ábécés könyvük, a betűket a diákok kis táblájára írja, hogy azokat otthon is tanulhassák. Mivel a gyermekek nehezen tanulják meg a betűket, a mester a gyermekek előtt többször írja fel a táblára azokat. A betűk megtanulása után a *syllabizálást*, majd a folyamatos olvasást tanítsa. Az írás tanítása során a tanító először táblán, majd viaszolt táblán és végül papíron mutassa meg a betűvetést. Az énektanítás során a tábla egyik

<sup>311</sup> A Főkonzisztóriumnak az kollégiumok tanáraihoz intézett felhívása. FőkonzLvt. 1786/305.

<sup>312</sup> Főkonzisztóriummi rendelkezés: *A Falusi Oskola Mestereknek kötelességeik.* FőkonzLvt. 1786/305.

részét vonalazzák meg, és arra írják a hangjegyeket. A hangjegyek elsajátítása után különböző énekek kottáját kell a táblára írni. Az Ábc-s könyv megtanulása után különböző könyvekből kell olvasatni órán (pl. énekeskönyv, kátéból, Hübner könyvéből), majd a kézzel írt szövegek olvasását kell megszoktatni.

A gyermekeknek könyv nélkül kell tudniuk a Miatyánkot, az Apostoli Hitvallást, a Tízparancsolatot, majd ezután kell rátérni előbb a kisebb, majd a *Heidelbergi Kátéra*. Ez utóbbi kettőt úgy tanítsa, hogy előbb ő olvassa fel érthetően a kiszabott részt, majd a gyermekekkel felváltva olvastassa, s ha valamelyik elakad az olvasásban, segítse ki, de ne engedje meg a hadarást, vagy *egy igét többször is repetálni*. A keresztyén vallásnak *fundamentomos tizikelyeit* a kis és nagy káté alapján kell tanítani, úgy, hogy közben a Szentírást is olvassák. Azt úgy kell megmagyarázni, hogy *az erkölcsi keresztyén tudományoknak regulái szíveikben beoltassanak*. A Hübner féle biblia történeteket előbb a gyermekek előtt kell elmondani, majd a folyamatosan olvasni tudó gyermekekkel hangosan olvasatni. A történetek közül a legfontosabbakat (karácsonyi, húsvéti, pünkösdi történetek) világosan meg kell magyarázni, hogy *onnan minémű hasznot, vigasztalást vészen a bűnös ember, és minémű kötelességek folynak*. A sákramentumokról való tudományt nagy szorgalmatossággal kell tanítani: meg kell magyarázni, hogy mire való a keresztség, és az úrvacsora.

Az aritmetika szükséges a *Polgári Társaságbéli* életre. Meg kell ismertetni a gyermekkel a római és az arab számokat, meg kell tanítani nekik az összeadást, kivonást, szorzást és osztást. *Az elébb ment tanítványokkal* a törtszámokkal is meg lehet ismertetni. Azok a tanítók, akik földmérést, földrajzot, mezőgazdasági alapelemeket is tanítanak, dicséretet érdemelnek. A földrajzból a világ országairól és Erdélyről külön is beszélni kell (Erdély határaitól, vizeiről, városairól és közigazgatásáról). A szent föld földrajzát pedig azért kell tanítani, hogy jobban megértsék a bibliai történeteket. Szintén dicséretet érdemel a tanító, ha Erdély történetét is tanítja a *Hámas kis tükkör* szerint.

A leánygyermeket írás-olvasására és a számvételre kell tanítani, *egyszóval az olyan dolgokra, melyeket tudni falusi közönséges gazda asszonynak is hasznos*.

A tanítás magyar nyelven történjen, latinul semmit sem kell tanítani, mert a latin nyelv tanulásának helye a gimnázium. Amennyiben a mester tud németül, tanítsa ezt a nyelvet, hogy legalább olvasni megtanuljanak a gyermekek. A német nyelv azok számára fontos, akik katonai pályára készülnek, vagy gimnáziumban akarnak továbbtanulni. A tanítók legalább olvasni tanuljanak meg és a gyermekek tanulmányi előmeneteléről vezetett katalógust mindig tartsa magánál.

A tanítás, a *canicularis feriak* kivételével, egész évre kiterjed. A tíz évesnél nagyobb gyermekek a mezei munka miatt csak ünnepnapokon tudnak iskolába menni, mert a szüleikkel együtt dolgozniuk kell. Az ilyen gyermeket ünnepnapokon kell gyakoroltatni az olvasásban, írásban, éneklésben és *egyebekben*. Tíz évesnél kisebb gyermekeknek kötelező iskolába járniuk. A tananyag és a tanítási órák beosztása a mester, a lelkész, az egyházmegyei konzisztóriumok és az inspektorok dolga. A mesternek nem szabad a gyermekeket dolgoztatni.

Azok a mesterek, akik betartják a rendeletet, megkülönböztetést érdemelnek, és *tekintet lészen rájuk, hogy jó helyeikben változás nélkül megtartassanak, vagy alkalmatosság adván elő magát, tétetnek magoknak inkább tetszhető ekkleziákban, aki pedig akár tudatlanság, akár restség miatt kötelességeket folytatni vagy nem tudnak, vagy nem akarnak, s illendő intések után is magokat meg nem jobbítanak, degradáltatnak végre az ekkleziái protectio alól, mint haszonvehetetlen szolgálk kirekesztetnek.*<sup>313</sup>

---

<sup>313</sup> A *Falusi Oskola Mestereknek kötelességei* kivonatos szövegét bővebben lásd Sebestyén 51–54.

## A rendelkezés végrehajtása

1786. július 14. Kiss Gergely jelentette a Főkonzisztóriumnak, hogy a falusi iskolákat illető instrukciókat minden egyházmegye kurátorának és esperesének elküldte.<sup>314</sup> Az előírásokhoz levelet is mellékel (ismertetését lásd az előbbi fejezetben) azért, hogy az esetlegesen nehezebben érthető előírásokat megmagyarázza. Egyúttal jelentette, hogy a *Heidelbergi Káté* példányai elfogytak, a pozsonyi kiadásból ugyan még van, de inkább az eredetit kellene újranyomtatni.

Ugyanebben a jelentésben javaslatot tett a népiskolai tankönyvnyomtatásra is. Meglátása szerint magyar nyelvű ábécéskönyv kellene, amely a betűk különböző formája mellett tartalmazza a *syllabizálás* (szótagolás) szabályait, az olvasás gyakorlására a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás és más imádságok szövegét, valamint kevés nyelvtant és mondattant. Ezen túl szükségesnek tartott aritmetika, egyháztörténet és etika tankönyvek összeállítását és kinyomtatását is, és ez ügyben kapcsolatba lépett a kolozsvári nyomda felügyelőjével, hogy a nyomtatási költségeket utólag fizessék ki. A nyomda beleegyezett, de csak azzal a feltétellel, ha a tankönyveket minden iskolába bevezetik, de mivel ez a Főkonzisztórium parancsától függött, Kiss Gergely a főtanács jóváhagyást kérte. Ugyanakkor megjegyezte azt is, hogy a tankönyveket úgy tervezték összeállítani, hogy azokban semmi sértő ne legyen, hanem *a mostani gondolkodáshoz alkalmaztassák*.<sup>315</sup>

Kiss előterjesztését a Főkonzisztórium 1786. augusztus 13-án tárgyalta. A *Heidelbergi Káté* újrakiadásának ügyét a Főkonzisztórium is támogatta, de mivel II. József 1783. július 16-án kelt rendelete csak módosított kiadást engedélyezett, ezért jobbnak látták a káté kiadását elnapolni. A tervezett tankönyvkiadást szintén helyeselték, s csupán azt a feltételt szabták, hogy amikor elkészülnek, Kiss Gergely közölje a könyvek címét és szerzőjét.<sup>316</sup>

Azt ma már nehéz megállapítani, hogy a falusi iskolák felügyeletére rendelt inspektorok milyen hatáskörrel végezték munkájukat, és hogy a *Scholarum Pagensium Universum Inspector*nak rendszeresen elküldték-e beszámolójukat. Azt viszont tudjuk, hogy a marosi egyházmegye részleges (parciális, területi) zsinata 1787-ben a megfelelő képzettségű világi és egyházi emberek közül *subalternus inspector*okat választott, akik munkájukat az előírás szerint végezték.<sup>317</sup> Az 56 gyülekezetet 17 körzetre osztották, s mindegyik élére egy-egy lelkészi és világi tanfelügyelőt állítottak. Kézdiszéken már 1786-ban tanfelügyelőnek nevezték ki Kovács József és Kovács Sámuel lelkészeket.<sup>318</sup> Az oktatás színvonalának emelésére felállított felügyelői intézmény, a tervezetben foglalt előírások többségével együtt, a II. József-féle reformokkal szemben érzett ellenszenv miatt a császár halála után röviddel megbukott, és csak a reformkorban került ismét napirendre.

Az egyházmegyei vizitációk jegyzőkönyveiben az ide vonatkozó feljegyzések azt jelzik, hogy a reformok életbe léptetése, a tervezet részletesen kidolgozott kivitelezési előírása ellenére sem volt mentes az akadályoktól, amelyek többnyire a mindennapi életben jelentkeztek. Több partialis és generális vizitáció is utasította a szülőket, hogy gyermekeiket ne vonják el a tanulástól. Nem volt ritka az sem, hogy büntetéssel fenyegették meg az engedetlen szülőket (pl. Tasnádon az iskolába nem járó gyermek szüleit 1789-ben három forinttal büntették), 1796-ban pedig Körösbányán a lelkésznek meghagyták, hogy a tanulást

<sup>314</sup> *Méltóztatott rendelése szerint Excellentiatoknak, nagyságtoknak a falusi iskolákat illető instrukciókat minden venerabilis tractusok méltóságos és tekintetes curátoraihoz, tiszteletes esperestyeihez kiküldöttem a szerint, amint a méltóságos fő Consistorium nékem által adni méltóztatott volt.* Backamadarasi levele a Főkonzisztóriumhoz a tankönyvnyomtatás ügyében, 1786. július 14. FőkonzLvt. 1786/187.

<sup>315</sup> Backamadarasi levélét kivonatolva közli Sebestyén 79–80.

<sup>316</sup> A Főkonzisztórium levélfogalmazványa Backamadarasi 1786. július 14. levelére, 1786. augusztus 13. FőkonzLvt. 1786/187.

<sup>317</sup> Sipos 115.

<sup>318</sup> Sebestyén 48.

elmulasztó gyermeket felnőttkorában ne eskesse meg, ne adjon neki úrvacsorát, halála esetén pedig ne temesse el,<sup>319</sup> 1796-ban Algyógyon 1–3 forintra büntették a gyermekeiket nem tanítató szülőket<sup>320</sup>, Körösfőn 1801-ben pedig 1 forintra.<sup>321</sup> Marosszéken 1823-ban Csejden, Szentháromságon és Karácsonyfalván egy gyermek sem járt iskolába, további öt faluban pedig az oktatás nélkül maradtak száma meghaladta az oktatásban részesülőket, és az iskoláskorú gyermekeknek még 1846-ban is csak egynegyede járt iskolába.<sup>322</sup> Ugyanilyen állapotok uralkodtak a Hunyad-Zarándi egyházmegyében is. Az 1838-tól rendszeresen felterjesztett jelentésekből tudjuk, az iskolaköteles gyermekek mintegy fele járt iskolába.<sup>323</sup>

A falusi iskoláknak helyet adó szoba (classis) legtöbb helyen hiányzott, s a tanító, az esetek többségében, a mesteri lakáson tanította a gyermekeket, annak ellenére, hogy külön osztályterem elkülönítése már a 18. század első harmadában elkezdődött. Az elsők közt tartják számon a székelyvajai, mezőbándi és a backamadarasi classis-szobákat, amelyek a 18. század első évtizedében már megvoltak.<sup>324</sup> A század 40–50-es éveiben tartott vizitációk sürgették az egyházközségeket, hogy külön iskolaszobát építsenek, de mivel az építés költségeit a gyülekezet tagjainak kellett viselni, az iskolaszoba felállítása elhúzódott. Ahol sikerült felépíteni, ott a fenntartással voltak gondok. A vizitációk jegyzőkönyveiben leggyakrabban előforduló megoldatlan gond a classis rossz fedele, füstölő kemence, az omlófélben lévő épület terén jelentkezett.<sup>325</sup> Az 1786. évi rendelkezés classis-építésre vonatkozó előírását sem mindenütt tudták teljesíteni. 1796-ban Borbátvízen és Algyógyon elhatározták, hogy *oskolaházat* építsenek, 1800-ban pedig Algyógyon azért akadozott az oktatás, mert nem volt korszerű iskolaépület stb.<sup>326</sup> A classis téli fűtéséről a gyermekek úgy gondoskodtak, hogy otthonról vitték a fát.

Nem aratott osztatlan sikert a falusi mesterek körében azon kezdeményezés sem, hogy a tananyagot hasznos gyakorlati tárgyakkal bővítsék ki (aritmetika, mezőgazdasági ismeretek, földmérés). Ezek általános elterjedése csak az 19. század 30-as éveiben következett be, amikor sor kerül a falusi népiskolák számára készült tankönyvek kiadására.<sup>327</sup> A világi tudományok előretörése a falusi iskolákban eléggé lassú volt. Az 1823-as marosszéki iskolák jelentései szerint a tanítók még csak írás-olvasásra, bibliaismeretre, hitvallásra, éneklésre és imádságra tanították a gyermekeket. Backamadarasi idevonatkozó javaslata, miszerint tanítani kell az aritmetikát, földrajzot, históriát, földmérést, a *mezei gazdaság oekonomiáját*, csak elszórtan valósult meg, általánossá csak a 19. század első felében vált.<sup>328</sup>

Az 1786. évi rendelkezés egyik legfontosabb eleme a mesterek közjogi státusának a rendezése volt. Az új rendelettel azt szerették volna elérni, hogy a papmarasztáshoz hasonló korábbi gyakorlat megszűnjön és a tanító alkalmazását ne évről-évre újítsák meg. A rendelkezésbe ezért került be az a kitétel, hogy a munkáját jól végző tanítót adott esetben meg kell erősíteni hivatalában, vagy jutalomból gazdagabb faluba lehet áthelyezni, a munkáját rosszul végző tanítót viszont kisebb közösségbe kell elmozdítani. A tanítóképzés minőségi javítását szolgálta a kollégiumok tanáraihoz intézett előírás is, amelyben a professzorokat

<sup>319</sup> A Hunyad-Zarándi egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában B/4 fond, Protocollumok I/5 52.

<sup>320</sup> *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere. I. 1686–1807, Algyógy –Haró.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső és Ösz Sándor Előd. Kolozsvár 2003. 65. (A továbbiakban: HuZaRET)

<sup>321</sup> Sebestyén Kálmán: *A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára. A XV. századtól 1900-ig.* Budapest 1993. 13.

<sup>322</sup> Sipos 117.

<sup>323</sup> Dáné Veronka: *A Hunyad-Zarándi egyházmegye református népoktatása a 17. századtól 1848-ig.* Kézirat a szerző tulajdonában

<sup>324</sup> Sipos 110.

<sup>325</sup> Sipos 112.

<sup>326</sup> HuZaRET 60. 71. 192.

<sup>327</sup> A kinyomtatott tankönyvjegyzéket lásd Sebestyén 69–77.

<sup>328</sup> Bővebben lásd Sebestyén 58–64, Dáné 12.

figyelmeztették, hogy a tanítójelöltet ne tekintsék másodrendű kollégiumi polgároknak, és alkalmatlanoknak minősítve a lelkészi szolgálatra, ne különböztessék meg a lelkészjelöltektől, hanem komolyan foglalkozzanak velük, és oktatásuk során erősítsék hivatástudatukat. Mindezek ellenére az instrukció kiadását követő időszakban a tanító helyzete alapvetően nem változott. A kollégiumok továbbra sem vezették be a differenciált oktatást, tanítókká pedig ez után is csak azok lettek, akik időnap előtt abbahagyták tanulmányaikat, vagy a külföldi továbbtanulás reményével átmeneti jellegű tanítóskodást vállaltak valamelyik kisebb faluban (őket nevezték *akadémiai rektoroknak*, mely titulusnak ma egészen más üzenettartalma van). Ideiglenes alkalmazásuk nem tette lehetővé, hogy hosszú távú oktatói stratégiát dolgozzanak ki, amelyre nyűgnek még rátevődött azon 17. századi gyakorlat is, hogy a gyülekezet csak egy évre választotta a mestert. Ezen még az sem segített, hogy egy századdal később – nyilván a visszaélések elkerülése végett – a tanító alkalmazásának hatásköre áttevődött az egyházmegyére, hiszen az egy éves alkalmazási időszak továbbra is megmaradt. Ebből eredően az iskolamesteri munka igen népszerűtlen volt.<sup>329</sup> Mobilitásuk rendkívül nagy, többségük általában egy-két évig működött a faluban.<sup>330</sup> Fizetésük általában harmada vagy fele volt annak a javadalomnak, amelyet a helyi lelkész kapott pénzben és terményben, s a tanítói munkakör elvégzése mellett rájuk hárult az énekvezéri (kántori) feladat és a harangozás is.

Az 1786. évi rendelkezés gyökeresen kívánta módosítani a tanítás módszerét is: a mestereket eltiltotta a veréstől és a testi fenyegetés helyett a gyermek iránti szeretettel próbálta megteremtetni az oktatáshoz szükséges optimális kommunikációs közeget, a kényszerítés helyett pedig célravezetőbbnek tartotta azt, ha a gyermekeket az iskolába *édesgetik*. Az amúgy modernnek ható rendelkezés viszont nem számolt a falusi iskolák nyomorúságával. Nem vette figyelembe, hogy az effajta oktatás olyan infrastrukturális háttérrel igényel, amellyel még a legmódosabb gyülekezetek sem rendelkeznek. Például előírta a tábla, a viaszolt tábla és papír használatát, miközben a legtöbb hazai classisban, nemhogy tábla, de még megfelelő ülőalkalmatosság sem igen volt.<sup>331</sup> A classisok többsége sötét és szűk volt, s nem egyszer 20–40 gyermek szorongott benne, ami eleve lehetetlenné tette az eredményes és hatékony oktatást. A fegyelmezést is csak a hagyományos módszerekkel lehetett biztosítani.

Összegzésképpen megállapítható, hogy az 1786. évi népoktatás javítását szolgáló tervezet összeállítói nem számoltak a megvalósíthatósággal. Annak ellenére, hogy a népoktatás tananyagától kezdve a tanítóképzésig minden területen igyekeztek bevezetni a szükséges változtatásokat, a próbálkozás mégis elbukott. Ebben közrejátszhatott Kiss Gergely 1787. tavaszán bekövetkezett halála is. Elkötelezettségéhez és ügyszeretetéhez nem fért kétség, de rövid, egy éves főinspektori működése alatt nem volt sem ideje, sem lehetősége arra, hogy az új rendszer buktatóit kiküszöbölje, és a szükséges korrekciókat tegye. Az erdélyi református egyház iskolapolitikájára nézve az 1786. évi rendelkezés igazi buktatója az volt, hogy a reformot túl szorosan összekapcsolták II. József felvilágosult reformrendeletével, s ezért 1790-ben az uralkodó halálát követően lemondtak annak megvalósításáról is. Mindezek ellenére a népoktatási reformkezdeményezés nem múlt el nyomtalanul. 1791-ben az új tanrendszer összeállítására kinevezett bizottság jelentésében minduntalan visszaköszön az 1786. évi rendelet,<sup>332</sup> de a teljes megvalósulásig még további fél évszázadot kellett várni.

---

<sup>329</sup> A iskolamesterség népszerűtlenségét bizonyítja, hogy a kézdi tractusban 1772-ben 12 tanítói állás volt üresen. ERZSI III. 17.

<sup>330</sup> A marosszéki iskolamesterek mobilitására nézve lásd Sipos 114–115.

<sup>331</sup> 1830-as években több iskola is panaszkodott, hogy nincs elég papíros, 1842-ben a nyárádszentimrei classisról állapították meg, hogy az iskolaház sötét, és nincsenek benn írásra alkalmas padok. Sipos 120–121, Sebestyén 11–21.

<sup>332</sup> Török 293–296.

## Főjegyzőválasztás

Csernátoni Vajda Péter püspök 1782-ben meghalt. A megüresedett tisztségek betöltésére nézve 1720-tól szokásjog alakult ki, amely „successio” név alatt honosodott meg a köztudatban. Ez később, 1726-ban bekerült az egyház joggyakorlatába is, amikor beemelték a református egyház törvénykönyvébe. Ennek értelmében Csernátoni helyét az addigi főjegyző, Eperjesi Zsigmond foglalta el.<sup>333</sup> Mivel az új főjegyző megválasztása a generális zsinat hatáskörébe tartozott, a soron következő zsinat egyik legfontosabb feladata e tisztség betöltése lett. Hosszas huzavona után, II. József beleegyezett a zsinat összehívásába,<sup>334</sup> melynek időpontját az új püspök, Eperjesi Zsigmond szeptember 28-ra, tűzte ki.<sup>335</sup> A Főkonzisztórium szeptember 3-án 11 ügyrendi pontból álló fogalmazványt juttatott el a zsinathoz, amelyek egyikében utasította a testületet, hogy a megüresedett tisztséget töltsse be.<sup>336</sup> Az ajánlólevél több jelölt nevét is tartalmazta: Kovács József (nagyenyedi tanár), Kiss Gergely (udvarhelyi rektor), Basa István (marosvásárhelyi tanár), Intze István (dévai pap), Keresztes Máté (kézdi esperes) és Benkő József (erdővidéki jegyző). A Főkonzisztórium Kovács József nagyenyedi professzort támogatta.<sup>337</sup> Kovács támogatásának bő indoklását megtaláljuk a Főkonzisztórium utasításban, amelyet a zsinatra kiküldött tagjaihoz címzett. Az utasítás szerint azért támogatták Kovács Józsefet *személybeli alkalmatosságán kívül*, mert Nagyenyeden lakott és így a Főkonzisztóriummal valamint a püspökkel való kapcsolattartás könnyebbnek ígérkezett, és a Főkonzisztórium ülésein is részt vehetett.<sup>338</sup>

1783. szeptember 28-án a zsinat első napján, a főkonzisztóriumai ajánlás nyomán nagy többséggel Kovács Józsefet választották meg főjegyzőnek.<sup>339</sup> Mivel Kovács nem volt jelen, sőt a jelölést sem fogadta el, a zsinat Simon János görgényi esperest bízta meg ideiglenesen a helyettes főjegyzői munkakör ellátásával.<sup>340</sup> Simon nem végezte jól munkáját. 1784. április–május folyamán Eperjesi több ízben is panaszt emelt ellene a Főkonzisztórium előtt, amiért a főjegyző késlekedett az 1783. évi zsinat jegyzőkönyvét elküldeni. Simon János 1784. június 13-án írt magyarázkodó levelében, magát mentetgetve jelentette, hogy a jegyzőkönyvet átadta Zejk Dánielnek, de a *méltóságos ítélőmester sok dolga miatt* elfelejtette a püspökhöz továbbítani.<sup>341</sup>

Ilyen előzmények után szó sem lehetett Simon János főjegyzői tisztségének megerősítéséről, és ünnepélyes beiktatásáról. Így aztán 1784-ben folytatódott a főjegyzői tisztség betöltésének procedúrája. Az 1784. évi kolozsvári zsinatra elküldött főkonzisztóriumai

---

<sup>333</sup> A successio néven ismert gyakorlat lényege az, hogy a püspöki tisztséget nem szavazás alapján töltötték be, hanem az addigi főjegyzőt nevezték ki püspöknek. A successio folytán kikerülhető volt Bécs beleszólása. Bővebben lásd: Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736)*. Kolozsvár 2000. 78.

<sup>334</sup> Eperjesi Zsigmond már 1783. elejétől kiterjedt levelezést folytatott különböző hatóságokkal a zsinattartás dolgában. (ERZSI III.169–174) II. József 1783. évi erdélyi látogatásakor találkozott az erdélyi református egyház képviselőjével Backamadarasival is, aki többek közt arra kérte a császárt, hogy engedélyezze a zsinattartást.

<sup>335</sup> ERZSI III. 168–174.

<sup>336</sup> ERZSI III. 178.

<sup>337</sup> ERZSI III. 178.

<sup>338</sup> ERZSI III. 182.

<sup>339</sup> *Procedatur ad suffragia votis tandem collectis, majoribus votis clarissimus Josephus Kovács in generalem notarium electus est.* ERZSI III. 184.

<sup>340</sup> *Reverendus dominus superintendens proponit, sufragiis in clarissimum dominum Josephum Kovács cadentibus, illo autem ex hac Synodo absente, ast non procul distante, eundem invitandum esse, interea autem aliquem e dominis senioribus, ad tractanda in hac Synodo negotia pro substituo generali notario denominari debere. Conclusum: Clarissimi domini Franciscus Kónya et Benjamin Fosztó, cum litteris notificatorio invitatoriis ad clarissimum Kovács mittanti, in generalem autem notarium interimalem reverendus dominus Joannes Simon, venerabilis tractus Görgény senior substituitur.* ERZSI III. 184.

<sup>341</sup> ERZSI III. 195–198.

ajánlás nem maradt fenn, a deputátusok megbízólevele sem, de a zsinat jegyzőkönyvéből következtetni lehet a Főkonzisztórium szándékára. Feltehetően Kovács József továbbra sem vállalta a megbízatást, így a Főkonzisztórium neve nélkül állt fel a rangsor: Borosnyai Lukács Simon (marosvásárhelyi lelkész), Kiss Gergely (udvarhelyi tanár), Basa István (marosvásárhelyi tanár) valamint Benkő József (az erdővidéki egyházmegye jegyzője).<sup>342</sup> A Főkonzisztórium ez alkalommal azt a Borosnyait támogatta, aki 1774–1776 között már volt főjegyző,<sup>343</sup> és a zsinati előkészületek alatt a Főkonzisztórium választása ismételt Marosvásárhely megbecsült, de hányatott sorsú lelkészére esett. A főjegyzőség kérdésében egy 1784. május 23-án kelt levélben próbálták kipuhatolni álláspontját, sőt a tisztséget félreérthetetlenül is felajánlották, de Borosnyai a felkérésre nem válaszolt.<sup>344</sup> Mindezek ellenére az 1784. június 27–30 között Kolozsváron tartott zsinaton, a Főkonzisztórium továbbra is kitartott Borosnyai jelölése és támogatása mellett. A zsinati tagok, engedve a főkonzisztórium ajánlásnak, felajánlották Borosnyainak a főjegyzői tisztséget. A görgényi esperest, Simon Jánost és a görgényi jegyzőt Péterfi Lászlót Borosnyaihoz küldték, hogy nyilatkozzék e kérdésben.<sup>345</sup> A püspök javaslatára, a főjegyzői hivatal halaszthatatlan betöltésére való tekintettel, Borosnyai szándéknyilatkozatának megérkezéséig, megejtették a választást: a Főkonzisztórium rangsorában másodikként szereplő Kiss Gergely kapta a legtöbb szavazatot, összesen 20-at, Benkő József, erdővidéki jegyző 10 szavazatával szemben. Az átmeneti ügyek intézésével továbbra is Simon János, görgényi esperest bízták meg és az 1784. évi zsinat jegyzőkönyvét még ő terjesztette fel.<sup>346</sup> A főjegyzőválasztás kapcsán kialakult tanácsstanságot jól szemlélteti Benkő Józsefnek az 1784. június 30-án a *Magyar Hírmondóban* megjelent zsinati beszámolója, amelyben a következőket írta: *így már mind együtt lévén a Sinatnak Rendei, azt vették vala munkába, hogy közönséges Notariust (ki a ilyen Fő Gyűléseknek Végezéseit írja, s a t.) válaszszaanak, Személy nélkül lévén ez a Hivatal mintegy két esztendőttől fogva. De nem viheték annyira e dolgot, hogy tudhatnók, kit választottak.*<sup>347</sup>

A zsinat utáni hónapokban is tovább folytatódott a Borosnyai meggyőzésére tett kísérlet. Teleki Sámuel és Dániel István főurak próbálták rábírní a főjegyzőség elfogadására, de előbbinek szóban, utóbbinak terjedelmes levélben utasította vissza a felajánlást. A püspök Simon Jánost és Péterfi Lászlót akarta meggyőzni, hogy Borosnyait keressék fel, és személyesen kérdezzék meg szándékáról. Borosnyai azonban még azon a napon (a pontos dátum ismeretlen) jelentkezett a püspöknél és a tisztség elfogadását teljesíthetetlen feltételekhez kötötte: csak úgy vállalta volna a megbízatást, ha nagyobb fizetést,

<sup>342</sup> ERZSI III. 200.

<sup>343</sup> Borosnyait 1773-ban jelölték főjegyzőnek, megválasztása 1774-ben, a kolozsvári zsinaton történt meg. Beiktatására és az ünnepélyes fogadalomtételre október 20-án került volna sor, de Borosnyai nem tette le az esküt és a főjegyzőséget is visszautasította. A Főkonzisztórium hathatós közbenjárására és utasítására mégis vállalta a főjegyzőséget, de 1776-ban a főkonzisztórium marasztás ellenére, végérvényesen lemondott. Bővebben Dáné Veronka: „Isten engemet különösön a papi hivatalra hívott” In: *Református Szemle* 2002.1. 40–52.

<sup>344</sup> ERZSI III. 208.

<sup>345</sup> *Invitatur honorifice clarissimus dominus Simeon Borosnyai ad hoc munus, ab hinc etiam aliquot retro annis susceptum, sub effluxu unius anni continuatum, tandemque renunciatum iterum suscipiendum per litteras Sanctae Synodi Generalis invitatorias medio reverendorum Johannis Simon et Ladislai Péterfi tractus Görgény senioris et notarii.* ERZSI III. 201.

<sup>346</sup> *Reverendissimus dominus superintendens proponit suffragiis in clarissimum dominum Simeonem Borosnyai cadentibus, illo autem ex hac Synodo absente si amplecti recusaret, in illo casu necessarium fore de altero etiam cogitare, ne ultra etiam notariatus vacaret. Interea autem, aliquem e senioribus ad tractanda in hoc Synodo negotia pro substituto generali notario denominari debere. Conclusum: Procedatur ad suffragia. Votis tandem collectis clarissimus dominus Gregorius Kis 20, reverendus dominus Josephus Benkő 10 suffragiis in generalem notarium electi sunt. In notarium vero interimale reverendus dominus Johannes Simon, venerabilis tractus Görgény senior substituitur.* ERZSI III. 201.

<sup>347</sup> Szabó György (kiad.): *Benkő József levelezése.* Budapest 1988. 224–225.

segédlelkészt és utazási költségterítést kap.<sup>348</sup>

A Főkonzisztórium még tett egy utolsó próbálkozást: 1785. január 9-én, a püspök levelének ismeretében felszólította Borosnyait, *hogy ezen levelünket vévén legelső alkalmatossággal maga akarattját Consistoriumunknak világosan és egyenesen írja meg.* Ugyanakkor közölték, *hogy az írt generalis notariusi hivatalhoz az eddig tartozott beneficiumokon kívül semmi újabb beneficiumokat és conditiokat nem ragaszthat és nem is ragaszt.*<sup>349</sup> Azt ma már nem tudjuk, hogy Borosnyai válaszolt-e a levélre, de a későbbi események ismeretében úgy gondoljuk, a felajánlott tisztséget újra visszautasította.

1785. május 25-én a zsinathoz intézett főkonzisztóriummi utasítás elrendelte, hogy az 1784. évi zsinaton főjegyzővé megválasztott Kiss Gergelyt iktassák be tisztségébe. A 1785. június 9-én Nagybaconban tartott generális zsinat az előírások szerint járt el: az új főjegyzőt ünnepélyes keretek között, az eskü letétele után beiktatta.<sup>350</sup> Frissen beiktatott főjegyzőként már ő maga küldte el a Főkonzisztóriumhoz a zsinat jegyzőkönyvét.<sup>351</sup> Generális nótáriusként két fontos ügyben hallatta hangját és szerzett maradandó érdemeket: a Főkonzisztórium őt bízta meg a triviális iskolák reformtervezetének kidolgozásával, valamint – véletlenszerűen – bekapcsolódott az 1781. óta tartó ágendareform munkálataiba. Sajnos korai halála miatt (1787) nagyjelentőségű megbízatásait nem tudta maradéktalanul teljesíteni. Halála után a triviális iskolák reformja abbamaradt, ágendája pedig, mely 1785. második felében elnyerte a Főkonzisztórium tetszését, 1787. után kikerült a figyelem középpontjából.

---

<sup>348</sup> Epejesi Zsigmond levele a Főkonzisztóriumhoz a főjegyzőválasztásról, 1784. november 1. ERZSI III. 208.

<sup>349</sup> ERZSI III. 209.

<sup>350</sup> *Legitur illustrissimi Supremi Reformatorum in Magno Transsylvaniae Principatu Consistorii, sub dato Cibinii die 25<sup>a</sup> Maii anni currentis ad Generalem Synodum intimatum, et quidem puncto 1-o de clarissimo Gregorio Kis, Collegii Reformati Udvarhelyensis rectore, in consequentiam determinationis Synodalis anno 1784 Claudiopoli conclusae, in officium ac functionem generalis ecclesiarum in Magno Transsylvaniae Principatu reformatarum notarii introducendo et solemni juramento obstringendo. Reverendus ac clarissimus Gregorius Kis in officium et functionem generalis notarii introducitur et solito more adjuratur.* ERZSI III. 212.

<sup>351</sup> ERZSI III. 209.

## IV. Kiss Gergely irodalmi munkássága

### A kéziratos kátémagyarázat

Gönczi Lajos a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain *Kis Gergely és Kis József emlékezte* címmel közölte 1899. május 11-én, Udvarhelyen elmondott emlékbeszédét. Bár a Backamadarasi-kutatás szempontjából a közlemény semmi újat nem tartalmaz, mégis értékesnek számít. Kiss irodalmi tevékenységéről szólva Gönczi ugyanis ezt írta: *Kiss Gergely az irodalom terén is fejtett ki tevékenységet. Írt egy kátét az erd. ref. egyházkerület számára.*<sup>352</sup> Ez a rövid megállapítás a Kiss Gergely-féle káté létezésének első említése. A közlés rövideségéből valószínűsíthető, hogy Gönczi nem ismerte a kátét és csak hallomásból tudott róla. Közlése, mint utólag kiderült, téves, hiszen Backamadarasinak nem volt önálló kátéja, hanem a Heidelbergi Kátéhoz írt terjedelmes magyarázatot. Gönczi e téves adatközlését vette át Zoványi<sup>353</sup> is, amikor az *Egyháztörténeti lexikonban* a következőt jegyezte le: *Kátéja is volt, melyről azonban nem tudunk adatokat.*<sup>354</sup> A lexikon szerkesztői nyilván nem tudhatták azt, hogy valójában kátémagyarázatról van szó és nem önálló kátéről, hiszen a kéziratos kátémagyarázat, eddigi tudomásunk szerint, csak egy példányban maradt fenn (ma a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában őrzik az Ms. 75. szám alatt). A magyarázatot Uzoni Zajzon Lajos és Kisborosnyói Tompa András jegyezte le, akik udvarhelyi diákként hallgatták azt, bár az 517 oldalból álló kéziratban több kéz írását is elkülöníthetjük. A terjedelmes előszó előbb a katekézis fogalmát tisztázza, majd ó- és újszövetségi példákon át eljut az öskeresztyénség, az egyházatyák és a reformáció korának kátéirodalmáig. A hosszú előszó és a kátémagyarázat igen részletes kifejtése azt sejteti, hogy Kiss Gergely munkája nemcsak tananyagként készült, hanem kiadásra is.

Kiss Gergely kátétanítási módszeréről több feljegyzés is fennmaradt. Udvarhelyre kerülve, 1768-tól vasárnaponként a délutáni istentisztelet után tartott nyilvános katekézist.<sup>355</sup> Az 1770-ben kiadott *Docendi Methodus* Udvarhelyen a conrector feladataként írta ugyan elő a katekizálást, de az 1770–1775 közti tan évekről beküldött tanügyi jelentés szerint a vasárnap délutáni katekézist továbbra is Kiss Gergely végezte, mivel a conrectorok gyakran változtak s tanítás ezért nem lett volna folyamatos.<sup>356</sup> A tanügyi jelentés kapcsán tett főkonzisztórium véleményezésben csak azt rosszalották, hogy 1770–1775 között Kiss Gergely csupán a 8. Úrnapjáig (24. kérdés-feleletig) jutott el.<sup>357</sup> Az 1776–1777. tanévben ugyanilyen megfontolásból továbbra is Backamadarasi tartotta a kátémagyarázatot,<sup>358</sup> amelyet Pálffy szerint nemcsak a diákok és *tanuló gyermekek* frekvenciálták; a városból is sokan jöttek el meghallgatni azt, s ha a magyarázat hosszúra nyúlt egy könyörgés elmondásával az esti *précest* is megtartotta.<sup>359</sup>

### Az előszó

A kéziratos kátémagyarázatot tehát Uzoni Zajzon Lajos és Kisborosnyói Tompa

---

<sup>352</sup> Gönczi 1899. 580.

<sup>353</sup> Az *Egyháztörténeti lexikon* elődjének tekinthető *Theológiai ismeretek* tárában semmiféle utalás nincs Kiss kátéjára. Az idézett mondat a harmadik kiadásban szerepel. Zoványi Jenő: *Theológiai ismeretek tára*. II. kötet. Mezőtúr 1899.

<sup>354</sup> Zoványi 318.

<sup>355</sup> Kiss Gergely jelentése a székelyudvarhelyi gimnáziumról, 1768. március 15. FőkonzLvt. 1768/55.

<sup>356</sup> Kiss Gergely tanügyi jelentése az 1770–1775. tan évekről, 1775. augusztus 21. FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>357</sup> A Főkonzisztórium határozatai a tanügyi jelentésekre. FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>358</sup> Kiss Gergely jelentése az 1776–1777. tanévről. FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>359</sup> Pálffy 129.

András jegyezte le 1776-ban. A kézirat összesen 517 számozott oldalból áll, amelyből az 1–23 oldal az előszó, a 23–517 pedig a kátémagyarázat.

Az előszót a *katekeo* szó jelentésének magyarázásával kezdi, majd ó- és újszövetségi példákon át röviden bemutatja a bibliai idők katekéziséét. Ennek, a mintegy kétoldalnnyi résznek az a jellemzője, hogy a kérdve kifejtés módszere kap kiemelt jelentőséget. Ugyanezt alkalmazza akkor is, amikor az ősegyház, az apostoli egyház és az egyházatyák korának katekétikai gyakorlatát mutatja be. Egyetlen bekezdésben külön ismerteti a katekézis folyamatát is: az ősidőben a püspökök tanítottak, jóval később pedig a praeceptorok és a professzorok, akik a prédikáció után az *idvességre tartozó dolgokat együgyűképpen [egyszerűen, közérthetően – KVJ] adták elő*.<sup>360</sup> Rövid középkori összefoglaló után a reformáció korának bemutatására is sort kerít. Részletesen írt Lutherről és koráról, a búcsúcédulákról, a wittenbergi reformátor peréről, majd néhány sorban Zwingliről. Szükségesnek tartja hangsúlyozni azt is, hogy Luther és Zwingli teológiája, az úrvacsorai tanítás kivételével, egyezik. Ezek után tér rá a *Heidelbergi Káté* történetének rövid ismertetésére.<sup>361</sup> A káté címe (*Catechesis Palatinatensis*) kapcsán megjegyzi, hogy a teológusok szubjektív és objektív hitről beszélnek. A szubjektív hitről akkor beszélhetünk, amikor a Szentlélek Jézus munkáját és a természet könyvében illetve a Szentírásban lévő igazságokat elfogadtatja az emberrel. Az objektív hit tágabb értelme a vallás – állapítja meg Kiss Gergely. A világon négy vallás van: pogány, *mahumedica religio*, új zsidó vallás és a keresztyén vallás. Ez utóbbi bemutatása során szektáknak nevezi a szociniánusokat, pápistákat, naturalistákat.

Az előszó ettől kezdődően, a káték sajátossága szerint, kérdés-felelet formájában mutatja be a *protestánsok vallását*, illetve igazolja annak létjogosultságát. A hét kérdés-feleletben tovább folytatja a védelmükre felhozott érvek felsorolását, amelyet összekapcsol a *Heidelbergi Káté* magyar térhódításának rövid történetével és a káté szerkezetének bemutatásával. A legérdekesebb közülük az, amelyekben a káté és a Biblia viszonyát taglalja. A válasz Backamadarasi teológiai meggyőződésének egyik fontos ismertetőjele: arra a kérdésre, hogy a káté *ugyanolyan hitellel bír-e*, mint a Szentírás, Kiss *nemmel* válaszol, mert a Szentírást Istentől ihletett emberek írták. Ma – folytatja Kiss Gergely – a *naturalisták, deisták* tagadják a Szentírást. Ezek ellen kell kifejteni a Szentírásról szükséges tudnivalókat. A Bibliát három részre lehet osztani: történelmi, dogmai részekre és erkölcsi törvényekre. Az erkölcsi törvények eredetiségét az *ellenkező felek* is elismerik, viszont Mózes és az *apostolok írásainak* eredetiségét megkérdőjelezzik, ezért rá kell mutatni ezek eredetiségére is. Mózes írása azért igaz, mert az általa leírt történetek mind önmagukban, mind Istenre nézve lehetségesek. Mózes azért lehet hiteles, mert a történeteket szemtanúként élte át, akárcsak később az apostolok. Ez utóbbiak hitelessége mellett az is szól, hogy ők *kegyes és istenfélő emberek voltak, amint az meg tetszik az ő ellenségeknél vallástételekből is*.<sup>362</sup> Isten létezésének bizonyítékát a Szentírás történetei szolgáltatják, ugyanis azokat *teremtett állapot* nem vihette végbe, pl. a próféciákat, amelyek akár évszázadokkal előre is megjósolták az eseményeket.

### Szerkezete

A kézirat kátémagyarázatok részleges felmérésére nemrég történt próbálkozás.<sup>363</sup> Az ott közölt és az általunk vizsgált típusok hármas rétegződést mutatnak a 17–18. század

<sup>360</sup> Kátémagyarázat 4. (Az Újszövetség idején egészen más jelentéstartalma volt a *püspök* szónak, mint ma, akkor *gyülekezeti lelkész* jelentett.)

<sup>361</sup> Kátémagyarázat 9.

<sup>362</sup> Kátémagyarázat 21.

<sup>363</sup> Ballai Zoltán: *A Heidelbergi Káté kézirat magyarázatainak teológiai vizsgálata*. 2002. Kézirat a szerző tulajdonában.

vonatkozásában: volt iskolai célra használt, olvasásra szánt kátémagyarázat, illetve kátéprédikáció (akár a kérdés-feleletek, akár az Úrnapiak szerint). Kiss Gergely munkája ez utóbbi kettősséget mutatja: szerkezetét nézve a kérdések és feleletek szerint magyarázta végig a kátét, a magyarázat egészét tekintve pedig Ursinus iskolalapító munkájának<sup>364</sup> hatása is erőteljesen érződik rajta, tehát az Úrnapiak szerint halad.

### **Backamadarasi teológiai meggyőződése**

A 18. századi Erdélyben a kátémagyarázat igen elterjedt és divatos teológiai műfaj volt. A korabeli református lelkészek tollából számtalan ilyen jellegű teológiai munka született, bár túlnyomó többségük különböző okokból kéziratban maradt, köztük Backamadarasi kátémagyarázata is. Kiss munkája nem tér el a szokványos kátémagyarázatoktól. A *Heidelbergi Káté*hoz fűzött kommentárjában, a kor szokása szerint, újszolasztikus mintát követett, vagyis kérdés-felelet formájában fejtette ki nézeteit. A többi kátémagyarázattal összevetve munkája nem hoz újat, de mert eddigi ismereteink szerint ez egyetlen teológiai munkája, ezért meggyőződésének töredékeit ebből a kátémagyarázathoz lehet csak összeilleszteni, bár a *Heidelbergi Káté* magyarázata nem sok mozgásteret ad specifikus dogmatikai nézetei kifejtéséhez. Ez irányú próbálkozásunkat tovább nehezíti az, hogy halála után felesége elárverezte könyvtárát, így nem tudjuk pontosan, hogy milyen teológiai szakkönyvei voltak. Berni és bázeli tanulmányútjáról keveset tudunk, nem maradt feljegyzés arról sem, hogy peregrinációja alatt melyik svájci tanárral alakított ki közelebbi kapcsolatot.

A kérdés megközelítésében viszont nagy segítségünkre lehet a korabeli Erdélyben honos teológia irányzatok áttekintése. A 17. század második felétől kezdődően a holland teológia egyre erőteljesebben érezte hatását. Coccejus és Voetius vitáját számos erdélyi peregrinus követhette figyelemmel, s hazatérésük után a modernnek ható teológiai áramlatok lassanként beszüremlettek az erdélyi teológiába is. 1673-ban a radnóti zsinaton, Tófeus Dobos Mihály, aki részben maga is coccejanus elveket vallott, Dézsi Mártont, Pataki Istvánt és Hunyadi Pált vádolta a coccejanus nézetek terjesztésével. A nagy dérral-dúrral indított tanfegyelemi vizsgálat a főnemesi rendek ellenállása miatt kudarcot vallott, Tófeus pedig letett korábbi szándékáról. Püspökként később már nem is kívánt fellépni az új tan ellen. Pataki István, perbefogott lelkésztársaihoz hasonlóan, mint kolozsvári tanár az időnként fellángoló viták ellenére is tovább taníthatott.

Időközben a vita Németalföldön újabb fejleményekkel bővült. Coccejus és Voetius tanítványai között a vita fellángolt, amikor 1709-ben Pierre de Joncourt megjelentette Coccejus tanairól írt szatíráját. A vita jelentős szereplői Hermanus Witsius, Salomon van Til és Campegius Witringa voltak. Ezek közül Witringa emelkedett ki, aki ugyan tudatosan vállalta Coccejus örökségét, de nem mindenben értett egyet a nagynevű leideni tanár-előddel. Hangsúlyozta az önálló vizsgálódás jogosságát, valamint a kritikai Biblia-kutatás fontosságát. Legnagyobb ellenfele Hermanus Roel volt, aki karteziánus-coccejanus meggyőződésével ugyanabba a táborba tartozott, ám azon tanításával, miszerint a kijelentés nem áll ellentétben az emberbe oltott értelemmel, illetve az Atya és a Fiú nem egylényegű, a saját párthívei haragját is kivívta.<sup>365</sup>

A holland teológia másik vitatott kérdése az általános és különös kegyelemről szóló tanítás volt. A predestináció-tan kapcsán kiobbant vita a dordrehti zsinattal ugyan lezárult, de nem oldódott meg. Withby és Edvards közvetítésével a vita Németalföldön is újra fellángolt, de ezúttal összekapcsolódott a kései coccejanizmussal, amelyik lassan a holland teológia meghatározó irányzatává vált. Az általános kegyelmet hirdető, univerzalistának is

<sup>364</sup> Zahariae Ursini: *Corpus Doctrinae Orthodoxae sive Catechetarum Explicationum* 1616.

<sup>365</sup> G. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Kolozsvár 1979. 132–133. (A továbbiakban: Henk van de Graaf)

nevezett teológiai irányzat hazai képviselője Nádudvari Sámuel volt, akit az 1734. évi küüllővári zsinaton a remonstráns tanok terjesztésével vádoltak. Hosszas kivizsgálást követően Nádudvari a sérelmezett tanokat 1735-ben ugyan visszavonta, de néhány évvel később, mint marosvásárhelyi professzor, a wolffiánizmus néven jelentkező új teológiai irányzat hívéül szegődött.<sup>366</sup> Néhány év múltán ugyancsak a remonstráns tanok terjesztésével vádolták Huszti András kolozsvári jogprofesszort is. Pere 1742-ben kezdődött el, miután a *Jurisprudentia* című művének előszavában cáfolta a predestinációt.<sup>367</sup>

Az erdélyi peregrinusok a holland egyetemek mellett előszeretettel látogatták a németországi egyetemeket is, ahol a 18. század elején új irányzat bontakozott ki, a wolffianizmus. Alapítója Christian Wolff a halléi, majd a marburgi akadémia tanára volt. A nevével fémjelzett új tan a matematikát minden tudomány fölé helyezte, mert, úgymond, rendszerét valamennyi tudomány felhasználhatja. A matematika belső rendszeréről azt tanította, hogy az igazság megismerésére a legalkalmasabb módszer, hiszen a meghatározástól eljut a tantételhez, majd a feladathoz. Ezt alkalmazta a teológiában is. Wolff szerint a világ és a lélek ismerete vezet el Istenhez: a világ rendjének felismeréséből Isten akaratára és jóságára lehet következtetni. Valójában Wolff ezzel a rendszerrel új istentant állított fel, amelynek kulcsszava a *teologia naturalis*: Istent a teremtetett világból is meg lehet ismerni. Ez viszont még nem jelenteti azt, hogy a kijelentésre nincs szükség. A kijelentés kiegészíti a theologia naturalisból származó felismerést, és így a kettő közt megvalósul a harmónia is. A kijelentés nem kerülhető meg, mert csak ez által lehet kiegészíteni a természeti törvényt, s eljutni a teljes igazságra. Wolff erkölcstana a felvilágosodás jegyeit hordozza magán: az ember akaratát Isten akarat határozza meg, ez pedig a tökéletesség elérésre kötelezi a teremtményt. Wolff a jó cselekvésének indítékát is új megvilágításba helyezte: a jót a jóért kell cselekedni, és ennek legmagasabb formája a kegyességben mutatkozik meg.<sup>368</sup> Dogmatikájával és etikájával újraértelmezte a protestáns apológiát: az addigi felekezeti különbségek a háttérbe kerültek, az egymással való civódás helyett a világegyetem egységére és ez által Isten akaratának a megismerésére irányította a figyelmet. Protestáns körökben rendszere csakhamar sok követőre talált, ugyanis hangsúlyozta, hogy vallás legmagasabb formája a természeti vallás, de ennek a szintnek az elérésre az emberi akarat elégtelen. Ide csak a Megváltóban kegyelemből kapott hit által lehet eljutni. Így akarva-akaratlanul az egymás iránti türelmet hirdette, és az ellenreformáció idején főképpen emiatt talált kedvező fogadtatásra Erdélyben.

A wolffiánus filozófia első jeles erdélyi képviselője gróf Lázár János volt, akinek marburgi peregrinusként megadatott az a lehetőség, hogy a híres professzor, Wolff tanítványa lehessen. Hazatérése után a Főkonzisztórium szinte azonnal kinevezte a marosvásárhelyi kollégium gondnokává, s ilyen minőségben lett az erdélyi wolffiánus eszmék terjesztője. Indíttatása mostohaapjának, Köleséri Sámuelnek köszönhető, aki az 1709-ben kiadott *Gardenius* előszavában mintegy megelőlegezte a wolffiánizmus sajátos erdélyi interpretációját, amikor a vallási türelemről szólt.<sup>369</sup> Lázár János 1735-ben, Rimaszombati Sámuel filozófia professzor beiktatása alkalmából elmondott programbeszédében nyíltan is felvállalta a wolffi eszmék hirdetését és ezzel a marosvásárhelyi iskolát a *wolffiana philosophia* otthonává tette.<sup>370</sup> 1740-től pedig itt tanított Nádudvari Sámuel, aki a népszerű előadásain Wolff etikáját és Wolff alapján Euclides geometriáját tanította. A későbbi tanárok, Intze István (1749–1776), Kovásznai Sándor (1764–1792), Fogarasi Pap József (1779–1784),

---

<sup>366</sup> Kolumbán 108.

<sup>367</sup> Kolumbán 110.

<sup>368</sup> Juhász István: *Hitvallás és türelem*. Kolozsvár 1996. 102. (A továbbiakban: Juhász)

<sup>369</sup> Buzogány Dezső: *Bod Péter (1712–1769)* In: Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései, 1606–1762*. Kolozsvár 1999. 22. (A továbbiakban: Buzogány)

<sup>370</sup> Juhász 106.

Nádudvari bukása és Borosnyai Lukáts János püspök nemtetszése ellenére is kitartott a marburgi matematika professzor és filozófus eszméi mellett.

Az új tant a marosvásárhelyi diákság nagy lelkesedéssel fogadta. Kovásznai Sándor írta később, aki diákként hallgatta Nádudvari előadásait, hogy a wolffiánus tanár előadásai élményszámba mentek. Később, mint osztálytanító az ugyancsak wolffiánus Intze Istvántól kért engedélyt, hogy Wolff matematikai kompendiumát használhassa. Filozófiai tankönyvként ekkor többnyire Baumeister tankönyveit használták, aki szintén a marburgi tanár elveit vallotta.<sup>371</sup>

Amikor Backamadarasi 1751-ben beiratkozott a marosvásárhelyi kollégiumba, ott már erőteljesen jelentkeztek az új tanok. Azt azonban nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy Backamadarasira milyen mértékben hatottak Wolff eszméi, de nem tartjuk kizártnak, hogy többé-kevésbé ő is elfogadta az új nézeteket, és későbbi tanulmányútján további teológiai irányzatokat ismerhetett meg. Udvarhelyi tanárként lehetősége nyílt Tolnai István puritánus lelkész könyveinek és a részben pietista Bethlen Imre könyvtárából származó 150 kötetnek az áttanulmányozására. Borosnyai Lukáts János, a későbbi püspök 1735-től, mint a kollégium rektora a karteziánus bölcselet alapjaival ismertette meg a diákokat.<sup>372</sup>

Backamadarasi Kiss Gergely teológiája tehát igen sokszínű lehetett. Mint marosvásárhelyi diák a wolffiánizmus erdélyi adaptációját hallhatta Intze Istvántól és Kovásznai Sándortól. Svájcban, ahol a wolffiánizmus kedvező fogadtatásra talált, a híres Bernoullitól tanulta a matematikát, amelyhez vonzódását Udvarhelyen sem tagadta meg: rektorként az előírt tananyagon túl tanította a trigonometriát és az alkalmazott matematikát (mathesis applicata), a filozófiát a wolffiánus Baumeister alapján adta elő, pásztorál-teológia oktatásának alapszínezetét pedig puritánus-coccejánus, vagy akár pietista eszmék adták meg. Egyetlen fennmaradt teológiai munkája, a *Heidelbergi Káté*hoz fűzött magyarázata segíthet teológiai meggyőződésének kutatásában.

### A holland teológia hatása

Az 1673. évi radnóti zsinat Coccejus ellenes határozatai, valamint Nádudvari Sámuel és Huszti András pere gyanakvást váltott ki az erdélyi teológusokból a németalföldi teológiával szemben. Mivel a 18. században sok erdélyi peregrinus megfordult a holland egyetemeken, az erdélyi kollégiumok tanárai mindent megtettek, hogy felhívják a figyelmet az új teológiai irányzatok veszélyeire. Ez Backamadarasi iskolai oktatásra szánt kátémagyarázatában is megtalálható: a kátémagyarázathoz fűzött előszóban szinte keresi az alkalmat, hogy a Biblia különböző könyveinek a szerzőségét megvédje a holland teológia Coccejus elveire építő bibliakritikájával szemben, anélkül, hogy név szerint egyáltalán megemlítené azokat, akik erről más véleményen vannak.<sup>373</sup>

A 33. kérdés-felelet kifejtése során viszont már neveket is említ. Krisztus származásának tárgyalásakor, miután az általa helyesnek tartott álláspontot bemutatta, mintegy példaképpen, röviden írt a Witrunga és Roell közti vitáról. A két nagynevű teológus, bár mindkettő a coccejanus teológia képviselője volt, a Fiú származásának kérdésében ellentétes véleményt vallott. Witrunga Coccejus tanítása alapján az Atya és a Fiú örök szövetségét hirdette, amely szerint az Atya a Fiút országa örökösének rendelte. Witrunga szövetség-teológiának (szintén Coccejus alapján) jelentős részét képezi a kegyelemi szövetségről szóló tanítás is. Hermann Roell coccejanus és lampeanus irányzat híveként már a tanári székfoglaló beszédében úgy nyilatkozott, hogy a teológiai vizsgálódás terén szabad teret kell engedni az értelemnek. Teológiájának azon részét, amelyben a Fiú származását fejtegeti, általános gyanakvással nézték. Meglátása szerint az olyan Isten, akit nemzettek,

---

<sup>371</sup> Juhász 111.

<sup>372</sup> Buzogány 26.

<sup>373</sup> Kátémagyarázat 21.

nem lehet Isten. Roellel szemben éppen Witringa vette fel a harcot, amelynek eredményeként Roell tanítását több zsinaton is elítélték, majd 1691-ben a fríz államok betiltották a Fiú örök generációjáról szóló túlzó műveket.<sup>374</sup> Backamadarasi erről a vitáról a következőképpen emlékezett meg: *Vitringa (kivel mi is tartunk) azt mondotta, hogy az Atya adta, hogy lenne élete ő magában a fiúnak, Roellius pedig így, hogy az Atya ki nyilatkoztatta, hogy a Jézus az ő fia legyen bizonyos jelek által bizonyosságot vészen. Roellius csak azon egy locusból mely vagyon Pred. 17....[!] az atyafi nyomorúságban születettik, az az akkor ismerszik meg, itt pedig vagyon a jövődölés Krisztusról [...] hosszas disputatio után győzedelmeskedett Vitringa. Hollandiába pedig egy papi gyűlésben a Roellius sententiája helyben nem hagyatott, sőt condemnaltatott.*<sup>375</sup> Az ember haláláról szóló 42. kérdés-felelet magyarázatában Backamadarasi újra megemlíti a Witringa és Roell közötti vitát.<sup>376</sup>

Kiss Gergelyt azonban nemcsak a kettejük között izzó vita befolyásolta. A 62. kérdés magyarázatában a jócselekedet megigazító erejét tagadja, és ez Coccejus teológiájának a hatása jelzi,<sup>377</sup> de Backamadarasinak azt a kérdést is meg kellett válaszolnia, hogy ha a jócselekedetnek nincs megigazító ereje, akkor az ember hogyan igazul meg Isten előtt. Isten – fejti kis Kiss Gergely Coccejus alapján – kétszer kötött szövetséget az emberrel: az első (cselekedeti) szövetséget (foedus operum) még a paradicsomban kötötte, amikor az emberpárnak azt ígérte, hogy ha parancsolatait megtartják, örök életük lesz. Csakhogy az ember a parancsolatot nem tartotta meg, ezért Istennek új szövetséget kellett kötnie, a kegyelmi szövetséget (foedus gratiae).<sup>378</sup> Coccejus teológiájából Kiss Gergely csak ezt a két tételt emelte át a maga munkájába, de nem beszél azoknak a mindennapi életben betöltött szerepéről illetve megvalósulásáról.

Szintén a holland teológiára való reflektálásként értelmezhető a 65. kérdés-felelet magyarázata, amelyben Kiss a hit származását taglalja. Mint herézist utasította el az univerzalisták (Isten általános kegyelmét hirdető irányzat) két tanítását, miszerint Krisztus szenvedése és a megváltás kiterjed az egész emberiségre, és hogy a Szentlélek mindenkinek felajánlja a hitet.<sup>379</sup> Az általános kegyelemről szóló németalföldi vita a predestináció-tan új megközelítéséből eredt. A kérdést a dordrehti zsinaton sem sikerült megnyugtatóan rendezni. A 17. század végére a hagyományos tanításon túl közvetítő álláspont alakult ki a két irányzat között (protestáns ortodoxia és univerzalisták), amely a dordrehti kánonok merevségét próbálta oldani azzal, hogy definiálta egyfelől az általános kegyelmet (gratia universalis), amely feltétele az üdvösségnek, másfelől a különös kegyelmet (gratia specialis), amely ellenállhatatlan, ez a hit.<sup>380</sup> A két Witringa is ráhangolódott erre a közvetítői teológiára, amelyet később Venema is elfogadott. A Witringák nyomdokain haladva Venema a kettős kiválasztást tanította: előbb van Isten általános végzése (aki hisz, az üdvözü), ezt követi Isten különleges végzése (különös kegyelem): Isten egyeseket kiválasztott a hitre és az üdvösségre.<sup>381</sup> Venema célja e tannal az volt, hogy rámutasson: az evangélium minden bűnös ember számára szól. A kiválasztást Venema következetesen titoknak nevezte. Ellene Driessen

<sup>374</sup> Henk van de Graaf 133.

<sup>375</sup> Kátémagyarázat 146.

<sup>376</sup> *A mi halálunk nem bűneinkért való elégtétel, hanem a bűnnek el törlése, és az örök életre való által menetel. Még a mieink is ezen materia felől, nem mindenek egyet értenek a felsőbb seculumban. Vitringa és Roel sokat disputáltak erről, de itt most arról nem szólunk...* Kátémagyarázat 170.

<sup>377</sup> Coccejus szövetségteológiájának rövid összefoglalását lásd: Zoványi Jenő: *A coccejanismus története*. Budapest 1980. 35–39.

<sup>378</sup> Kátémagyarázat 273.

<sup>379</sup> *Az Universalisták azt mondják, hogy az egész emberi nemzetért szenvedett és megváltotta a Krisztus és azért jött e világra, hogy lenne mindenkinek váltásának ára, mellyet fellyebb refutáltunk, és így azt mondják, hogy a Szentlélek mindenkiben hitet szerez, de nem így vagyon a dolog, csak azokban és mindazokban szerez hitet, kik az idvességre elválasztattak.* Kátémagyarázat 276.

<sup>380</sup> Henk van de Graaf 138.

<sup>381</sup> Henk van de Graaf 140.

lépett fel és hevesen támadta Venema kiválasztás-tanát. Azzal vádolta Venemát, hogy tagadja a cselekedeti szövetség jogosságát, és a szentháromságot. Sőt, Driessen, két Hollandiában tartózkodó erdélyi peregrinustól Venemát kárhoztató levelet is kicsikart.<sup>382</sup> Driessen fellépése nem volt sikeres, hiszen a fríz államok vonakodtak elítélni Venemát, de annyit azért mégis elért, hogy ellenfelét az eretnekség gyanújával pecsételte meg, amit soha nem tudott magáról lemosni.

Az univerzalista álláspont, a németalföldi peregrinusok révén Erdélyben is gyökeret vert. Az irányzat két képviselőjét, Nádudvarit és Husztit perbe fogták, és a tévtanítástól való félelem miatt az erdélyi teológia a 18. század második felére a merev protestáns ortodox-episzkopalista álláspontra helyezkedett. Ennek hatása érezhető Backamadarasi már idézett szövegén is: az univerzalistákkal szemben, a dordrechtli határozatok szellemében kifejtett „örök decretum” (eleve elrendelés) tanával utasítja el az általános kegyelmet hirdető teológiai tanítást. Backamadarasi ezt két kérdés-felelet magyarázatában fejti ki. A 20. kérdésre, hogy ti. mindenek üdvözlnek-e, Kiss Gergely a következőt válaszolja: *Úgy hiszik némelyek. De mi azt mondjuk, hogy nem mindenek, hanem csak azok, akik az örök decretum szerint elválasztottak, és az igaz hit által Krisztusba oltattak.*<sup>383</sup> Az ortodox teológia sajátos terminológiája, az *örök decretum* fordul elő az Isten akaratáról szóló 124. kérdés-feleletben is. Itt kétféle isteni akaratról beszélt: a *voluntas praecepti* (kijelentett akarat) és a *voluntas decreti* (örök akarat). Ez utóbbi az, *amely szerint mindeneket öröktől fogva bizonyos végekre el rendelt, mint például az emberek közül sokakat el rendelt az idvességre.*<sup>384</sup>

Érdekes, hogy amikor Backamadarasi a *Heidelbergi Káté* predestinációval kapcsolatos 54. kérdés-feleletet magyarázza, akkor nem a kiválasztásról, hanem az *elhívásról* beszél. Az anyaszentegyház tagjának lenni csak a külső és belső elhívás útján lehet. A külső elhívás az evangélium hirdetése révén valósul meg, amelynek következtében az ember megismeri nyomorúságát és megbánja bűneit. A belső elhívás a Szentlélek munkájához kapcsolódik, aki szembesíti az embert a bűneivel, és *tehetséget* ad ahhoz, hogy az ember Isten szerint éljen.<sup>385</sup> A két elhívás között nagy különbség van. Kiss a külső elhívást a halászháléhoz hasonlítja, amelybe a halak mellett kígyó és béka is kerül. Ez a *külső eklézsia*. A belső elhívásban viszont csak azok részesülnek (*belső eklézsiához* tartozók), akik elválasztottak (látható és láthatatlan egyház).

### A filozófia és teológia

Backamadarasi a kátémagyarázat során többször is érintette a kor szinte divatosnak mondható témáját, a teológia és a filozófia kapcsolatát. Bár a wolffi filozófia erdélyi fellegváraként számon tartott marosvásárhelyi kollégiumban tanult, kátémagyarázatán mégsem érződik a marburgi tanár nézeteinek hatása. A wolffi filozófia néhány kedvenc kifejezése és fordulata (a matematikai módszer használata, a kijelentés és a természeti teológia kapcsolata, a türelem kérdésköre stb.) Backamadarasinál nem tiszta párlatban jelentkeznek, hanem némileg módosított formában.

Az Atya istenségének kérdéskörét tárgyaló 26. kérdés magyarázatában, amely kiváló keretet jelenthetett volna esetleges wolfiánus nézetei kifejtésére, Kiss Gergely nem írt Isten megismerésének módozatairól.<sup>386</sup> Az istenismerettel kapcsolatos álláspontját csupán a tízparancsolat első parancsolatához (94. kérdés-felelet) fűzött magyarázatában fejtette ki.<sup>387</sup> A

---

<sup>382</sup> Buzogány 24.

<sup>383</sup> Kátémagyarázat 92.

<sup>384</sup> Kátémagyarázat 474.

<sup>385</sup> *Belső hívattal, mikor a Szentlélek munkálkodik hathatóson az emberben, meg esmérteti véle a bűnt és tehetséget ad arra, hogy igazán kívánjon élni.* Kátémagyarázat 221.

<sup>386</sup> Kátémagyarázat 114–124.

<sup>387</sup> Kátémagyarázat 362–364.

helyes istenismeret gondolatkörének taglalását két túlzó álláspont bemutatásával kezdi: Az *igazi isteni esméret ellen hibáznak az emberek: vel in excessu v[el] in defectu*. Ez utóbbi herézis az *Atheusok* (ateisták) tanításában fedezhető fel, akiknél két csoportot lehet elkülöníteni: a *theoreticusokat*, akik megpróbálják másokkal elhitetni, hogy nincs Isten, és a *practicusokat*, akik szóban nem tagadják Isten létét, de úgy élnek, mintha Isten nem létezne. Az istenismeret kérdésében túlzó (*in excessu*) álláspontot képviselnek továbbá azok, akik Isten helyett bálványokban, ördögi mesterkedésekben, bűvölésben, bájolásban, szentekben bíznak.<sup>388</sup> A túlzó álláspontok bemutatása után négy pontban összegezi a helyes istenismeretet, melyek az első rokonítható leginkább a wolffi naturalis theologia gondolatával. *Miben áll az Igaz Istennek esmérete? Abban, ha tudjuk mi, és meg esmérjük tökéletességét az ő munkáiban, tudjuk minden hathatóságát, s örökkévalóságát, és hogy ő általa és ő tőle nyerünk örökké való életet stb.*<sup>389</sup>

A wolffi teológia legsajátosabb elemeként számon tartott, apológikus felhangú vallási tolerancia-gondolat hatása Backamadarasi kátémagyarázatán is kimutatható. Bár szinte mindegyik kérdés-felelethez fűzött magyarázatában vitába száll a katolikusokkal (pápisták), néha az unitáriusokkal is (sociniánusok), mégsem kárhoztatja őket, amikor a református hitről beszél, amely gesztus kapcsolatba hozható a tolerancia-gondolata reá kifejtett hatásával. A 17. századi dogmatikai művekkel szemben, amelyekben igen szívesen kiátkozzák egymást az egyes felekezetek képviselői, Backamadarasi úgy beszél a felekezetek képviselőiről, mint akik ugyanazon kérdést különbözőképpen közelítik meg. Az olyan súlyos, potenciális vitalehetőséget magában rejtő kérdésben sem fogalmaz meg metsző ítéletet, mint amilyen a *transubstantiatio*, hanem egyszerűen csak ismerteti a katolikus felfogást és felvázolja a tan kialakulásának történetét.<sup>390</sup> Irénikus hozzáállás figyelhető meg a jócselekedetek üdvösségszerző szerepéről kifejtett katolikus és unitárius álláspontok, vagy a katolikus sákramentumtan bemutatásakor is.<sup>391</sup> Amikor a református álláspontokról van szó, akkor sohasem teológiai tételeket állít velük szembe, hanem szentírási idézeteket.

### Az agenda

A 16. század hatvanas éveiben, rövid de annál mélyrehatóbb teológiai forrongás nyomán létrejött az erdélyi református egyház. A megelőző időszakban már nagyjából körvonalazódott az alakulóban lévő református teológiai tanrendszer mellett az istentiszteleti-liturgiai reform elvi része is, bár ennek részletes kidolgozása nem történt meg. A kor politikai viszonyai, az unitárius egyház létrejötte és hegemoniája, a század végén pedig a jezsuiták irányításával beinduló ellenreformáció leszorítva és lefojtva tartotta a református egyházat, aminek következtében csak a 17. század elején sikerült valamelyest rendezni az istentiszteleti rendtartás nyitottan maradt liturgiai kérdéseit. A 16. században írt protestáns ágendák alapvető jellemvonása az útkeresés, és bár a sokszínű istentiszteleti gyakorlat egységesítésére születettek,<sup>392</sup> valahogy mégsem volt uniformizáló erejük és csak helyi szinten éreztették hatásukat.

A korszak legjelentősebb ágendája,<sup>393</sup> amelyet 1622-ben Gyulafehérváron Melotai Nyilas István adott ki, csak részben oldotta meg az egységes istentiszteleti rendtartás kérdését. A korszak egyházi ismertetőjeleit felvonultató szertartáskönyv, minden hibája ellenére, a legelfogadottabb rendtartássá vált, és több mint 150 évig határozta meg az erdélyi

<sup>388</sup> Kátémagyarázat 364.

<sup>389</sup> Kátémagyarázat 368–369.

<sup>390</sup> Kátémagyarázat 309.

<sup>391</sup> Kátémagyarázat 96, 290.

<sup>392</sup> Lásd Dienes Dénes rövid összefoglalását: *Liturgia Sacrae Coenae*. In: *Sárospataki füzetek*. 1998/2. 66–76.

<sup>393</sup> Melotai Nyilas István: *Ágenda*. Gyulafehérvár 1622. (A továbbiakban: Melotai)

reformátusok liturgiáját. Az idők folyamán több kifogás is felmerült ellene, de mivel nem sikerült olyan liturgiát összeállítani, amely minden igénynek megfelelt volna, vezető szerepét hosszú ideig sikerült megőriznie, és a 17–18. századok folyamán több kiadása is napvilágot látott.

A 18. század második felére azonban az egyházi állapotok olyan változásokon mentek át, amelyek szükségszerűvé tették a liturgia megújítását is. Az új teológiai irányzatok megjelenése, a református egyház háttérbeszorulása és a katolikus egyház megerősödése olyan rendtartást kívánt, amely már nem polemizál és nem használ sértő kifejezéseket a más felekezetekre. Ehhez természetes hozzájárult a református egyház megváltozott belső igénye is. A zsinati jegyzőkönyvek tanúsága szerint a lelkészek a régi ágendát már nem tartották megfelelőnek, az előírt kötött imádságokat elhagyták, az ágendáknak a sákramentumos istentiszteletre vonatkozó előírásait figyelmen kívül hagyták: nem az előírt beszédet mondták, eltérő módon szolgáltatták ki a jegyeket stb.

Az új ágendát mégsem csak az effajta belső igény hívta életre. Kívülről jövő kényszerítő körülmények is közrejátszottak megírásában. II. József trónra lépésével a felvilágosult abszolutizmus korszaka kezdődött el, amelyet a vallási ügyekben is éreztette hatását. A császár nem tűrte az egymást kiátkozó egyházak civakodását és az állandó polémia helyett meghirdette a békés együttélés és az egymás iránti tolerancia politikáját: 1781-ben, a protestáns egyházak örömeire, kiadta a vallási sérelmeket orvosló *Tűrelmi rendeletét*. Ennek nyomán 1782-ben utasította a magyar kancelláriát, hogy ellenőrizze a református keresztelési gyakorlatot. A vizsgálat során kiderült, hogy önálló fejlődés miatt az egyes református egyházkerületekben különböző módon szolgáltatták ki a sákramentumot. A kancellária azon javaslatát, hogy a tiszántúli kerület gyakorlatát kell Erdélyben is általánossá tenni, II. József elutasította, nehogy a felülről érkező intézkedés sértse a reformátusok önérzetét.<sup>394</sup>

A liturgia kérdése azonban nem jutott nyugvópontra. Rautenstrauch braunauai apát, a katolikus egyházi reform kidolgozója, 1782-ben önszántából az újrakiadás előtt álló ausztriai evangélikus énekeskönyvekről írt átfogó elemzést. Ebben rámutatott arra, hogy egyes énekek tartalma sérti a katolikusok érzékenységét, s ezért nem kell engedélyezni újrakiadásukat, csak abban az esetben, ha a kifogásolt énekek szövegét megváltoztatják. A javaslatot Anton Martini államtanácsos is támogatta, azzal a kiegészítéssel, hogy az egész birodalomban egységesíteni kell az énekeskönyvet, de azt is felismerte, hogy a nyomtatási engedély megtagadása ellenérzéseket szült volna az protestánsok körében. A kezdeményezést a magyar reformátusok által is nagyra becsült Tobias Gebler államtanácsos „mentette meg”, aki javasolta, hogy a protestáns lelkészeket vonják be a munkálatokba. Terve szerint a lelkészek a használatban lévő énekeskönyvek egy-egy példányát kellett beadniuk, amit majd az udvar eljuttat Rautenstrauchnak. Az apát névtelenül megírt véleményezését a konzisztóriumokhoz kellett elküldeni, azzal a meghagyással, hogy ezek is tegyék meg javaslataikat. A tervezet az uralkodó asztalára került, azonban József ezt nem találta jónak, és megengedte a régi énekeskönyvek további használatát.<sup>395</sup>

Szinte véletlenszerűen került napirendre az egységes evangélikus liturgia kérdése is. Wurmser báró, hogy a hadosztályában szolgáló protestáns katonák lelkigondozását megoldja, az erlangen-i tanár, Seiler Frigyes 1782-ben megjelent liturgiáskönyvét kívánta bevezetni. Előtte azonban az udvar egyházi bizottságától kért szakvéleményt. A bizottság elnöke, Franz Kressel államtanácsos a kérést Rautenstrauchhoz továbbította, aki a könyvet megfelelőnek találta, ugyanakkor javasolta, hogy a birodalomban tegyék kötelezővé. II. József nem vette figyelembe az apát javaslatát és 1782. december 9-én kiadott rendeletében csupáncsak az evangélikus kerületek figyelmébe ajánlotta Seiler munkáját, hogy annak alapján állítsák össze

---

<sup>394</sup> Mályusz 574.

<sup>395</sup> Mályusz 575–576.

egységes rendtartásukat.<sup>396</sup>

### Az első lépések

Az erdélyi református ágendareform közvetlen előzménye két főúri válásra vezethető vissza. Matskási Krisztina a református zsinattól kérte Váradi Istvánnal kötött házassága felbontását, viszont a testület elutasította a keresetet válási ok hiányára hivatkozva. Az úrnő ekkor a katolikus egyházhoz fordult, hogy megunt házasságából szabadulni tudjon. Miután katolizált, XIII. Benedek pápa a református egyház esketési szertartásának szövegrészletére hivatkozva (*míg tisztességében és tisztaságában megmarad*) kijelentette, hogy a házasságot feltételesen kötötték meg, ezért a kánonjog szerint az meg sem történt, tehát a válást sem kell kimondani. Nem sokkal később újabb főúri válásra került sor, ezúttal Bethlen Júlia és Földvári Ferenc között. Válási kérelmük Mária Teréziához is eljutott, aki arra a következtetésre jutott, hogy a válást csak súlyosbította a református egyház házassági esküszövegének már korábban is bíralt része. Ezért 1764. november 9-én elrendelte, hogy a kifogásolt passzust törölni kell az ágendából.<sup>397</sup> A rendeletet Verstói György püspök, a Főkonzisztórium helyeslésével kihirdette, de annak betartását a továbbiakban nem ellenőrizte senki.<sup>398</sup>

1781. június 14-én az évi szokásos generális zsinatot előkészítő ülésen a Főkonzisztórium a zsinat figyelmébe ajánlotta az agenda reformját. A tervezett változtatás szükségességét három pontban indokolták. 1781-ben gróf Batthyány Ignác katolikus püspök egyik főkonzisztórium taghoz intézett levelében kifogásolta, hogy a református egyház továbbra is változatlanul használja az 1764-ben megtiltott esketési formulát.<sup>399</sup> A levél alapján a Főkonzisztórium három pontban foglalta össze a szükséges ágendareform okait. Az első pontban az esketési agenda szövegének sürgős megváltoztatását szorgalmazták. A katolikus püspök tiltakozásával egyetértett a Főkonzisztórium is és több érvet is felsorolt a változtatás mellett. A püspök levelére hivatkozva javasolta, hogy a kifogásolt részt helyezzék használaton kívül, mert azt a királyi rendelet többször is előírta (utoljára 1770-ben). A második érv sokkal súlyosabb volt. A királyi rendeletre apellálva a katolikus papok a formula használatával megkötött református házasságot semmisnek tekintették és a katolikus hitre áttért reformátust válóper nélkül is megeskették. 3. Sok esetben a reformátusok is visszaéltek a kifogásolt esküszöveggel: abban reménykedtek, hogy válás esetén a tiltott részre hivatkozva érvényteleníthetik a megkötött frigyét. 4. A kifogásolt részt külföldön sem használják. Különben is – írja a Főkonzisztórium – a válást nem a házassági eskü szövegére hivatkozva bontják fel, hanem *a Szentírásan fundált canonainknak erejek szerint szoktanak elválasztatni*.<sup>400</sup> A gond megoldására javaslatot is tett a Főkonzisztórium: az esperesek hirdessék ki a hatáskörükhöz tartozó egyházmegyében a királyi rendeletet.

A zsinathoz intézett ajánlás második pontja az úrvacsorázásban tapasztalt hiányosságot tette szóvá. A lelkészek az más szöveget mondtak a szokásos úrvacsorai beszéd

---

<sup>396</sup> Mályusz 579.

<sup>397</sup> *Ex quo autem informatae fuissetus, Matrimonium in illo Principatu, apud Helveticae Confessionis addictos sub illa Clausula seu Conditione: Quoad usque in sua honestate et puritate permanserit, contrahi, eorundem superintendenti intimabitur, ut deinceps Clausula haec seu Conditio, quemadmodum alioqui respectu Calumniatorum altis in locis fit, in copulationibus penitus emittatur. Vienna Austriae 1764. 30<sup>ma</sup> 9<sup>bris</sup>*. Benkő 2004. 102.

<sup>398</sup> Pokoly III. 109–111.

<sup>399</sup> *Azan tiszteletes ministernek, aki méltóságos püspök gróff Botyáni úr őexcellenciaja által bévándaltatatt, a copulationból ezelőtt egynéhány esztendővel kihadni parancsolt clausulával ("valameddig tisztességiben, tisztaságában megmarad") való éléssel, annak prosecretioját és most ecer kemény exprobratioját azan tractus esperestének a Generalis Szent Sinodus megparancsolta...* Főkonzisztórium küldötték jelentése a zsinatról. ERZSI III. 154.

<sup>400</sup> ERZSI III. 150.

helyett, vagy csak *diribben–darabban* mondják el azt, annak ellenére, hogy a köznép az *ágendából* tanulta és tanulja meg az úrvacsora *misztériumát*. Ezért – szól a főkonzisztórium ajánlás – a zsinat szólítsa fel az espereseket, hogy mindenki a maga tractusában hirdesse ki: az úrvacsorai beszédet abban a formában kell elmondani, ahogyan az ágendában található. A más felekezetűeket sértő alábbi kifejezéseket: *Ezek az igék nem valami babonás igék; Amint a lutheránusok és pápisták vélekednek; Amint a lutheránusok és a pápisták állattyaik, a következő mondatokra cseréljék: Nem olly hathatós igék, vagy amint némelly ellenkező atyafiak állattyaik*. A Főkonzisztóriumnak emellett gondja volt a rendelkezés gyakorlati kivitelezésére is. Javasolták, hogy az esperesek kérjék be az ágendákat és abból húzzák a házassági esküből a kifogásolt részt, valamint az úrvacsorai beszéd sértő kifejezéseit.

A Főkonzisztórium harmadik, szintén az istentiszteleti rendtartással kapcsolatos javaslatában, a vasárnap délutáni katekizációs istentisztelet visszavezetését sürgette, ugyanis a tapasztalatok szerint néhány gyülekezetben a lelkészek elhanyagolták ezt a fajta istentiszteletet. A probléma orvoslását ezúttal is az esperesek hatáskörébe utalták: minden esperes a maga tractusában tegye meg a *szükséges rendelkezéseket* és azok megtartását a *tarctuális vizitáció* alatt ellenőrizze.<sup>401</sup>

Az 1781. június 24-én Csernátoni Vajda Péter elnökletével megnyitott zsinat részletesen tárgyalta a Főkonzisztórium javaslatait. A házassági eskü szövegének megváltoztatására tett felszólítással kapcsolatosan a zsinat megjegyezte, hogy tudomása szerint a királyi rendelet kiadása óta (1770) a szövegből elhagyták a kifogásolt részt, de lehetséges, hogy a rendelet feledésbe merült. Ezért az espereseket megbízták, hogy körlevélben hívják fel a lelkészek figyelmét a királyi rendelet előírásaira, másképpen nem kerülhetik el a büntetést.<sup>402</sup>

Az úrvacsorai beszéddel kapcsolatos főkonzisztórium ajánlással a zsinat is egyetértett. Elismerték a Főkonzisztórium tényfeltárásának jogosságát, miszerint a *némely tiszteletes ministerek* az úrvacsorai beszédet vagy elhagyják, vagy csak részletiben mondják el, amiből az értelmesebb hallgató sem ért semmit.<sup>403</sup> Megoldásképpen ugyancsak az esperesek feladatául szabták, hogy a hatáskörükhöz tartozó lelkészeket utasítsák a Melotai-féle úrvacsorai agenda szövegének teljes elmondására.<sup>404</sup> A más felekezetűeket sértő kifejezések használaton kívül helyezését a Főkonzisztórium ajánlása szerint rendezték: az esperesek kérjék be az ágendákat és húzzák ki, illetve az előírás szerint írják át a kifogásolt mondatokat. A vasárnap délutáni katekizációs istentisztelet visszaállítását szintén az esperesek gondjaira bízták.

A Főkonzisztórium előterjesztésének fontosságát jelzi az, hogy a zsinat utáni napon a testület küldöttei, a zsinat munkálatairól írt jelentésükben, a házassági eskü szövegének módosítását is megemlítték. A jelentések szerint az esperesek már régen elrendelték a szövegmódosítást és nem tudtak olyan lelkésről, aki megszegte volna azt.<sup>405</sup>

Ma már lehetetlen megállapítani, hogy főképp az úrvacsorai beszédre vonatkozó zsinati határozatnak érvényt szereztek-e vagy sem. A későbbi események ismeretében viszont

---

<sup>401</sup> ERZSI III. 152.

<sup>402</sup> ERZSI III. 158.

<sup>403</sup> „...némely tiszteletes ministerek a miközöttünk gyakoroltatni szokott agendát a szent vacsorának kiszolgáltatásakor nem elmondják, hanem csak éppen eldarabolják, sőt némellyek, hogy magokat másoktól ebben is distingválhassák, amellől tellyességgel elállván, ollyan sületlen magoktól csak éppen akkor gondolt, tövel-heggyel öszveszött-font agendákat praemittálnak, mellyekből még az értelmesebb hallgató is valamit vállasztani alig tudhat. ERZSI III. 158.

<sup>404</sup> „...azon sacramentalis deductio a tiszteletes atyafiak által nem diribben-darabban, sine nexu et ordine, csak éppen maguk tetszések szerint quid pro quo, hanem a Melotai Agendájának azon kívüli is igen rövid extractussa szerint, melly a mi ekkleziáinkban per usum antiquum approbáltatott, szép renddel és egész valóságokban proponáltassanak. ERZSI III. 159.

<sup>405</sup> ERZSI III. 154.

bátran kijelenthető, hogy a kérdést nem sikerült megnyugtató módon rendezni, hiszen két év múlva (1783) a liturgia ügye újra a zsinat elé került.

### Incze Mihály tervezete

1782-ben, uralkodói bejegyzés hiányában az erdélyi reformátusok nem tarthatták meg az évi rendes zsinatot. Ezért már 1783 elejétől kezdődően Eperjesi Zsigmond, az 1782-ben beiktatott püspök, kiterjedt levelezést folytatott a felsőbb intézményekkel a zsinattartáshoz szükséges engedélyék haladék nélküli kibocsátása ügyében. Végül, az engedély késése miatt a zsinatot csak szeptember végén lehetett összehívni.<sup>406</sup>

1783-ban Eperjesi frissen beiktatott püspökként tele volt tettvággyal. Augusztus 31-én Bánffi Farkas főgondnokhoz címzett levelében hét pontban foglalta össze az összehívandó zsinat legsürgősebb teendőit. Javaslatának két első pontjában az igehirdetés megjobbításának szükségességét és a gyakorlati teológiai oktatás színvonalának emelését szorgalmazta. Megállapítása szerint általános jelenséggé vált, hogy a lelkészek a reggeli istentiszteleten, francia és német módra, a tanító-prédikációk helyett erkölcs-prédikációkat mondanak. A nép ennek folytán soha olyan tudatlan nem volt, mint most, mert *a morálnál egyebet nem hall, innen vagy onnan a sok naturalismus, deismus*.<sup>407</sup> A második pontban szorgalmazta, hogy a kollégiumok vegyék fel tananyagukba a *methodus concionandit* (vagyis prédikálás tudományát), amelyet tanárok és gyakorló lelkészek tanítsanak. Ugyanis – írja – *ma a tartatik a legjobb papnak, ki a tanításban semmi rendet nem tart, úgyhogy mikor előáll és a tanításhoz akar fogni – él az Isten – olyan praemissat téssen, mintha Bábel tornyát akarná megépíteni... E pedig onnan vagy on, mivel a német vagy francia nyelvhez, melyet tél-túl kinagyolt, ragaszkodván, se a nyelvnek titkát, se az auctornak célját nem érti és így, minthogy a dologhoz fáradság nélkül akarna jutni, a mások jó munkájából készített egy valamit, melyet maga sem ért, és azzal gyötri a népet*.<sup>408</sup>

Az ágendareform szempontjából sokkal fontosabb a lelkészképzés és az igehirdetés jobbítására tett a névtelen felterjesztés, amelynek sem szerzőjét, sem keletkezését nem ismerjük, de a levélben leírtakat szem előtt tartva, feltételezhető, hogy lelkész írta.<sup>409</sup> Eperjesi levelével szemben, ez a felterjesztés nemcsak az igehirdetési gyakorlat gyökeres megváltoztatását sürgette, hanem az alapos ágendarevíziót is. A nyolc javaslat közül öt foglalkozik az istentiszteleti rendtartás kérdésével. A harmadik és hatodik pont már az 1781. évi széki zsinaton is tárgyalt problémához tér vissza: az úrvacsorai beszédből el kell hagyni a más felekezetűeket sértő kifejezéseket, a lelkészt pedig *arra kellene szorítani*, hogy az előírt úrvacsorai beszédet mondják. Az igehirdetés jobbítását (1. pont) a kollégiumi diákságon kellene kezdeni, sőt *senkit azokból papságra ki nem bocsátván addig, míg bár valami kevés idő alatt pastoralis theologiara, vagyis Agendara nem taníttatnának*.<sup>410</sup> További két pontban (4–5) az istentiszteleti rend egységesítésére vonatkozó javaslat található. Az 4. pont a Miatyánk szövegének az egységesítését fogalmazza meg, az 5. pont pedig a homília istentiszteleti rendtartás sokszínűségének megszüntetését ajánlja a Főkonzisztóriumnak, mondván: *némely eklézsiákban a textus felvétele után énekelnek valami verset, mint példának okáért Atya, Fiú, Szentlélek, satöbbi. Jó volna-e azokat ezt a szokást vagy elhagyni, vagy mindenütt felvételni?* A 6. pont második részében szövé teszi azt is, hogy teljességgel hiányzik az eklézsiakövetés liturgiája.<sup>411</sup> A névtelen felterjesztést a Főkonzisztórium

<sup>406</sup> A püspök értesti a Főkonzisztóriumot a zsinat helyéről, 1783. augusztus 31. ERZSI III. 171–172.

<sup>407</sup> ERZSI III. 172–173.

<sup>408</sup> ERZSI III. 173.

<sup>409</sup> A javaslat teljes szövegét lásd ERZSI III. 174–175.

<sup>410</sup> ERZSI III. 174.

<sup>411</sup> *Másfelől igen szükséges volna, de nem találta benne az házások copulatiojakra való könyörgés. Továbbá, az eklézsiakövetésnek semmi formája nincs benne.* ERZSI III. 175.

tárgyalta, legalábbis erre utalnak a javaslati pontok mellé más kézírással tett megjegyzések.

1783. szeptember 7-én a zsinatot előkészítő főkonzisztórium ülésén az agenda kérdése ismét napirendre került. A szükséges ágendareformot ezúttal két pontban foglalták össze. Az első idevonatkozó javaslat a régi agenda kibővítését és újraserkesztését írta elő. Indoklásul annyit hoztak fel, hogy a régi ágendát kereszteléssel, úrvacsorával és házasságkötéshez illő imádságokkal kellene kipótolni és kötelezővé tenni.<sup>412</sup> Továbbá, magyarországi mintára, jó lenne, ha az uralkodóért mondott imádságot is belefoglalnák az ágendába, és az egység megőrzésére a zsinat meghatározná, ugyancsak magyarországi mintára, az istentisztelet elején és végén énekelt énekeket is.<sup>413</sup>

Ugyanazon a napon (szeptember 7.) a Főkonzisztórium képviselőinek szánt utasítást is összeállították. Az utasításban a tervezett ágendareformhoz gyakorlati útmutatást csatoltak, mely szerint a zsinattal egyetértésben a szükséges változtatásokat *valamely tudományra nézve elégséges tiszteletes atyafira bízattassék*. Az énekléssel kapcsolatosan utasították a küldötteket, hogy a prédikáció utáni éneknek a 92. zsoltár első versét ajánlják a zsinatnak, és hassanak oda, hogy azt minden gyülekezetbe vezessék be.<sup>414</sup>

Szeptember 28-án a sárdi zsinaton felolvasták a Főkonzisztórium ajánlását. Az istentiszteleti rendtartásban szükséges módosítások elvégzésével Incze Mihály kolozsvári lelkész-esperest bízták meg, és meghagyták, hogy munkájáról a következő évi zsinaton tegyen jelentést.<sup>415</sup> Incze Mihály egy év alatt elvégezte az igényelt ágendamódosítást és az 1784. évi kolozsvári zsinaton be is mutatta azt. A zsinati jegyzőkönyv erről csupán annyit őrzött meg, hogy az ágendát felolvasták, de annak megfontolását, megvizsgálását Keresztes Mátéra, Intze Istvánra és Benkő Józsefre bízta.<sup>416</sup> Eperjesi két évvel később kelt leveléből (1786. április 11.) viszont megtudjuk, hogy azért küldtek ki külön bizottságot, mert a zsinatnak nem volt ideje végigtárgyalni az ágendát.<sup>417</sup>

Ebből a rövid jegyzőkönyvi részből nem derül ki, hogy Incze tervezete a Melotai-féle agenda átdolgozása volt-e, vagy teljesen új istentiszteleti rendtartás. De az 1783. évi zsinatot megelőző egyeztető tárgyalásokat szem előtt tartva, úgy gondoljuk Incze tervezete a régi

---

<sup>412</sup> *Minthogy a keresztelés, copulatio és Úr vacsorájának kiosztásakor való Agendak némely részekben a mostani időhöz alig alkalmaztathatók [...] arra nézve szükségesnek látná Consistoriumunk, hogy ha a Szent Synodus az Agendaknak azoknak tulajdon céljok és az időnek mostani körülállásához való alkalmaztatása iránt végezne, hogy eképpen az Agendak azon alkalmaztatás szerént újra kinyomtatván a tiszteletes papok azt egyenlőképpen követni tudnák és attól legkisebben is eltávozni ne engedtetnének, hanem az egyenlőségnek megtartására e részben is köteleztetnének....* ERZSI III. 178.

ERZSI III. 178.

<sup>413</sup> *Melly alkalmazhatósággal a nagyobb egyenlőségnek megtartására helyesnek ítélné Consistoriumunk megállítani, hogy az isteni tiszteletnek elein és a praedicatio előtt énekelteni szokott invocatiók is határozatának meg, hogy így az isteni tiszteletnek módgyában minden eklézsiáinkban az egyenlőség szorossan megtartatthassék.* ERZSI III. 178.

<sup>414</sup> *Igen helyesnek és jónak tapasztalta Consistoriumunk azt, hogy a praedicatio után, minekelőtte a pap az Úr asztalához előjárulna, a XLII-dik zsoltárnak első, és ha a pap a prédikációban való megfáradására nézve az első versnek eléneklésével mingyárt elő nem járulhatna, a harmadik vagy utolsó versei némely eklézsiákban énekeltetnek.* ERZSI III. 181.

<sup>415</sup> *Opus hoc elaborandum concreditur clarissimo domino Michaeli Incze ecclesiae reformatae Claudiopolitanae verbi divini ministri occasione futurae Generalis Synodi exhibendum.* ERZSI III. 188.

<sup>416</sup> *Leguntur recenter concinnata circa ritus sacros Agenda. Conclusum: Ruminanda, trutinanda et examinanda ea comittuntur et exhibentur reverendo ac clarissimo domino Mathaeo Keresztes tractus Kézdiensi, reverendo ac clarissimo domino Stephano Intze tractus VajdaHunyadensi senioribus et reverendo domino Josepho Benkő tractus Erdővidékensi notario.* ERZSI III. 206.

<sup>417</sup> *A méltóságos Fő Consistoriumnak az 1784dik esztendőben Kolosváratt tartatott Generalis Synodushoz küldött agendát minthogy a synodusnak, annak illendőképpen való megvizsgálásra elegendő ideje nem volt, által adta az a hunyadi, kézdi, és erdővidéki esperesteknek olyan véggel, hogy azt voltaképpen executalván magok az aránt való opiniojokat a következő generalis synodusnak tennék meg. Eperjesi Zsigmond levele a Főkonzisztóriumhoz az agendaügyben, 1786. április 11. FőkonzLvt. 1786/79.*

ágenda (Melotai) szerkezeti és tartalmi bővítéséből állt. Továbbá, azt sem lehet egyértelműen tisztázni, hogy mi volt az 1784. évi zsinaton kinevezett bizottság tulajdonképpeni feladata: az új tervezet szakvéleményezése, vagy a zsinaton elhangzott vélemények összegezése és egybevetése az ágendával, vagy a tervezet nyomtatásra való előkészítése? Azt viszont biztosra állíthatjuk: az 1784. évi zsinaton bemutatott agenda többé-kevésbé elnyerte a zsinat tetszését, és alapjában véve elfogadhatónak ítélték, ugyanis a Főkonzisztóriumnak 1784. július 11-én a püspökhöz címzett levele úgy beszél az ágendáról, mint ami *már megállítatott*, és figyelmeztették Eperjesit, hogy a nyomtatási engedély mihamarabbi megszerzéséért küldje fel a tervezetet.<sup>418</sup>

A bizottság azonban késett a munka elvégzésével, s így nem tudott eleget tenni a Főkonzisztórium felszólításának, s jelentéstételére is csak az 1785. évi nagybaconi zsinat végén került sor. Ez a jegyzőkönyv sem részletezi a dolgokat; csak annyit foglaltak írásba, hogy az ágendát felolvasták, letisztázták és átadták a püspöknek. A zsinaton történetekről a főkonzisztórium küldötték is megfogalmazták a maguk jelentését. Ebben írták, hogy az új ágendát felolvasták, a hibákat kijavították, és *nemine contradicente* elfogadták.<sup>419</sup>

### Időközi javaslatok

Az 1785. évtől kezdődően az agenda-revízió új szakaszba lépett. A kolozsvári zsinaton kijelölt bizottság tehát, ismereten okokból, csak 1785. évi zsinatra készítette el szakvéleményezést. Emellett a zsinaton két újabb, az istentiszteleti rendtartást is érintő javaslatot tárgyaltak meg és fogadtak el. Mindkét javaslat a homiliás istentiszteleti rendtartást érintette. Az első javaslatot a püspök terjesztette elő. A kántorok figyelmébe ajánlotta, hogy istentiszteleten, a változatosság kedvéért, használják a Kolozsváron kiadott *Éneklésben tanító mester* című énekeskönyv különböző alkalmakra írt énekeit. Ugyanabban az előterjesztésben olyan javaslatot is tett, amelyiket már 1783-ban névtelenül ajánlottak a Főkonzisztóriumnak. Ezt a gondolatot vette át Eperjesi és javasolta, hogy ezután az *Atya, Fiú, Szentlélek* című éneket ne a textus után, hanem a textus előtt énekeljék. A zsinat a püspöki felterjesztés első felét azzal a feltétellel fogadta el, hogy Keresztes Máté az énekeskönyvet teológiai, zenei és prozódiai vizsgálatnak veti alá.<sup>420</sup> Az istentiszteleti rendtartás módosítását célzó javaslatot a zsinat a következő napirendi ponttal együtt fogadta el.

A következő napirendi pontot ugyancsak Eperjesi terjesztette elő, amelyben az istentiszteletet lezáró áldás helyét tárgyalták meg. Több gyülekezetben is elterjedt az a gyakorlat, hogy az ünnepnap és a közönséges istentisztelet végén, miután az utolsó könyörgést követő éneket is elénekelték, a lelkész a szószékről mondott áldást a gyülekezetre. Más gyülekezetek gyakorlatában az áldás rögtön az imádság után következett, és az istentisztelet legvégén énekelték a dicséretet vagy a zsoltárt. A püspök e kettős gyakorlat láttán felszólította a zsinatot, hogy az egységes liturgia megőrzése végett határozza meg, hogy a két istentiszteleti forma közül melyiket tartja alkalmasabbnak. A zsinat végül a két forma egyesítéséről döntött: elfogadták, hogy az istentisztelet áldással végződjön, de semmi rosszat nem láttak abban sem, ha nagyobb gyülekezetekben a kántor, vagy a kántor segítői (discantistae) a gyülekezet kivonulása közben énekelnek.<sup>421</sup> Bár a zsinati jegyzőkönyvből nem derül ki, a későbbi eseményekből tudjuk, hogy ebben az időszakban készült el Zalányi

---

<sup>418</sup> „...úgy a már megállítatott Agendát is a kinyomtatásra kívántató engedelem kinyerése végett hová hamarább Consistoriumunknak békülden ne terheltelessék.” ERZSI III. 207.

<sup>419</sup> ERZSI III. 209.

<sup>420</sup> ERZSI III. 213–214.

<sup>421</sup> *Placet benedictione pastoralis e cathedra impertienda cultum Dei publicum claudi, nisi vel defectus cantoris, vel aliud invincibile impedimentum alicubi obstiterit. Ceterum ut in ecclesiis florentioribus post benedictionem pastorem cantor aut discantistae canant, dum sacer coetus templo exitaverit; haud inconueniens videri.* ERZSI III. 214.

Péter vízaknai lelkész saját kezdeményezéséből összeállított tervezete; sajnos, ma már kideríthetetlen, hogy milyen liturgiai elvek alapján és mikor.

### Másfél évszázados tévedés kiigazítása

A liturgiátörténet eddig úgy tudta, hogy Backamadarasi Kiss Gergely már 1783-tól bekapcsolódott az ágendareform munkálataiba. Benedek Sándor, aki eddig a legterjedelmesebb magyar liturgiátörténeti összefoglalót írta, művében a Backamadarasi szerepéről a következőt jegyezte le: *1788-ban megjelent egy új nagyszabású agenda Kis Gergely marosvásárhelyi [!] professzor és erdélyi egyházkerületi főjegyző tollából. Érdekessége ennek egyébként az, hogy már az 1783. évben Erdélyben tartott sárdi zsinat foglalkozott az erdélyi egyházkerület egy új egyetemes és egységes agenda készítésének tervével, és Kis Gergely vezetésével ki is küldte azt a bizottságot, amelynek feladatává tette, hogy egy ilyen ágendára nézve javaslatot terjesszenek a következő zsinat elé. A tervezetet maga Kis Gergely készítette a maga felfogása alapján, és már a következő közgyűlésnek 1785-ben be is mutatta.*<sup>422</sup>

Sajnos úgy néz ki, hogy Benedek Sándor tévedett, amikor Backamadarasi szerepéről beszélt. Az előző fejezetben ismertetett eseményekből kétséget kizáróan derül ki, hogy Kiss Gergely nem volt tagja az 1784-ben (és nem 1783-ban, ahogyan Benedek Sándor írja) kinevezett bizottságnak, és 1785-ben sem az ő ágendáját mutatták be, hanem az Incze Mihály tervezetét. Mivel a zsinati jegyzőkönyvek nem álltak rendelkezésére, Benedek Sándor csak Pokoly munkájára hivatkozhatott. Csakhogy Pokoly is tévedett, amikor az 1783. évi zsinat ágendával kapcsolatos munkálatairól ezt írta: *A főconsistorium 1783-ban a sárdi zsinatra tette meg ez iránt javaslatát, mely kedvesen fogadva a felhívást, Kiss Gergely székelyudvarhelyi tanárt, majd generális nótariust, Incze Mihály kolozsvári és Zalányi Péter vízaknai papokat bízta meg az Agenda-tervezet elkészítésével. A munkálat revisiojában Benkő József, Incze János, Keresztes Máté és a püspök Eperjesi Zsigmond is részt vettek, sőt maga az egyházi főtanács is. Az 1785. évi székelyudvarhelyi zsinaton be is mutatták az első tervezetet, mely azonban még nem találtatott megfelelőnek.*<sup>423</sup> Pokoly szintén nem a zsinati jegyzőkönyveket használta, hanem az erdélyi református egyház 1861-ben kiadott névkönyvét.<sup>424</sup> Ebben Zágoni Bodola Sámuel, 1860-tól kezdődően, új rovatként kívánta folytatni Bod Péter Smyrnai Szent Polykárpusát. Bodolai Eperjesi Zsigmond püspökségének a bemutatása kapcsán az 1783. évi zsinatról ezt írta: *Ezért a m[éltóságos] Egyházi főtanács ajánlotta is a Sárdon tartatott közzsínatnak, hogy az agenda módosításáról tanácskozzék. A közzsínat ezen ajánlat nyomán tett is lépéseket erre nézve: több papok is fölszólítottak egy új agenda kidolgozására jelesen: [...] Incze Mihály [...] Zalányi Péter [...] Kiss Gergely. Több zsinaton fordult meg a dolgozott agendák megvizsgálása, maga a m. Fő egyházi tanács is ajánlólag beleszóltott ebben a tárgyba, és az eredmény a lett, hogy Kiss Gergely, az ő dolgozatára tett észrevételeket figyelembe tartva, halála előtt a maga dolgozatát elővette, javította, némely hozzá ragasztott könyörgéssel megtoldotta.*<sup>425</sup> Bodolai a felhasznált forrásokat nem jelölte meg, így nem lehet tudni, honnan vette át a téves adatokat.

<sup>422</sup> Benedek Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Őrsziget 1971. 40 (A továbbiakban: Benedek).

<sup>423</sup> Pokoly V. 91.

<sup>424</sup> Ugyanezt a tévedést Zoványi Jenő is elkövette. *A magyarországi protestantismus története* című munkájában az erdélyi liturgiareformról a következőket írta: „...másfélszáz év alatt elavult Milotai ágendája, melyet mindamellét ezekben az évtizedekben is közrebocsátottak 1749-ben és 1755-ben. Ezeknek is is nagyon elfogytatkozhattak már a példányaik, midőn 1783-ban a főconsistorium egy új agenda egybeállítására irányított a közzsínatnak előterjesztést. Ez bizottságot küldött ki a szerkesztésre. Kiss Gergely egészen ki is dolgozott egyet, melyet a bizottsági tagokon kívül mások is átnéztek, de az 1785. évi zsinat nem volt vele megelégedve.” Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantismus története 1895-ig*. II. kötet. Máriabesenyő–Gödöllő. 2004. 143.

<sup>425</sup> Névkönyv 6.

A három idézetet egybevetve látható, hogy mindhárom munka téved Backamadarasinak az ágendareformban betöltött szerepét illetően. A másfél évszázados tévedést tehát az eredményezte, hogy közülük senki sem vette fáradságot megnézni az eredeti forrásanyagot.

### Backamadarasi tervezete

Eperjesinek a már említett, 1786. április 11-én kelt levéléből tudjuk, hogy az 1785. évi zsinat végeztével az agenda-tervezetet átadták Benkő Józsefnek, hogy a zsinat észrevételeivel egészítse ki, tisztázza le és küldje el Kiss Gergely főjegyzőnek, akinek feladatul szabták, hogy véleményezze a tervezetet.<sup>426</sup> Kiss Gergely a megbízatást elvégezte, és véleményével együtt az ágendát megküldte a püspöknek.

Ugyanebben a levélben Eperjesi a maga véleményét is kifejtette. Meglátása szerint nem jó, ha az ágendát többen is átnézik, mert abból vagy nem lesz semmi, vagy használhatatlan lesz, főleg azért, mert a lelkészi társadalom a régi ágendától elszokott és mindenki *a maga tetszése szerint készített magának agendát, innen mindenki azt akarná, hogy az ő értelméhez készített lyurgia tétetné közönségessé.*<sup>427</sup> Eperjesi a beküldött ágendát jónak találta. Egyetlen meglátása az volt, hogy nem szükséges az előszó, mert a tervezet amúgy is terjedelmes, hiszen *válogatott szép könyörgések* vannak benne, amit kár lenne kihagyni: *jó volna a gyülekezeteket az alkalmatosságok szerint való szép könyörgésekhez szoktatni, mert a nép ezt elvárja a lelkésztől.*<sup>428</sup>

A Főkonzisztórium az ágendát és a püspök levelét 1786. április 17-én tárgyalta meg és véleményezte. A Kiss Gergely-féle átdolgozott tervezetet annyira jónak találta, hogy a további munkálatokkal a rektor-főjegyzőt bízta meg. Még aznap levelet írtak Backamadarasinak: *Minden tekintetekre nézve oly helyesnek és mind szent vallásunk Hitbeli ágazatai meg tartásával, mind más vallásoknak megkímélésével a mostani idő körülállásaihoz oly okossággal mérsékletnek találta Fő Consistoriumunk azon munkabeli próbáját Tiszt. Gralis. Notar Uramnak, melyet a megújítandó agenda körül küldött bé, hogy azt nem csak hogy minden további költségeskedés nélkül örömmel aprobálta, sőt, hogy az agenda azon móddal ki dolgoztassék szívesen kívánja.*<sup>429</sup> Figyelmébe ajánlották Zalányi Péter vizaknai pap tervezetét, valamint az 1784-ben kiküldött bizottság munkálatainak eredményeit is. Előírták, hogy az agenda rövid legyen, vegye figyelembe a *németországi eklézsiák divattyát*, legyen összhangban az eklézsiái törvényekkel és az *illendőbb s közönségesebb liturgiával.*<sup>430</sup> A munkálatokkal az évi generális zsinatig kellett elkészülnie.

Június 11-én, még Backamadarasi tervezetének beérkezése előtt, a Főkonzisztórium összeállította a 1786. évi zsinat elé terjesztendő ajánlásokat és a követek megbízóleveleit. Ebben közölték a zsinattal az 1785. évi nagybaconi zsinat óta agendaügyben történt eseményeket: a zsinat után a tervezetet átadták némely *tiszteletes atyafinak*, hogy vizsgálják meg, ez után Kiss Gergelyhez került, aki szintén megvizsgálta és a saját meglátásaival kiegészítette. A többszörösen átnézett tervezet a Főkonzisztórium elé jutott, mely testület

---

<sup>426</sup> „...a Generalis szent Synodus sok foglalatosságai között meg olvasni, és arra némű némű jegyzéseket tenni el nem mulatta, és azt viszont tiszteletes esperest Benkő Joseff uramnak olly feltétel alatt vissza adta, hogy azon jegyzések szerint minekutánna ujjolag le irattya, tiszteletes generalis notarius Kis Gergelly uramnak küldje kezéhez, hogy ő kegyelme ujjabban is meg vizsgálván, az aránt való maga reflexióit tenné meg és meg is tette azokat ő kegyelme...” FőkonzLvt. 1786/79.

<sup>427</sup> FőkonzLvt. 1786/79.

<sup>428</sup> FőkonzLvt. 1786/79.

<sup>429</sup> A Főkonzisztórium levele Kiss Gergelyhez az ágendáról, 1786. április 17. FőkonzLvt. 1786/76.

<sup>430</sup> ...vigyáztván az egész munka minden részeiben a N[émet]Országi Protestáns eklésiáknál divattyában és mostan itt nálunk is munkában lévő Eklésiai törvényhez vagy Jus Eclesiasticumhoz és az illendőbb s közönségesebb Liturgiához alkalmaztatva legyen. FőkonzLvt. 1786/76.

Kiss Gergely munkáját a *szent vallás fundamentomos ágazatival* és a *keresztyéni türedelemmel olly megegyezőnek* találta, hogy a további munkálatokat egészen öreá bízta. Az utasítás további részében a zsinat figyelmébe ajánlották Kiss Gergely munkáját, hogy annak alapján állítsák össze a megváltozott idők igényeinek megfelelő új istentiszteleti rendtartást, amely által létrejöhet az *eklézsiái rendtartásokban levő egyenlőség*.<sup>431</sup>

Június 14-én Kiss Gergely rövid két hónapi munka után elkészült a tervezettel.<sup>432</sup> Az ágendához mellékelt kísérőlevélben tudatta a Főkonzisztóriummal, hogy a nyomtatásra előkészített ágendát *nagy sietséggel leírta*, de előszót nem szerkesztett hozzá, mert nem tartotta fontosnak. Továbbá kihagyta belőle a papszentelésre vonatkozó rendtartást is, mert erről szeretne volna megtudni először a püspök véleményét.<sup>433</sup>

Kiss Gergely tervezete tehát úgy került a június 25–28 között Székelyudvarhelyen tartott generális zsinat elé, hogy a Főkonzisztóriumnak nem állt módjában azt részletesen megvizsgálni és véleményezni. A zsinaton az ágendát felolvasták, és néhány módosító javaslat elhangzása után elfogadták.<sup>434</sup>

A zsinat meglátásait Keresztes Máté, a kézdi egyházmegye esperese összegezte, majd átadta Kissnek. Az ajánlások túlnyomó többsége formai kiigazítást tartalmazott (különböző beszédek, imádságok lerövidítése). Lényegesebb módosítási javaslatként Kiss figyelmébe ajánlották, hogy tervezetét a kolozsvári és a vízaknai ágendákban található imádságokkal egészítse ki, és írjon új imádságokat is.<sup>435</sup> (A módosító javaslat részletes ismertetésére *A kézíratos ágenda* című fejezetben még visszatérünk).

Keresztes által összegzett zsinati vélemény más szempontból is érdekes. A zsinat a kézíratos ágendát szóról-szóra végigvette és módosításait az oldalszám pontos megjelölésével tette meg. Az utolsó oldalszám-hivatkozás 82, sőt a *Toldalék*ban is találtak kivetnivalót. Az oldalszám hivatkozás azért érdekes, mert a Főkonzisztóriumhoz 1786. június 14-én felterjesztett kézíratos ágenda mindössze 62 oldalból áll, és *Toldalék* című alfejezet sem található benne.<sup>436</sup> A Főkonzisztórium ezek szerint rövidebb változatot kapott mint a zsinat, Kiss Gergely tehát a zsinat időpontjáig még dolgozott a tervezeten, és külön fejezetként csatolta hozzá az imádságokat tartalmazó *Toldalék*ot.

Kiss Gergely két héttel később, július 15-én, a zsinat véleményezésére reflektálva, a Főkonzisztórium elé terjesztette saját észrevételeit.<sup>437</sup> Néhány szavas véleményét a Keresztes Máté által összeállított pontok mellé írta, a lényegesebb javaslatokat viszont külön levélben válaszolta meg.<sup>438</sup> A javasolt módosítások nagyobb részével egyetértett, de három pontban kitartott eredeti elképzelése mellett (az úrvacsorai bűnvalló imádság egyes-, vagy többes számú megfogalmazása, beteglátogatás, és a halálraítelt lelkigondozása). (Részletes ismertetését lásd *A kézíratos ágenda* című fejezetben).

A Főkonzisztórium Keresztes Máté és Kiss Gergely véleményezését július 30-án

---

<sup>431</sup> ERZSI III. 223.

<sup>432</sup> Backamadarasi Kiss Gergely. *Közönséges Liturgia...* 1786. FőkonzLvt. 1786/137. (A továbbiakban. Kézíratos ágenda)

<sup>433</sup> Kiss Gergelynek az ágendához mellékelt kísérőlevele a Főkonzisztóriumhoz, 1786. június 14. FőkonzLvt. 1786/137.

<sup>434</sup> *Continuatur et finitur lectio liturgiae, reflexiones factae, communicantur cum clarissimo Gregorio Kis, quarum intuitu nonnihil immutandum commendatur. Alioquin liturgia tota adprobatur.* ERZSI III. 228.

<sup>435</sup> *Ezek felett instálom alázatosan tudni tetszéseket Excellentiátoknak Nagyságtoknak az iránt, hogy midőn az eddig kiadott, és ezután is adattatandó rendelések szerint, a változtatásokat meg téjendem, és a Generalis Szent Synodus kívánsága szerint a toldalékba tetetendő könyörgéseket is (ha a Méltóságos Fő Consistoriumnak is tetszik) el készíténdem, le irassamé azonnal nyomtatás alá az egész liturgiát?* Backamadarasi válasza a zsinat véleményére az ágenda ügyében, 1786. július 15. FőkonzLvt. 1786/195. A *Szent Generális Synodusnak a Lyturgiában levő néménémű reflexioi*, 1786. június 28. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>436</sup> FőkonzLvt 1786/137.

<sup>437</sup> Prot. Sess. 1786/195.

<sup>438</sup> Kiss Gergely levele a Főkonzisztóriumhoz az ágendaügyben, 1786. július 15. FőkonzLvt. 1786/195.

kapta kézhez, de döntés csak augusztus 13-án született. Ekkor a két véleményt egybevetették és összegezték (jobbára Backamadarasinak adtak igazat). A döntésről Kiss Gergely szeptember 7-én értesítették, és ugyanakkor utasították is, hogy a Főkonzisztórium előírása szerint dolgozza át a tervezetet (a javaslat részletes ismertetésére még visszatérünk).<sup>439</sup>

Miután szeptember 26-án a Gubernium tudomást szerzett a készülő ágendáról, felszólította a Főkonzisztóriumot, hogy azt császári jóváhagyás végett sürgősen terjessze fel. A Főkonzisztórium a kérést Kiss Gergelynek továbbította, aki részletesen beszámolt az ügy alakulásáról.<sup>440</sup>

Kiss Gergely a liturgia véglegesítéséhez 1786. szeptember második felében fogott hozzá és haláláig dolgozott rajta. A munka elhúzódhatott, mert a tervezetet sok mindennel kellett kiegészítenie. Akadályt jelentett egyre súlyosbodó betegsége, fő-tanfelügyelői megbízatása valamint a gimnázium igazgatásának terhe is. Eddigi ismereteink szerint munkáját korai halála miatt nem tudta befejezni. Ezt bizonyítja az, hogy Szerentsi Nagy István, Kiss Gergely egyik tanítványa, aki Backamadarasi öccsével is jó barátságban volt,<sup>441</sup> Kiss halála után a kéziratot megszerezte és 1788-ban saját kezdeményezéséből kiegészítve Győrött kiadta. Az előszóban a következőt írta: *NEMES. T. Kis Gergely Úr ezt csak az I. Toldalékban lévő Húsvét Innepi Könyörgésekig vihette vala.*<sup>442</sup>

A Főkonzisztórium 1787. április 27-én, anélkül, hogy tudott volna Kiss Gergely haláláról, utasította Kassai Sámuel székelyudvarhelyi lelkészt, hogy Kiss Gergely iratai között keresse meg a liturgiát és sürgősen küldje el a Főkonzisztóriumnak.<sup>443</sup> Az ügy fontosságát jelzi, hogy a Főkonzisztórium Kiss Gergely halálhírének vétele után, április 30-án szinte szó szerint ismételte meg újra sürgetését.<sup>444</sup>

### **Backamadarasi ágendájának sorsa**

Az 1787. évi zsinatot előkészítő főkonzisztórium-i ülésen az agenda revízió ismételten napirendre került. A zsinathoz intézett utasításban tudatták a zsinattal, hogy az előző évi zsinat véleményét Kiss bedolgozta az agenda korábbi szövegébe, és halála előtt különböző imádságokkal is kiegészítette azt. A zsinat megfontolására két ágendát javasoltak: elsőnek a Kiss liturgiáját, és ha szükséges, akkor a Zalányi Péter-féle tervezetet is, azzal a megjegyzéssel, hogy a *személybeli tekintetek félretételével* igyekezzenek az ágendát véglegesíteni.<sup>445</sup>

Nem tudjuk biztosan, hogy az 1787. június 21-én tartott geryeszegi zsinaton a kettő közül melyiket olvasták fel, és melyikhez fűztek kiegészítő javaslatokat. Időhiánnyal küszködve a javaslatok bedolgozásának érdemi munkáját frissen kinevezett bizottságra bízta, amelynek tagjai Simon János, Keresztes Máté, Benkő József és Deák János voltak.<sup>446</sup> A zsinat végén a bizottság munkájáról jelentést tett, melynek eredményeként a zsinat valamelyik módosított ágendát elfogadta.<sup>447</sup> Az agenda végleges letisztázásával és felterjesztésével Benkő Józsefet bízták meg, aki az ágendareformban már a megelőző években is jelentős szerepet játszott.<sup>448</sup> Sajnos, a zsinaton elfogadott és a Benkő által

---

<sup>439</sup> A Főkonzisztórium utasítása Kiss Gergelyhez az agendaügyben, 1786. augusztus 13. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>440</sup> Prot. Sess. 1786/239.

<sup>441</sup> Sebestyén Mihály 11.

<sup>442</sup> Nyomtatott agenda Előszó (Oldalszámozás nélkül)

<sup>443</sup> A Főkonzisztórium levele Kassai Sámuelhez, 1787. április 27. FőkonzLvt. 1787/120.

<sup>444</sup> A Főkonzisztórium levele Kassai Sámuelhez, 1787. április 30. FőkonzLvt. 1787/129.

<sup>445</sup> ERZSI III. 235.

<sup>446</sup> ERZSI III. 240.

<sup>447</sup> *Legitur Agenda, seu lyurgia per deputatam commissionem concinnata. Agenda seu lyurgia hunc ni modum concinnata adprobatur.* ERZSI III. 244.

<sup>448</sup> ERZSI III. 237.

letisztázott agenda-tervezet nem maradt fenn. A rövid zsinati határozatból pedig nem derül ki egyértelműen, hogy melyik változatot fogadta el: a Kiss Gergelyét-e vagy a Zalányiét, vagy a kettő összedolgozásából létrejött harmadik ágendát? E kérdés eldöntéséhez egyetlen támpontunk van. Az 1788. évi zsinatot előkészítő főkonzisztórium ülésen három tervezet szándékoztak az ótordai zsinat elé terjeszteni: a Kiss Gergelyét, a gerneszezi zsinaton elfogadottat és a nagybaconit.<sup>449</sup> Ha a Kiss Gergely tervezetét újra előterjesztették, mégpedig az egy évvel korábban született ún. „gerneszezi” tervezettel együtt, akkor szinte biztosra vehető, hogy a gerneszezi zsinat a Zalányi tervezetét vitatta meg, és nem dolgozta össze a kettőt.

1787. ősztől 1788. tavaszáig nem tudjuk mi történt ebben a kérdésben. A Főkonzisztórium 1788. május 2-án tartott ülésén a már említett három tervezet véleményezés végett átadta gróf Teleki Lajos, Túri Sámuel és Bethlen Pál főkonzisztórium tagoknak. A felkérésre Teleki Lajos válaszolt először (május 4-én), de három soros véleményében csupán csak ennyit írt: *mindennek a valósága maradna meg, a superficiale pedig maradjon el.*<sup>450</sup> Túri Sámuel május 15-én keltezett véleményében aprólékosan szemrevételezte a tervezeteket. Véleményezésében azon alapállásból indult ki, hogy a liturgiának két célja van: 1. foglalja magába a *belső és tiszta természetével* egyező istentiszteletet, 2. a *külső gyakorlására néző formulárékból* mindenki megtanulhassa a *vallás belső tisztaságával megegyező életfolytatást*. A két alapelv szerint vizsgálva a tervezeteket arra az eredményre jutott, hogy a gerneszezi nem megfelelő, mert túl rövid, a Kiss-féle agenda majdnem tökéletes, de túlságosan terjedelmes, a nagybaconi pedig *a kettő között inkább láttatik a közészerűséget tartani*. Ezért a nagybaconit kell zsinórmértékül venni, és a Kiss Gergely munkájában található, különböző alkalmakra írt könyörgésekkel kell kiegészíteni. Emellett a lelkészszentelés liturgiáját is pótolni kell.<sup>451</sup> Bethlen Pál május 16-án megírt véleménye merőben különbözik Túri véleményétől. Ő Kiss Gergely tervezetét találta a legjobbnak, de javasolta hogy a tervezetből vegyék ki azokat az énekeket, amelyek nem tartoznak a liturgiához. Az imádságokat meg kell hagyni, azon megjegyzéssel, hogy *a bővebb talentommal bírónak szabad a magok könyörgésekkel élni.*<sup>452</sup>

A Főkonzisztórium május 18-án összegezte a beérkezett véleményeket. Az összegzés eredményeként a gerneszezi tervezetet alkalmatlannak nyilvánították, Backamadarasi munkáját csak a széljegyzetekkel együtt ítélték elfogadhatónak, és véglegesítésre visszaküldték a zsinat elé. A nagybaconi tervezetet Túri véleményével összhangban a közhaszonra alkalmasnak találták, de csak abban az esetben ajánlották megfontolásra, ha Kiss Gergely munkáját a zsinat elveti, ami ha megtörténik, a nagybaconi zsinaton megállapított agenda hibáit javítsák ki és pótolják hiányosságait.<sup>453</sup>

A Főkonzisztórium utasítását az 1788. június 1–4 között Ótordán tartott generális zsinaton tárgyalták, végrehajtását pedig a zsinaton kinevezett bizottságra bízta (Tordai Sámuel kolozsvári lelkész, Intze István hunyadi esperes, Gyöngyösi István újtordai lelkész és Miklósfalvi András a marosi tractus jegyzője). Ez másfél nap alatt végzett a munkával, és június 4-én a három agenda-változat közül csak egyet terjesztett a zsinat elé. A zsinati jegyzőkönyv rövid tájékoztatásából csak annyit tudunk, hogy a bizottság által előterjesztett

<sup>449</sup> ERZSI III. 245.

<sup>450</sup> ERZSI III. 245.

<sup>451</sup> ERZSI III. 245–246.

<sup>452</sup> ERZSI III. 246.

<sup>453</sup> *Communicantur hi codices cum Synodo Generali eam in finem, ut si operi liturgico a Gregorio quondam Kiss elaborato adhaerescere Synodi arbitrio proficuum esse non videretur, curet Synodus Generalis liturgicum istud opus, quod in Synodo ad N[agy]Batzon habita in tantum probaverat, novissimo trutinio subijcere, menda in eo emendare, defectus supplere, omnia ad amussim scripturarum sacrarum exigere, et eam ad integritatem perficere.* ERZSI III. 250–251.

ágendát elfogadták.<sup>454</sup>

Időközben a Gubernium immár harmadik alkalommal is megsürgette a Főkonzisztóriumot, hogy a zsinaton elfogadott ágendát haladék nélkül terjessze fel a helytartótanácsához. A június 19-én keltezett guberniumi átiratra a Főkonzisztórium jelentette, hogy az említett agenda még nem készült el (valószínűleg azért, mert még nem sikerült végleges formába önteni). Ugyanekkor a püspököt is megsürgették, hogy a zsinat jegyzőkönyvét az elfogadott liturgiával együtt sürgősen küldje el.<sup>455</sup>

Sajnos a zsinati jegyzőkönyv nem részletezi, hogy a két tervezet közül melyiket szavazták meg, de az 1789. évi torockószentgyörgyi zsinat 34. határozatának értelmében, úgy gondoljuk, hogy a nagybaconi tervezetet részesítették előnyben.<sup>456</sup> Ugyancsak az 1789. évi zsinat jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy az 1788. évi zsinaton elfogadott tervezetet a püspök átnézte és nyomtatásra előkészítette (azt sajnos nem tudjuk, hogy miért nem nyomtatták ki).<sup>457</sup>

A következő évtizedből csak egyetlen ágendával kapcsolatos zsinati határozatról tudunk: az 1793. évi dévai zsinaton a Főkonzisztórium ajánlotta, hogy az ágendát gyakorlatba kell ültetni. A zsinat ezt válaszolta: *Még az 1789-dik esztendőben TorotzkóSz[ent]Györgyön tartattatott Generalis Szent Sinatban meghatározatott és helybenhagyatott azon Agenda*<sup>458</sup>, *mely hogy jobb móddal közönségessé tétetessék, annak kinyomtattatása méltó tisztelettel ajánlatik a méltóságos Fő Consistoriumnak, annyival is inkább, hogy a kolosvári collegium betűi a generalis ekklezsiái, mellyek esztendőnként fizetendő taxaért adattattanak volt által.*<sup>459</sup>

Az elkövetkező negyed évszázadban Backamadarasi ágendájáról a zsinatokon nem esett szó, míg 1820-ban, a magyarigeni zsinaton újra napirendre került. Pokoly és az ő nyomán többen is úgy tekintettek a magyarigeni zsinat határozatára, mint amely rehabilitálta Kiss ágendáját, azzal, hogy kötelezővé tette az erdélyi református egyházban. Valójában nem erről volt szó. Bánffy László, a Főkonzisztórium akkori elnöke utasította Abats János püspököt, hogy kötelezze lelkészeit az úrvacsorai agenda előírásainak betartására. A zsinaton hozott határozat a Szerentsi Nagy István-féle kiadást írta elő, addig, amíg a püspöki levéltárban lévő Backamadarasi ágendát a püspök nyomtatásra előkészíti. Nem mellékes az sem, hogy a zsinaton a Főkonzisztórium egyik képviselője Backamadarasi fia, Kiss József volt, Alsó-Fehér vármegye viceispánja, aki jelentős politikai befolyással bírt. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy jelenléte miatt esett a zsinat választása Kiss Gergely ágendájára, hiszen a zsinat tagjai előtt ígéretet tett, hogy apja munkáját saját pénzén kinyomtatja, és minden eklézsiának ajándékoz belőle egy példányt.<sup>460</sup> Minden jó szándéka ellenére az

---

<sup>454</sup> *Codex liturgicus a delegatis recognitus cum eorum reflexionibus expenditur. Adprobatur.* ERZSI III. 255.

<sup>455</sup> Prot. Sess. 1788/154.

<sup>456</sup> *Ut ordo in cultu divino a Synodo Generali ad N[agy]Batzon habitae in anno 1785 praescriptus, ubique observatur, eo fini contra inobedientes disciplinae genus figatur.* ERZSI III. 266.

<sup>457</sup> *Ut codicem liturgicum anno praeterito 1788 in Synodo Generali ad ultimam liniam exactum, et praecipue cura reverendissimi domini superintendentis perpolitum, brevi impressum iri, et publica luce donari Synodus Generalis intelligat.* ERZSI III. 261.

<sup>458</sup> 1789-ben a torockószentgyörgyi zsinaton érdemleges változtatás a liturgia ügyében nem hangzott el. Valószínűleg tévedés következtében írtak 1788 helyett 1789-et.

<sup>459</sup> *Erdélyi református zsinatok iratai. IV. 1790–1800.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolombán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001. 57.

<sup>460</sup> *Meghagyatik ezennel tiszteletes esperest atyánkfiainak, hogy a Directiojok alatt lévő Papoknak adják ki, hogy tartsák magokat a Szerentsi N. István által ki adott, és néhai professor Kis Gergelly úr által írt ágendához addig is, míg a néhai redactornak a püspöki archivumban lévő tulajdon keze írása újra meg vizsgáltnván, ki nyomtatatik. Mellynek telyesítését főtiszteletű püspök atyánkfia magára vállalta, és a 21. canon is merőben tartassék meg. Mellynek felolvasásával edgyik deputatus tekintetes Kis Joseff úr olly ajánlást teve,*

elkövetkezendő években sem került sor agenda kiadására.

### „Személybeli tekintetek félretétele”

A szakirodalom eddig úgy tudta, hogy Backamadarasi Kiss Gergely ágendája 1785 előtt készült el és az 1785. évi nagybaconi zsinaton mutatták be.<sup>461</sup> Ezt az álláspontot cáfolja azon 1786. június 11-én keltezett főkonzisztórium levél, amely szerint Backamadarasi csak a nagybaconi zsinat után, főkonzisztórium megbízatás alapján kezdett komolyabban foglalkozni a liturgiával.<sup>462</sup> Előbb (a Főkonzisztórium idézett leveléből nem tűnik ki, hogy mikor, de mindenképpen a nagybaconi zsinat utáni hónapokban) Incze Mihály kolozsvári lelkész tervezetét véleményezte és saját meglátásaival egészítette ki, és azt küldte be a Főkonzisztóriumnak. Az átdolgozott munka megnyerte a főtanács tetszését és az agenda elkészítésével Kiss Gergelyt bízták meg, aki feltételezhetően 1786. elején munkájával elkészült. A következő esztendő zsinatainak munkája a Főkonzisztórium támogatása ellenére sem nyerte el az atyák tetszését. Ebben, a tudományos nézeteltérések mellett, jelentős szerepet játszottak a személyi ellentétek is. Bár munkája többé-kevésbé egyezett az egyház elvárásaival és a kifogásolt részeket is a zsinat előírása szerint dolgozta át, a munka mégis elbukott a személye ellen irányuló ellenszenv miatt.

A személyi ellentétről semmi adat nem maradt fenn, legalábbis nincs tudomásunk róla. A 19. századi irodalom (Pálffy, Kis Ferenc, Gönczi), valamint Pokoly József és Benedek Sándor is csak érintőlegesen említik, de részleteket nem közölnek róla.<sup>463</sup> A korabeli zsinati jegyzőkönyvek még csak nem is utalnak a konfliktusra, csupán csak a Főkonzisztórium levele sejtet valamit erről.<sup>464</sup>

Úgy gondoljuk, hogy a nézeteltérés egyik lehetséges oka a főjegyzőválasztásban keresendő. Amint már említettük 1783-ban a főjegyzői teendők ellátásával ideiglenesen Simon János görgényi esperest bízták meg, mert a Főkonzisztórium jelöltje, Kovács József nem vállalta a tisztséget. A következő esztendőben a Főkonzisztórium jelöltje, Borosnyai Lukács Simon olyan feltételekhez kötötte megválasztását, amit a református egyház nem tudott teljesíteni, ám a főjegyzői tisztség betöltését nem lehetett tovább halasztani. Borosnyai távollétében megválasztották ugyan a főjegyzőt (Backamadarasit), de ünnepélyes beiktatását szándékosan elhalasztották, annak reményében, hogy közben Borosnyai mégiscsak meggondolja magát. Kiss Gergely mellett a jelöltek közt volt Incze István dévai pap is, de Benkő József és Keresztes Máté is, akik a későbbi ágendát véleményezték. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a főjegyzői választás kapcsán súrlódás alakult ki Kiss Gergely és a többi jelölt közt, hiszen Kiss Gergely egyrészt az 1784. évi választást éppen Benkő ellenében nyerte meg úgy, hogy a Főkonzisztórium még nem is őt támogatta. Másrészt pedig Benkő, írásai révén nemzetközi szinten is tekintélynek örvendett, míg Backamadarasi ezzel szemben csak két szokványos gyászbeszédet tudott felmutatni, ellenben gyakorlati

---

hogy a fellyebb nevezett agendát maga tulajdon költségén ki fogja nyomtattni, és minden ekklezsiának egy egy exemplárt ajándékozni. A magyarigeni zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1820/79.

<sup>461</sup> Benedek 40.

<sup>462</sup> ERZSI III. 223

<sup>463</sup> Vö. Pokoly V. 91, Benedek 41.

<sup>464</sup> *Kis Gergely ökegyelme által elkészített munkát, és ha talám szükségesnek gondolná, aztat is, melyet a Fő Consistorium a fellyebb való esztendőben tiszteletes vízaknai prédikátor, Zalányi Péter atyánkfia ökegyelme által készíttetett és az 1784-ben Kolosvárat tartott Generalis Szent Synodusnak az A. betű alatt közlött vala, elévenni és minden különös személybéli tekinteteknek félretételével szent vallásunknak mivoltához képest megfontolni, és a lyurgiát végképpen úgy megállítani, hogy ezen már 4 esztendőktől fogva fennforgó dolog végrehajtattassék és ezen Szent Synoduson megállítandó lyurgia felséges urunknak is, kegyelmes parancsolattya szerént, őfelségének felküldetethessék.* ERZSI III. 235.

munkássága révén Erdély szerte sokkal jelentősebb volt riválisainál.<sup>465</sup>

Incze Mihály kolozsvári lelkész ágendatervezetének véleményezése és átjavítása, a főkonzisztórium megbízatás alapján megírt saját munkája ugyancsak borzolhatta a kedélyeket. Eperjesi a nagybaconi zsinaton elfogadott és Kiss Gergely által önhatalmúlag kiigazított agenda kapcsán epésen jegyezte meg, hogyha sokan nézik át a tervezetet, akkor semmi sem lesz abból.<sup>466</sup>

A személyi ellentéteket Backamadarasi impulzív természete is kiválthatta. Hűséges tanítványa, Pálffy írta róla: *Természetére nézve volt az idegenek vagy külsők előtt igen illendő maga reátartást mutató; a magához hasonló, vagy hozzá tartozói között igen nyájas, vidám, és nemes tréfájú, azonban véres temperamentumu, és a megindulására hajlandó; mellyet maga is megesmért.*<sup>467</sup>

Mindezek ellenére a Főkonzisztórium támogatta őt. Az 1786. évi székelyudvarhelyi zsinat után úgy tűnt, az egyház Backamadarasi munkáját fogadja el, de hirtelen bekövetkezett halála miatt az erővonalak átrendeződtek és mivel Kiss-féle ágendának nem akadt védelmezője, hamarosan a feledés homályába süllyedt. Igaz ugyan, hogy egyik tanítványa Szerentsi Nagy István 1788-ban mesterének munkáját, az előszóval és a *Toldalékban* közölt imádságok kiegészítésével közzétette, de a jó szándékkal készült munka nem tudta kellő mértékben befolyásolni a zsinat döntését.

### A kéziratos agenda

Arról is volt már szó, hogy 1786. április 17-én keltezett levélben a Főkonzisztórium nemcsak megbízta Backamadarast az agenda megírásával, hanem közölték vele az elvárásokat is. Figyelmébe ajánlották a Zalányi Péter-féle tervezetet, és az 1785. évi nagybaconi zsinaton elfogadott ágendát, és emellett figyelmeztették, hogy az agenda legyen rövid. Mintaképpen a *németországi protestánsok divattyát*, az akkor készülők eklézsiái törvényeket és a régi istentiszteleti rendtartást ajánlották. Természetesen az 1781. és 1783. évi főkonzisztórium ajánlások továbbra is érvényesek maradtak: változtatni kellett a házassági eskü szövegén, és az úrvacsorai beszéden. Eperjesi Zsigmond 1783-ban, Bánffi Farkas főgondnokhoz címzett levelében az ige hirdetés kapcsán sajnálattal állapította meg, hogy a lelkészek a tanító-prédikációk helyett moralizáló igemagyarázatot mondanak. Az utóbbi problémafelvetésre, bár nem tartozott feltétlenül az istentiszteleti rendtartás hatáskörébe, Kiss Gergely reagált későbbi ágendájában, amikor a homiliás istentiszteleti rendtartás elvi alapozása kapcsán a prédikációk témáját taglalta. Az 1783. évi, a liturgia-kérdés alapos ismeretéről tanúskodó névtelen levél az úrvacsorai beszéd módosítását, valamint a homiliás istentiszteleti rendtartás egységesítését ajánlotta a Főkonzisztórium figyelmébe. Az 1783. évi zsinat előkészítő ülésén további elvárásokat is megfogalmaztak. A testület két pontban terjesztette a zsinat elé az ágendával kapcsolatos tennivalókat. Az első pontban előírták, hogy a régi ágendát különböző istentiszteleti alkalomhoz illő imádságokkal kell kiegészíteni. A második pontban – valószínű a névtelen felterjesztés hatására – javasolták, hogy egységesítés végett, magyarországi szokás szerint, a zsinat határozza meg azon énekeket, amelyeket az istentisztelet elején és végén kell énekelni.

Backamadarasi ilyen előírások mellett fogott a munkához 1786. április 17. után. A tervezet összeállítására két hónap állt rendelkezésére, hiszen a Főkonzisztórium az 1786. évi zsinat elé akarta terjeszteni az ágendát.

Ma már pontosan nem tudjuk, hogy munkája megírásakor milyen ágendákat használt fel. Alapforrásainak egyike a Melotai-féle agenda volt. Bár a liturgiai reform éppen ezt az

---

<sup>465</sup> Az 1778-ban befejezett, de folyamatosan bővített *Transsilvania specialis* című munkájában Kiss Gergelyről nem tett említést, de az új kollégiumi épület szépségét elismerte. (Lásd: Benkő 38)

<sup>466</sup> FőkonzLvt. 1786/79.

<sup>467</sup> Pálffy 143.

ágendát akarta korszerűbb és minden igénynek megfelelő rendtartásra felcserélni, elterjedtsége, használata, valamint a *hitágazatokkal* való megegyezése folytán teljesen mellőzni nem lehetett. Emellett szól az 1781. és az 1783. évi zsinat határozata is, miszerint a régi ágendából csak a sértő kifejezéseket kell kihúzni, ami azt jelentette, hogy a széki és a sárdi zsinatokon csak a Melotai agenda revízióját írták elő, tehát ezt megkerülni aligha lehetett.

Csak feltételezni lehet, hogy Backamadarasi Incze Mihály ill. Zalányi Péter tervezetét is felhasználta. Sajnos egyik tervezet sem maradt fenn. Incze tervezetét Backamadarasi is átnézte, néhány kiegészítést is fűzött hozzá, amellyel elnyerte a Főkonzisztórium tetszését, sőt a végleges liturgia elkészítését is rábízták. Az 1786. nyarára befejezett tervezetben minden valószínűség szerint felhasználta Incze meglátásait is, legalább is erre utal az 1788. évi ótordai zsinat határozata.<sup>468</sup>

Érdekes a Főkonzisztórium megbízása is. A főtanács a külföldi, pontosabban a németországi protestánsok szokásait is Kiss figyelmébe ajánlotta. Az előírásnak Kiss Gergely eleget tett, hiszen ágendáján legalább két külföldi teológus hatását lehet kimutatni. A nyomtatott ágendával ellenétben a kéziratos agenda a két külföldi teológus nevét is megemlíti: Charles Drelincourt és Christof Staehelin. Mindkét hivatkozás a lelkigondozásról szóló fejezetben található meg.<sup>469</sup>

### **A kéziratos agenda szerkezete és általános jellemzői**

Kiss Gergely, sokoldalú elfoglaltsága mellett, majdnem két hónap alatt állította össze az ágendát, és 1786. június 14-én kísérvéllel együtt felterjesztette a Főkonzisztóriumhoz. Eddig ismereteink szerint ez az ő egyetlen kéziratos ágendája. Az alábbiakban részletesen ismertetjük a 62 fólió nagyságú számozott oldalból álló munkát. Címlapján ez áll:

KÖZÖNSÉGES

LITURGIA

az az,

AZ ANYA-SZENT-EGY-HÁZI SZOLGÁLAT

MODJA

a mint

Az Erdélyi Nagy Fejedelemségben, a Helvetziai Vallás-té-  
telt tartó Eklésiákban, a Közönséges Isteni Tisztelet,  
a Szent Sákramentumoknak ki-szolgáltatása, a  
Lelkeknek örizete, és egyéb ide tartozó dolgok  
gyakoroltatnak

Le-irattatott és ki-nyomtatott

MDCCLXXXVI

Említettük már, hogy az ágendához mellékelt kísérvélben jelezte, hogy előszót nem írt hozzá, mert nem tartotta fontosnak. Valószínű, hogy ebben közrejátszott az idő rövide, de talán a Főkonzisztórium azon meghagyása is, hogy az agenda ne legyen terjedelmes. Beosztása: Római számokkal jelölt tíz fejezetben először a *Közönséges Isteni Tisztelet módja, Innep és Vasár-napokon, Reggel és Delyest-i rendet* írta le (1–3 oldal). Második helyen a hétköznapi istentisztelet rendje áll (*Közönséges Isteni tisztelet módja Mives-napokon, Reggel és Delyest*), majd három imádáság következik: vasárnap reggeli prédikáció előtti és utáni, vasárnap délutáni és katekizáció előtti ima (3–7 oldal). A harmadik fejezetben (7–14) a

---

<sup>468</sup> *Tertius sub littera B. jam antea 1785 in Synodo Generali ad N[agy]Batzon congregata calculum Synodi promeruit, sed inter litteralia laudati Gregorii Kiss latuit.* ERZSI III 250.

<sup>469</sup> Kéziratos agenda 37, 40, 42.

keresztség kiszolgáltatásának különböző alkalmairól rendelkezik (gyermekkeresztség, beteg gyermek keresztelese, felnőtt keresztség). A negyedik fejezet a keresztségre való emlékezésről (konfirmáció) szól (14–18), az ötödik az úrvacsora kiszolgáltatásának különböző alkalmaira nézve ad eligazítást (18–29), a hatodik az esketés rendjét írja le (29–32), a hetedik a lelkigondozásról rendelkezik, de nem a liturgiai keretet adja meg, hanem gyakorlati útmutatást nyújt a lelkészeknek a lelkigondozásra (32–57). Itt külön alfejezetet szentel az eklézsiakövetésnek, illetve a rabok és a halálra ítélt lelkigondozásának. A nyolcadik fejezet a temetésről (57–58), a kilencedik az áttérés módjáról (58–59) szól, a tizedik és egyben az utolsó fejezet pedig a lelkészek beiktatásának liturgiai rendjét rögzíti (59–62), az ágendát végül a *Miatyánk* és a *Hiszekegy* szövege zárja. A lelkészszentelésről – bár fontosnak tartották – nem írt, mert kérdéses volt előtte *annak biztos formája*, derül ki a Főkonzisztóriumnak címzett leveléből.<sup>470</sup>

Az agenda szerkezeti beosztását tekintve Kiss Gergely szakított az addigi hagyományos beosztással, ugyanis ágendájában első helyen nem a sákramentumos, hanem a homiliás istentisztelet áll. Beosztása híven követi az emberi élet jelentősebb fordulópontjait: közönséges vasárnapi és hétköznapi istentisztelet, keresztelese, konfirmáció, úrvacsora, esketés, temetés. Teljesen új rendtartásként jelenik meg a konfirmáció, a lelkigondozás, az áttérés és a lelkészek beiktatásának liturgiai rendje.

Ágendájának további sajátossága az, hogy nemcsak alkalmakhoz rendelt liturgiát ír, hanem a lebonyolításához elvi és gyakorlati tanácsokat is ad. Szintén újítás azon kezdeményezése, hogy a különböző alkalmakhoz találó énekeket ajánl a lelkészek figyelmébe, talán ezt várta el tőle a bécsi kormányzat, amely 1782-ben elrendelte az egységes evangélikus énekeskönyv kiadását. Az erdélyi reformátusok, hogy elejét vegyék Bécs kényszerítő beavatkozásának, illetve az agenda elnyerje a Burg tetszését, maguk is énekeket is rendeltek a különböző istentiszteleti alkalmakhoz.

### A külföldi teológusok hatása

Arról is volt már szó, hogy a Főkonzisztórium 1786. április 17. ülésén Kiss Gergelyre bízta a teljes ágendarevíziót és közölte vele elvárásait is. Ezek közt található az is, hogy vegye figyelembe a *németországi eklézsiák divattyát*.<sup>471</sup> 1786. június 14-re elkészített ágendatervezetében több külföldi teológus hatását is ki lehet mutatni. A lelkigondozásról (*A lelkek magános őrizetének módja*) szóló részben Charles Drelincourt és Christoph Staehelin neve többször is előfordul. A hugenotta lelkész, Charles Drelincourt híres lelkigondozói munkájára több helyen is hivatkozik, tehát teológiai elvei körül többet is bedolgozhatott munkájába, de azt sajnos nem tudtuk megállapítani, hogy egészen pontosan mit vett át tőle (*Les Visites cizaritables pour toutes sorties de personnes affligées*).

Jelentős mértékben hatott Kiss Gergelyre Christof Staehelinnek a Heidelbergi Kátéhoz írt gyakorlati magyarázata és imádságos könyve is, amelyet Tatai Csirke Ferenc 1752-ben fordított le, és Borosnyai Lukács János, akkori református püspök jóváhagyásával még ugyanazon évben Kolozsváron ki is nyomtatott.<sup>472</sup> Hatása a betegek lelkigondozásáról

<sup>470</sup> *A Papi fel szentelésnek módját nem tettem be, kétséges lévén előttem, miképpen lenne jobb, míg Tiszteletes Püspök urammal arról beszélhetek, sőt a készülő félben lévő Ekklesiasticum Just e tzikelyre nézve meg-érthetem.* Backamadarasi Kiss Gergely ágendához mellékelt kísérőlevele, 1786. június 14. FőkonzLvt. 1786/137.

<sup>471</sup> ...vigyázzván az egész munkának folytatásában az illendő és a dolgot meg nem homályosító rövidegen kívül arra is, hogy az egész munka minden részeiben a N[émet]Országi Protestáns ekllesiáknál divattyában és mostan itt nálunk is munkában lévő Eklésiái törvényhez vagy Jus Ekklesiasticumhoz és az illendőbb s közösségesebb Liturgiához alkalmaztatva legyen. FőkonzLvt. 1786/76.

<sup>472</sup> Staehelin Christof: *Catechismusi Házi-Kints, avagy a keresztyéni hit fő ágazatainak kérdések és feleletek által való magyarázatja*. Fordította Tatai Csirke Ferenc. Kolozsvár 1752. 142. (A továbbiakban: Staehelin)

szóló rész imádságánál mutatható ki. A kifejezések mellett (*mindenekre elégséges, bocsássad meg könyörülő idvezítő, orca pirulása, megvettem drága ígéreteidet stb.*) egész mondatokat is átvett, pl: *Ha én ez ideig a Te ruhádnak prémit, az én hitemnek tsak reszkető kezével illetem, engedjed, hogy ezután az én hitemnek kiterjesztett karjaival ölelhessék meg és hozzám kapcsolhassalak tégedet.*<sup>473</sup> A felhasználásban közrejátszott a fordítás elején található püspöki véleményezés is, amelyben Borosnyai Lukács János az igazhitű református tannal (a protestáns ortodoxiával) egyezőnek nyilvánította Staehelin munkáját és egyben alkalmasnak arra, hogy azt az erdélyi református egyházban használják. Az 1774. évi Kolozsváron tartott generális zsinat a kézdi egyházmegye kérésére egyenesen elrendelte, hogy Staehelin művéből a katekizációs istentiszteleten olvassanak fel.<sup>474</sup> A kátémagyarázatos könyv tehát Erdély-szerte ismert volt, ezért beépítése a liturgiába nem meglepő.

E két gyakorlati teológus mellett tudomásunk van arról is, hogy Georg Friedrich Seiler 1782-ben megjelent munkáját is figyelembe vette (*Versuch einer christlich–evangelischer Liturgie*), és ezt sem véletlenül. Wurmser báró a hadosztályában Seiler munkája alapján kívánta a protestáns katonák lelkipozíciójának liturgiai alapjait megteremteni. Kezdeményezését az udvari államtanácsosok egy része is támogatta. II. József viszont nem fogadta el, s rendeletében csupán megfontolásra ajánlotta az erlangeni tanár munkáját. Az ajánlott liturgiát Torkos Mihály dunamelléki evangélikus püspök vezetésével a magyar evangélikusok is elutasították. Azt viszont már nem tudták megakadályozni, hogy az elutasított liturgia helyett a németekkel közös bizottságban minden igényt kielégítő tervezetet dolgozzanak ki. A munkálatok a magyar evangélikusok vonakodása miatt elhúzódtak, s végül azt Bartelmus, sziléziai szuperintendens egyedül állította össze.<sup>475</sup>

Ribinyi János pozsonyi lelkész 1784-ben, főként Seiler munkájára támaszkodva, de magyar és tót evangélikus szokásokra is figyelve, újabb tervezetet állított össze, amelyet 1784. májusában elfogadtak és az udvar elé terjesztettek. Hosszas mérlegelés után az államtanács tagjai a döntést két bécsi papra, Johannes Fockra és Ernst Cnopfra bízták. Feladatuk az volt, hogy a Bartelmus illetve a Torkos-féle (valójában Ribinyi) tervezeteket egybevetve állapítsák meg a végleges szöveget. Munkájukkal 1786-ra végeztek. Az előkészített szöveget 1788-ban nyomtatták ki és tették kötelezővé, anélkül, hogy azt a magyar evangélikusok is elfogadták volna.<sup>476</sup>

Amikor tehát 1786-ban a Főkonzisztórium megbízta Kiss Gergelyt a liturgiatervezet összeállításával, a magyarországi evangélikusok liturgiakérdése még nem jutott nyugvópontra. Azt viszont már tudták, hogy az új liturgia összeállításánál megkerülhetetlen Seiler munkája. Az ágendával kapcsolatos iratokban sehol sem említik Seiler munkáját, egyetlen utalás erejéig csak Szerentsi hivatkozik írására az 1788-ban publikált nyomtatott agenda előszavában.<sup>477</sup>

Külön kell szólanunk a lipcsei lelkész, G. J. Zollikofer 1777-ben kiadott munkájának a hatásáról is, hiszen Benedek Sándor igen közeli rokonságot vél felfedezni Zollikofer írása és Kiss Gergely liturgiatervezete között.<sup>478</sup> Meglátása szerint Kiss Gergely Zollikofer nyomán állította össze a keresztség kiszolgáltatásának istentiszteleti rendjét, a konfirmációi rendtartást és részben az úrvacsorai istentiszteletet is.<sup>479</sup> A keresztség kiszolgáltatásának

<sup>473</sup> Vö. Kéziratos agenda 33, Staehelin 142.

<sup>474</sup> ERZSI III. 44.

<sup>475</sup> Mályusz 586.

<sup>476</sup> Mályusz 593.

<sup>477</sup> *Tudom találkozni az E. Olvasók közül olyanok a kik ezt fogják kérdeni: Valljon ki bízza a Kiadóra az Agenda nyomtatását?... Én erre tsak ezt felelem, hogy e félét a Zollikofer, Seiler és mások példájok szerint kiadni szabad...* Nyomtatott agenda előszava (Oldalszámozás nélkül)

<sup>478</sup> Georg Joachim Zollikofer: *Anreden und Gebete, zum Gebrauche bei dem gemeinschaftlichen und auch häuslichen Gottesdienste*. Leipzig 1777. (A továbbiakban: Zollikofer)

<sup>479</sup> Benedek 41.

liturgiájában Benedek Sándor a keresztszülőkhöz intézett kérdésekben látott nagy hasonlóságot (hogy ti. Kiss Zollikofer hatására vezette be a keresztszülőkhöz intézett kérdéseket).<sup>480</sup> A két kérdéssor tartalma viszont nem egyezik.<sup>481</sup> Az úrvacsorai istentisztelet rendjének összevetésekor Benedek Sándor további hasonlóságot vélt felfedezni: szerinte Kiss Gergely az úrvacsorai liturgia második felében Zollikofer munkáját vette alapul.<sup>482</sup> Ez a megállapítás több okból sem tartható. Az istentisztelet második része, a liturgiai elemek sorrendjét illetően, valóban rokonítható Zollikofer munkájával,<sup>483</sup> ám alaposabban megvizsgálva kiderül, hogy ugyanez a felosztás van Melotai-féle agenda 18. századi kiadásában is, sőt Kiss ágendája nemcsak formájában, de tartalmában is a Melotai-féle ágendával mutat szoros rokonságot.

A konfirmációi istentiszteleti rend összeállításának során viszont Kiss Gergely Zollikofer szerint járt el, ami érthető, hiszen ennek liturgiáját korábban egyetlen magyar agenda sem dolgozta ki. Bár ennél az istentiszteletnél sem mutatható ki lényeges tartalmi hasonlóság, vagy rokonság, a két konfirmációi istentisztelet felépítése mégis sok mindenben egyezik.<sup>484</sup>

### A homiliás istentiszteleti rend.

Kiss Gergely a homiliás istentisztelettel két nagy fejezetben is foglalkozik: az elsőben a vasárnap és ünnepnap istentiszteleti rendet írja le (*Közönséges isteni tisztelet módja innep és vasárnapokon*), míg a másodikban a hétköznapit. A vasárnap délelőtti istentisztelet rendje a vasárnap délutánitól csupáncsak annyiban különbözik, hogy ez utóbbinál a prédikáció helyett katekizmusi tanítás áll. Az ünnepnap délutáni liturgiában vagy prédikáció, vagy az *ünnepnapnak mivoltához illő szent história olvastatik hit és erkölcsbeli jegyzésekkel*. A hétköznapi istentisztelet liturgiája tehát nem más, mint a vasárnap délelőtti rend egyszerűsített formája. A különbség csupán abban áll, hogy prédikáció helyett katekizmusi tanítás vagy Szentírásolvasás áll. A vasárnap délelőtti liturgia menete a következő: 1. invokáció (énekelve), 2. ének, 3. prófétai imádság, 4. *Miatyánk*, 5. ének, 6. textus, 7. prédikáció, 8. nagy imádság, 9. *Miatyánk*, 10. hirdetés, 11. ének, 12. áldás. A hétköznapi istentiszteleti rendben, amely összesen hét elemből áll, a prédikáció helyett katekizmusi tanítás, vagy Szentírásolvasás van.

| <b>Vasárnap délelőtti</b> | <b>Vasárnap délutáni</b> | <b>Hétköznapi</b>                        |
|---------------------------|--------------------------|------------------------------------------|
| 1. Invokáció (énekelve)   | 1. Invokáció (énekelve)  | 1. Invokáció (énekelve)                  |
| 2. Ének                   | 2. Ének                  | 2. Ének (zsoltár vagy dicséret)          |
| 3. Prófétai ima           | 3. Prófétai ima          | 3. Imádság                               |
| 4. <i>Miatyánk</i>        | 4. <i>Miatyánk</i>       | 4. <i>Miatyánk</i>                       |
| 5. Ének                   | 5. Ének                  |                                          |
| 6. Textus                 | 6. Textus                |                                          |
| 7. Prédikáció             | 7. Kátémagyarázat        | 5. Katekizmusi tanítás/ Szentírásolvasás |
| 8. Nagy ima               | 8. Nagy ima              |                                          |
| 9. <i>Miatyánk</i>        | 9. <i>Miatyánk</i>       |                                          |
| 10. Hirdetés              | 10. Hirdetés             |                                          |
| 11. Ének                  | 11. Ének                 | 6. Ének                                  |
| 12. Áldás                 | 12. Áldás                | 7. Áldás                                 |

A közönséges istentiszteleti rendhez mellékelt elvi részben külön fejtette ki az istentisztelet fő részeit, az imádságok célját, a prédikáció témáját, és a katekizmusi tanítás anyagát és szabályait. Az istentisztelet fő részei: a könyörgések, a prédikáció, a katekizmusi tanítás és az éneklés. Az imádságok céljának tárgyaláskor megkülönböztette a prófétai és a nagy imádságot: a prófétai imádság célja fohászkodni Isten kegyelméért, a nagy imádságé

<sup>480</sup> Benedek 177.

<sup>481</sup> Zollikofer 129.

<sup>482</sup> Benedek 220.

<sup>483</sup> Zollikofer 136.

<sup>484</sup> Vö. Zollikofer 336–351, Kéziratos agenda 14–18.

pedig könyörögni Isten gondviseléséért, az uralkodóért, a hazáért, az egyházért stb.

A prédikáció *matériájának* a megválasztásához több tanácsot is fűzött. A közönséges vasárnapi prédikáció textusának kiválasztásában csak azt a megkötést írta elő, hogy az építésre alkalmas textusokat és *matériákat* kell elővenni. Ezek három félék lehetnek: 1. a *vallásnak fundamentumosabb cikkei*, 2. a keresztyén vallásgyakorlás *virtusai*, 3. a *társaságban* (értsd: társadalomban, közösségben, gyülekezetben) uralkodó bűnök. Gyakorlati tanácsként a lelkészek figyelmébe ajánlotta, hogy a textusválasztásánál figyeljenek a gyülekezet adott helyzetére, a helyre és a hallgatóság értelmi szintjére is. A prédikáció formáját illetően további hét tanácsot fogalmazott meg: a prédikáció ne legyen sértő, és csak az legyen benne, ami hasznos a hallgatóságnak (1–2. 6.), legyen érthető, világos, egyszerű (3–4), a beszéd szerkezeti felépítésében szem előtt kell tartani, hogy csak akkor lépjen tovább a lelkész, ha egy dolgot már kellőképpen megmagyarázott és kifejtett, valamint a könnyebben érthető témától haladjon a nehezebben érthető felé (4–5), és figyeljen arra, hogy a magyarázatban legyenek benne a hitnek, a feddésnek és a szeretetnek *regulái*.

A vasárnap délutáni katekizációs istentisztelet anyaga a *Kis katekézis* és a *Heidelbergi Káté*. Az idevonatkozó gyakorlati tanácsokat négy pontban foglalta össze: a tanítás jobb megértése végett különböző történeteket is fel lehet használni, a nehezebben érthető részeket ajánlatos többször is elmondani (1). Úgy kell beszélni, hogy a hallgatót meggyőzze, és az ne a tanító szaváért higgyen, hanem a tanításban kifejtett igazságért (2). A tanítás legyen gyakorlati kitekintésű – fejt ki a harmadik pontban –: *Mindent a kegyességre kell vinni, megértvén, hogy tudni kell kinek kinek szent vallásunkot, de a még nem elég, hanem praxisra is kell annak minden cikkeit vonni*. Minden alkalmat meg kell ragadni, hogy a hallgató megbánja bűneit (4).

A második nagy fejezetben (II.) a hétköznapi istentisztelet rendjét írta le, illetve az erre vonatkozó szabályokat. A hétköznapi istentisztelet középpontjában nem a szentírásolvasás, vagy a katekizmusi tanítás áll, hanem a könyörgés. Ennek (nemcsak a hétköznapi istentiszteletre vonatkozó) szabályait négy pontban foglalta össze: ne legyen hosszú (1), könnyen érthető szentírási részekre épüljön (2.), olyan legyen, hogy minden egyes hallgatónak szóljon (3.), az imádság alatt a lelkész legyen alázatos és szemérmes.

Szentírásolvasás esetén a történeti könyveket kell inkább előnyben részesíteni, előbb az Ószövetségből, aztán az Újszövetségből (az evangéliumokat, majd az Apostolok cselekedeteit és csak azután az apostolok leveleit). A Zsoltárokat és a Példabeszédeket csak ott olvassák, ahol több lelkész is van a hallgatók között, és a gyülekezet értelmi szintje magasabb. Ugyanitt (II), a hétköznapi istentiszteletre vonatkozó előírások mellett, három ajánlott imádság is található: vasárnap délelőtti prófétai, a nagy imádság és a vasárnap délutáni ima.

Az 1786. évi székelyudvarhelyi zsinaton, ahol Kiss tervét érdemben tárgyalták, a homiliás istentiszteleti rendtartáshoz csak formai módosításokat tartottak volna szükségeseknek. Az invokációhoz és a textus előtti énekekhez több ének megnevezését ajánlották.<sup>485</sup> A következő javaslat a katekizációs istentiszteleti rendhez kapcsolódott. Minden bizonnyal Keresztes Máténak kell tulajdonítanunk azt az elvet, hogy a katekizáció ne prédikáció formájában történjen.<sup>486</sup> 1774-ben ugyanis a kézdi egyházmegye kérésére a zsinat elrendelte, hogy a katekizációs istentiszteleten a Staehelin-féle *Házi kintset* kell olvasni.<sup>487</sup> Szószaporítást fedezett fel a zsinat az elvi részben található *idvezítő Jézus*

<sup>485</sup> Pag. 1<sup>a</sup> 4<sup>o</sup> *Invocatiók elől és Textus meg keresése alatt, a közönséges énekes könyvben többek is tanáltatván, énekeltehetnek. Jól van.* (Ez utóbbi megjegyzést Backamadarasi tette). FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>486</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>487</sup> A *Kézdi venerabilis tractus reflexioiban adott bé ilyen orvoslásra méltó dolgokat: 1-mo: Hogy az Házikincs*<sup>487</sup> *vasárnap délután olvastassék a templomokban. Nemcsak a Kézdi venerabilis tractusban, hanem minden tractusokban a Házikincs olvasását vasárnap délután a Generalis Synodus approbálja.* ERZSI III. 44.

megfogalmazásban, hiszen meglátásuk szerint, mindkét szó ugyanazt jelenti. A prédikáció előtti és utáni könyörgést túl hosszúnak találták. Ugyanilyen megfontolásból ajánlották, hogy a katekizáció előtti imádságot le kell rövidíteni, és *csak a lelki jókért való könyörgés maradjon meg.*<sup>488</sup> Ugyanennek az imádságnak egyik mondatában további változtatást javasoltak. A kifogásolt mondat így hangzik: *Kiváltképpen való boldogságunkat pedig abban az ígéretedben helyeztetjük, hogy minékünk Istenünk és Atyánk, megigazítónk, megszentelőnk, és idvezítőnk léssesz.* A javaslat szerint a *megváltó* szó elé be kell tenni a *teremtő*-t, és ki kell hagyni az *idvezítőt.*<sup>489</sup>

### A keresztség

A kéziratos agenda harmadik nagyobb egysége a keresztelési rendtartást írja le. A keresztség kiszolgáltatásának három formáját különbözteti meg: első helyen a *rend szerinti* keresztelést mutatja be, ezt követi a szükségkeresztség (*Mikor a csecsemő halálos állapotban lenni láttatik, siető keresztelés módja*), majd a felnőtt keresztség istentiszteleti rendjének leírása.

Mivel a keresztelés kiszolgáltatásának rendjét már a megelőző századokban sikerült rögzíteni, és csak a kiszolgáltatás helyét illetően alakult ki kisebb vita a protestáns ortodoxia és a puritánizmus képviselői között, ezért Kiss Gergely tervezete nem tér el sokban a Melotai ágendájától. Íme az összehasonlítás (az eltérést dőlt betűkkel emeltük ki):

| <b>Melotai</b>          | <b>Kiss kéziratos ágendája</b> |
|-------------------------|--------------------------------|
| Előfohász               | Előfohász                      |
| <i>Szereztetési ige</i> |                                |
| Beszéd                  | Beszéd                         |
|                         | Meghajlás                      |
| Imádság                 | Imádság                        |
| <i>Miatyánk</i>         | <i>Apostoli Hitvallás</i>      |
| Keresztelés             | Keresztelés                    |
| Áldás                   | Áldás                          |

A két ágendát összevetve a formai eltérés abban áll, hogy Kiss Gergely, Melotaival szemben, a beszéd után beilleszti a keresztszülőkhöz intézett kérdéseket is, nem külön elemként, hanem a beszéd utolsó bekezdéseként. A kérdésre nem szóban kellett válaszolni, hanem meghajlással – emiatt nem különül el a beszédetől, hanem annak része. További eltérés az, hogy Kiss nem írta elő a szereztetési igék felolvasását, hanem helyette több igeszakasszal kezdte beszédét: Zsolt 51,7; Jn. 3,6; Ef. 2,3. A hagyományos szereztetési igét a beszéd első bekezdése második felébe helyezte el. Az imádságok szintén különböznek: Kissnél a beszédet követő imádság után nem a *Miatyánk* hanem az *Apostoli Hitvallás* következik, amely jelzi, hogy Kiss a keresztelés hitvalló jellegét szerette volna kiemelni. A *Miatyánk* tévedésből maradhatott el, ugyanis a kéziratos agenda ezt minden szabad imádság után előírta.

Tartalmi szempontból a beszéd tartalma üt el a leginkább attól, amit Melotai ajánlott. Amíg Melotai beszédére inkább a polémikus hangvétel jellemző, addig Kiss beszéde a keresztségről szóló egyszerű, rövid tanítás, amelyben kifejti e sákramentum szükségességét. Külön jelentősége van annak is, hogy Backamadarasi nem választotta el a beszédet a kérdéstől. A beszéd továbbá, túl azon, hogy a keresztségről tanít, Isten iránti hálára buzdítja a keresztszülőket és ennek a külső jeleként a keresztszülők, válasz helyett meghajolnak.

Kiss Gergely fontosnak tartotta kidolgozni a szükségkeresztség kiszolgáltatásának a liturgiáját is. Ez igen egyszerű. Elemei a következők: szereztetési Ige, keresztelés, imádság, *Miatyánk*, *Apostoli Hitvallás*, intés és áldás. Két bibliai Igét idéző, mindössze kétmondatos beszéd után rögtön a keresztelés következett, majd imádság, *Miatyánk* és *Apostoli Hitvallás*, ez után pedig a keresztszülőkhöz intézett rövid intés és áldás.

<sup>488</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>489</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

A felnőtt keresztség rendje, a három keresztelési szertartás közül a leggazdagabban tagolt, összesen kilenc elemből áll: beszéd, kérdések, imádság, *Miatyánk*, *Apostoli Hitvallás*, gyülekezet imádsága, *Miatyánk*, keresztelés, áldás. Szemben az előző két keresztelési liturgiával, a felnőtt keresztség két részből áll: a keresztelendő és a gyülekezet felé tekintő elemekből. A beszéd csak a keresztelendőnek szól, őt helyezi előtérbe, szereztetési ígéje sincs, helyette – ugyanúgy, mint az előző két keresztelési rendtartásnál – az első bekezdésébe két igeszakaszt épít be: a szerezsen országi komornyik megkeresztelését (ApCsel. 8,36) és a keresztség szereztetési ígéjét. A keresztelendőhöz intézett három kérdés a keresztelés igenlésére, a fogadás megtartására és a keresztyénség gyakorlására vonatkozik. Ezt követi az egyes szám első személyben elmondott bűnbánati és hálaadó ima, majd a *Miatyánk* és az *Apostoli Hitvallás*. Ezután a gyülekezet hálaadó imádsága következik, majd újra a *Miatyánk*, aztán a keresztelés és a megkeresztelthez intézett intelem.

| Rend szerint          | Beteg gyermek keresztelése | Felnőtt keresztség        |
|-----------------------|----------------------------|---------------------------|
| 1. Előfohász          |                            |                           |
| 2. Beszéd             | 1. Beszéd                  | 1. Beszéd                 |
| 3. Kérdés             |                            | 2. Kérdések               |
| 4. Imádság            |                            | 3. Keresztelendő imádsága |
| 5. Apostoli Hitvallás |                            | 4. <i>Miatyánk</i>        |
| 6. Keresztelés        | 2. Keresztelés             | 5. Hiszekegy              |
|                       | 3. Imádság                 | 6. Gyülekezet hálaadása   |
|                       | 4. Apostoli Hitvallás      | 7. <i>Miatyánk</i>        |
|                       |                            | 8. Keresztelés            |
| 7. Áldás.             | 5. Intés.                  | 9. Intelem                |

A székelyudvarhelyi zsinat a keresztelési istentisztelet rendjéhez összesen öt kifogást csatolt: az elmondott beszéd túl hosszú, továbbra is helytelenítették, hogy a kereszteléskor a keresztszülökhöz intézet kérdésre meghajlással válaszolnak (helyette a korábbi gyakorlatot ajánlották, vagyis a kérdésre hallható szóval kell válaszolni), a harmadik és a negyedik javaslat pedig szintén formai jellegű módosítást igényelt. Az első formai kiigazítás a *rend szerinti* keresztelési rendtartás alatt elmondott nagyimádság egyik kifejezését érintette: mivel a *kisdedek barátja* kifejezés nem bibliai eredetű, ezért el kell hagyni, továbbá a zsinat kifogásolta Backamadarasi azon újítását is, hogy a nagyimádság után az *Apostoli Hitvallást* tette.<sup>490</sup> Az utolsó módosító javaslat a szükségkeresztség leírásában található imádsághoz fűződik. Itt szórendcserét javasoltak. Az eredeti szöveg így hangzott: *az újjászületésnek feredőjével is szerencsétlenné*,<sup>491</sup> a zsinat által javasolt változtatás pedig ez volt: *szerentséltetted az újjászületésnek feredőjével*.<sup>492</sup>

### A konfirmáció

Kiss Gergely tervezetében teljesen új a konfirmációi rendtartás, vagy ahogyan ő nevezi a *szent keresztségre való emlékezés*, amelyet a korábbi ágendákban hiába keresünk. Ezelőtt a lelkészek csupán csak az úrvacsorai beszédben ajánlották a szülőknek és a keresztszülőknek, hogy a gyermekeket hitre neveljék.<sup>493</sup> A konfirmáció iránti igény növekedését jelzi az, hogy 1751-ben Debrecenben a *szent eklésia tanítói és elöljárói* kiadták a *Catechizmusi rövid oktatást*.<sup>494</sup> A következő évben, 1752-ben pedig Kolozsváron jelent meg Staehelin kátémagyarázatos könyve, a püspök engedélyével és előszavával. Több erdélyi zsinat a káté-istentisztelet megtartására kötelezte a lelkészeket. Nem lehet pontosan megállapítani, hogy a század második felében volt-e olyan gyülekezet, amely külön liturgiai

<sup>490</sup> Pag 14<sup>a</sup> [...] A hiszek egy Istenben itt elmaradhat. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>491</sup> Kéziratok agenda 10.

<sup>492</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>493</sup> Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezete istentiszteletéről. Szerk. Bartha Tibor. Kézirat 1977. 200.

<sup>494</sup> Bíró Sándor, Bucsai Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán: A magyar református egyház története. Sárospatak 1995. 220.

keretben tartotta volna meg a konfirmációt. A konfirmáció mai gyakorlatának kialakulása a 18. század második felére tehető, és ezért nincs benne a Kiss ágendáját megelőző istentiszteletei rendtartásokban. Kiss Gergely előtt sem lehetett teljesen egyértelmű a gyakorlat, legalábbis erre utal a terminológiai körülírás. Ma már rejtély, hogy Backamadarasi milyen megfontolás alapján vette fel tervezetébe, hiszen sem a Főkonzisztórium sem a zsinat nem fogalmazott meg ilyen igényt. Az, hogy Backamadarasi – feltételezhetően önszántából – kidolgozta az általa helyesnek vélt formát, arra enged következtetni, hogy a konfirmáció az erdélyi református egyházban, ha nem is különálló liturgiai elemként, de meghonosodott gyakorlat volt már akkor, tehát szokást szentesít azzal, hogy elkülönítetten is beemeli az ágendába. Benedek Sándor meglátása szerint Kiss Gergely Zollikofer ágendájának hatására vette át és illesztette be tervezetébe. Sőt, azt is tudni véli, hogy Kiss tervezete elutasításának egyik oka éppen az erdélyi református egyházban ismeretlen konfirmáció volt.<sup>495</sup> Általánosan elterjedt gyakorlata csak 1807-től számítható, amikor Abats János püspök elrendelte a konfirmációi istentisztelet bevezetését.

Kiss Gergely konfirmációi rendtartásának felépítése a következő: 1. rövid beszéd, 2. ima, 3. *Miatyánk*, 4. kikérdezés, 5. négy kérdés, 6. intelem, 7. imádság, 8. *Miatyánk*, 9. áldás. A rendtartás két nagyobb részből áll: az első rész (beszéd, imádság, *Miatyánk*) a szószéken történik, a második pedig (a gyermekek kikérdezése) az Úr asztala mellől. A kikérdezés után, mintegy a második rész folytatásaképpen, a lelkész visszatér a szószékre, és onnan hangzik el a négy kérdés és felelet, az intelem és a hálaadás, a *Miatyánk* és az áldás. A konfirmációnak a gyülekezet jelenlétében kell történnie, a vasárnap délelőtti istentisztelet keretében.

Ebben a rendtartásban is található elvi rész, amelyben azt tanácsolja, hogy a konfirmációt megelőzően, *az ekléziában lévő nevedékeny ifjakat* a keresztyén hitre kell megtanítani.<sup>496</sup> A néhány soros rövid beszéd szintén a konfirmációi gyakorlat kialakulásának kezdeti bizonytalanságát jelzi, amennyiben az nemcsak az ifjak vallástételére hívja fel a gyülekezet figyelmét, hanem számon kéri a keresztszülőktől a keresztségkor vállalt kötelezettségeket. Az istentisztelet központi cselekménye az ifjak vallástétele, amely a négy kérdésben jut kifejezésre. A kérdés-felelet elhangzása után következett az intelem. Ebben a lelkész figyelmeztette a konfirmáltakat vállalt kötelezettségeik megtartására, és ekkor történt meg az úrvacsoravételre való felhatalmazás is. Az intelem középső része a szülőknek és keresztszülőknek szól, amelynek központi gondolata a hálaadásra való felhívás. A harmadik része a gyülekezet felé hangzik el, központi mondanivalója ez: a gyülekezet tagjainak jó példával kell járniuk a megkonfirmáltak előtt.

#### **Az úrvacsora**

Az 1780-as éveket megelőzően az úrvacsora kiszolgálásának a rendje kapcsán merült fel a legtöbb gond. Az általánosan használt Melotai-féle ágendát a lelkészek egy része már nem érezte kielégítőnek és megfelelőnek, s ezért változtatott rajta. A leggyakrabban kifogásolt változtatás az úrvacsorai beszéd önkényes mellőzése volt. Az 1781. és 1783. évi zsinat elé terjesztett főkonzisztóriumai ajánlás ezt az eljárást akarta megszüntetni azzal, hogy sürgette elhagyni az úrvacsorai beszédből a más felekezetet sértő kifejezéseket. Feltételezhetően 1785–86-ra a Főkonzisztórium előtt nyilvánvalóvá vált, hogy az egységes ágenda kérdése nem oldható meg a Melotai-féle ágenda revíziójával, és 1786. április 17-én ezért döntött új ágenda összeállítása mellett.

Kissnek az úrvacsorai istentisztelet kidolgozása során sok tényezőre kellett figyelnie. Az 1781. és az 1783. évi zsinatot előkészítő főkonzisztóriumai ülésen a Melotai-féle ágendát a hitágazatokkal egyezőnek ítélték, így azt megkerülni nem lehetett, és mert a legtöbb kifogás a

---

<sup>495</sup> Benedek 256.

<sup>496</sup> *Öszve gyűjtván a pap az ekléziában lévő nevedékeny Ifjakat, férfiúi és asszonyi renden lévőket, kik a keresztyén hitre megtanítottak, a templomban, az egész gyülekezetnek, vagy nagyobb résznek jelenlétében közönséges Isteni tisztelet idején a cathedráról eképpen szól.* Kéziratos ágenda 14.

Melotai-féle úrvacsorai beszédet érte, Backamadarasinak azt úgy kellett átfogalmaznia, hogy kifejezze a református meggyőződést, de ugyanakkor ne sértse a többi felekezetet. Ezen túl az Incze Mihály illetve a Zalányi Péter revideált ágendáját is használnia kellett, hiszen ezeket is figyelmébe ajánlották.

Az 1786. június közepére befejezett kéziratos ágendában az úrvacsorai istentisztelet liturgiatervezete a korábbi úrvacsorai ágendák beosztását követi (így a Melotaiét is), amikor az első bekezdésekben az úrvacsoráról általános tudnivalókat közöl (az úrvacsora kiszolgáltatásának alkalmai, az úrvacsora-osztás egy héttel korábbi bejelentése stb.).<sup>497</sup> Nem tartotta meg Melotaival szemben azt az előírását, hogy minden úrvacsoraosztással egybekötött istentiszteleten az ünnepnek megfelelő beszédet kell mondani. Ehelyett Kiss két lehetőséget ajánlott: a nem sátoros ünnepen tartott úrvacsoraosztás előtti vasárnapon olyan textust kell választani, amelyik vagy úrvacsorával kapcsolatos tanítást tartalmaz, vagy a *keresztyén virtusokról* szól. Ebben az esetben az úrvacsora bejelentése és a gyülekezet meghívása a prédikáció során történik meg.<sup>498</sup> Sátoros ünnepen (karácsony, húsvét, pünkösd) az úrvacsora kiszolgáltatását és a gyülekezet meghívását a prédikáció után kell bejelenteni, és a prédikációt követő nagy imádságot is az úrvacsorára való felkészülés jegyében kell megfogalmazni, az úrvacsoraosztás napjáig pedig naponta *penitenciális* istentiszteletet kell tartani. Ez utóbbinak középpontjában, a hétköznapi istentisztelethez hasonlóan, a penitenciális könyörgés és katekizmusi tanítás áll.<sup>499</sup>

Az erdélyi hagyományhoz hűen Kiss Gergely két részre osztotta az úrvacsoraosztás napján tartott istentiszteletet: a prédikáció befejezése jelentette az istentisztelet első részének végét, ezt követte az istentisztelet sákramentumos része. Ennek első eleme – Melotai ágendájával összhangban – a textus nélküli és a bűnbánat felébresztését célzó beszéd volt. Ebben viszont Backamadarasi már nem követte Melotai dogmatikai fejtegetéseit, hanem helyette az önvizsgálatot helyezte előtérbe. Ez után következett a gyülekezet válasza, a bűnvalló imádság, majd a *Miatyánk*. Az Úr imája után Backamadarasi beillesztette liturgiai keretébe az *Apostoli Hitvallást* is, és Melotai hatására, a három kérdés-feleletet és a feloldozást, azzal a különbséggel, hogy Melotai kérdéseit, válaszait, valamint a feloldozást újrafogalmazta.

A második rész kezdetén a lelkész lejött a szószékről, miközben a gyülekezet énekelte az úrvacsorai felkészülésre kijelölt éneket. A két részt összekötő énekre javaslatot is tett (erre egyébként a Főkonzisztórium előírása is kötelezte): a 23. vagy a 42. zsoltárt, vagy a *Lelkem siet hozzád menni* kezdetű dicséretet ajánlotta. Az ének után következett a szereztetési íge (1. Kor. 11,23 skv), amelynek felolvasása alatt történt meg a kenyér és a bor felmutatása (elevatio).<sup>500</sup> Az úrvacsorához fűzött magyarázatán nem érződik Melotai hatása, amennyiben 1781-ben és 1783-ban éppen ez ellen merült fel a legtöbb kifogás. Megfigyelhető az is, hogy Kiss beszéde lényegesen rövidebb, mintegy harmada a Melotai beszédének. Ez sem tekinthető önkényes változtatásnak, hiszen a Főkonzisztórium 1783. évi előterjesztése nyomán az új agenda egyik kritériumaként a rövidséget szabta meg. A beszédet továbbá Kiss úgy fogalmazta meg, hogy abban ne legyen másokat (katolikusokat és evangélikusokat) sértő

---

<sup>497</sup> Kéziratos agenda 18.

<sup>498</sup> Az ilyen szokott nap előtt eső vasárnapon reggeli isteni tiszteletkor, tartattatik az alkalmatossághoz szokott prédikáció, p.o. az Úr vacsorájáról, vagy az ide tartozó tudománynak valamely részéről, az Úr vacsorájával való élésnek szükséges voltáról, hasznairól, az ide kíváncsító elkészülésről, annak módjáról, szükséges és hasznos voltáról. A megtérésről, penitencia tartásról, keresztyén kötelességekről, virtusokról s.a.t és az ilyen prédikációban kijelentetik: ez s ez következő napon, az Úr szent vacsorája ki fog szolgáltatattani, hívattának a keresztyén hívek az azzal való élésre, intettetnek az eleve való készületre. Kéziratos agenda 18.

<sup>499</sup> Kéziratos agenda 18.

<sup>500</sup> Backamadarasi Kiss Gergely a Melotai-féle agenda alapján írta elő, hogy a szereztetési igék közben a kenyeret és a bort fel kell emelni (prima elevatio) Egy évszázaddal korábban a puritánok Medgyesi Pál vezetésével tiltakoztak a gyakorlat ellen, bálványimádással vádolva a prima elevatiót gyakorlókat. Dienes 69.

kifejezés. Melotai beszédével csupáncsak abban rokonítható, hogy mindkettő tanító jellegű.

Az úrvacsorai beszéd után Melotainál rögtön a meghívás és a tulajdonképpeni communio következik. Ide Kiss Gergely imádságot és a *Miatyánk*ot illesztette be és csak ez után következett az meghívás és a jegyek kiosztása. A jegyek kiosztása alatt a lelkész az úrvacsorához illő igehelyeket mondott, miközben a gyülekezet énekelt. Kissnek ez az eljárása szintén újítás volt. A korábbi magyar református ágendák egyikében sem szerepeltek összekapcsolva ezek a liturgiai elemek, azok vagy az igemondást, vagy az éneklést, vagy a néma úrvacsorázást javallották.<sup>501</sup>

A communio után elmondott rövid bezáró beszéd szintén Melotai hatásáról árulkodik. Ezután következett a hálaadó imádság, a *Miatyánk* és az áldás. Az áldás (Melotainál még *dimissio*) betűről betűre megegyezik Melotai áldásformulájával. A jobb áttekinthetőség kedvéért, íme a két rendtartás. Az eltéréseket kurzíváltan jelezzük.

| <b>Melotai</b>   | <b>Kéziratos</b> |
|------------------|------------------|
| I. rész          | I. rész          |
| Beszéd           | Beszéd           |
| Bűnvallás        | Bűnvallás        |
| Miatyánk         | Miatyánk         |
|                  | <i>Hiszekegy</i> |
| 3 kérdés         | 3 kérdés         |
| Feloldozás       | Feloldozás       |
| Ének             | Ének             |
| II. rész         | II. rész         |
| Szereztetési Ige | Szereztetési Ige |
| Beszéd           | Beszéd           |
|                  | <i>Imádság</i>   |
|                  | <i>Miatyánk</i>  |
| Meghívás         | Meghívás         |
| Kiosztás         | Kiosztás         |
| Intelem          | Intelem          |
| Hálaadás         | Hálaadás         |
| Miatyánk         | Miatyánk         |
| Áldás            | Áldás            |

Melotai és Kiss úrvacsorai rendtartásának mind tartalmi, mind formai összevetése nyilvánvalóvá teszi, hogy a különbség nem jelentős, de nem is elhanyagolható. Kiss Gergely betartotta a Főkonzisztórium előírásait, ami az úrvacsorai beszéden gyökeres változtatást eredményezett. Nem módosította az addig megszokott rendtartást, csupán „modernizálta” (ezen a ponton ellent kell mondanunk Benedek Sándornak, aki úgy vélte, hogy Kiss tervezete szakított az addigi gyakorlattal, az új elemek beiktatásával túlszűfoltta lett, és részben ez okozta a tervezete elleni averziót<sup>502</sup>).

Kiss Gergely a rendes úrvacsoraszertés mellett a betegúrvacsora rendjére nézve is tervezetet dolgozott ki. Akárcsak a többi istentisztelet-típusnál, itt is néhány gyakorlati tanácsot ad. Fontosnak tartotta megjegyezni, hogy az úrvacsora kiszolgálása előtt a beteget, vagy a rabot tanítani kell *intés, vigasztalás és könnyörögtetés* formájában. Az úrvacsora közösségi jellegét ennél az istentisztelet-típusnál úgy próbálta megőrizni, hogy előírta: a lehetőséghez mérten a rabbal, vagy a beteggel együtt mások is részesüljenek a jegyekből.

A betegúrvacsora liturgiája a rendes úrvacsoraszertés liturgiájának rövidített változata. Elemei: előfohász, rövid beszéd, imádság, *Miatyánk*, *Apostoli Hitvallás*, feloldozás, jegyek kiosztása, hálaadás, *Miatyánk*, áldás.

| <b>Rend szerinti</b> | <b>Betegúrvacsora</b> |
|----------------------|-----------------------|
| I. rész              | Előfohász             |
| Beszéd               | Beszéd                |

<sup>501</sup> A kérdés eddigi legjobb bemutatását Fekete Csaba végezte el. Bővebben lásd. *Fekete Csaba: Néma úrvacsorázás, avagy vegye ön e bort!* In: *Egyháztörténeti Szemle*. 2003. IV. évf. 2. szám. 3–28.

<sup>502</sup> Benedek 221.

|                  |                  |
|------------------|------------------|
| Bűnvallás        | Imádság          |
| Miatyánk         | Miatyánk         |
| Hiszekegy        | Hiszekegy        |
| 3 kérdés         |                  |
| Feloldozás       | Feloldozás       |
| Ének             |                  |
| II. rész         |                  |
| Szereztetési Ige |                  |
| Beszéd           |                  |
| Imádság          |                  |
| Miatyánk         |                  |
| Meghívás         |                  |
| Kiosztás         | Jegyek kiosztása |
| Intelem          |                  |
| Hálaadás         | Hálaadás         |
| Miatyánk         | Miatyánk         |
| Áldás            | Áldás            |

### A zsinat véleménye

Mivel a székelyudvarhelyi zsinat a legtöbb kifogást az úrvacsorai rendtartással szemben fogalmazta meg (mintegy egyharmadát), ezért az idevonatkozó módosító javaslatokat külön alfejezetben mutatjuk be. Ezeket öt nagy csoportba lehet osztani: 1. értelemzavaró kifejezések lecserélése, 2. a túl hosszú imádság és beszéd, 3. az imádságok hiánya, 4. néhány imádságot egyéni imádsággá kell tenni (úgy, hogy a fogalmazásban használt többes számot egyes számra változtatják), 5. liturgiai elemek módosítására tett javaslat.

Értelemzavarónak, illetve zavarosnak találtak néhány kifejezést. A rendes úrvacsorai liturgia elemei között, az intelem után következő hálaadó imádságban kifogásolták a *szent sacramentumoknak hívséges kiszolgáltatása* megfogalmazás *hívséges* kifejezését, s helyette a *igazán való*-t javasolták. A módosított változat így hangzott: *a szent sacramentumoknak igazán való kiszolgáltatása*. Az úrvacsorára való meghívás után előírt imádságból, a zsinat meglátása szerint, ki kell hagyni mindazt, ami nem kapcsolódik szorosan az alkalomhoz.<sup>503</sup> Ugyanilyen gond merült fel az úrvacsorai beszéddel kapcsolatosan is.<sup>504</sup>

A zsinat módosító javaslata értelmében az úrvacsorai rendtartásba több imádságot kellett volna beilleszteni, azért, hogy a lelkésznek legyen, amiből válogatnia. Az indítvány az úrvacsorai bűnvalló imádságra, az úrvacsoraszertés előtti könyörgésre és az intelem utáni hálaadó imádságra vonatkozott. A hiányolt imádságokat a Melotai, a kolozsvári (1784) és a vízaknai (Zalányi Péter-féle) ágendákból kellett kiegészíteni.<sup>505</sup>

Az előbb jelzett formai javaslatokkal szemben a zsinat tartalmi és lényegi javítást is ajánlott. Nem tartották jónak (indoklás nélkül) a bűnvalló imádság többes számát, ehelyett egyes szám első személyt ajánlottak (A *bűnnek megvallására tartozó könyörgésnek in singulari numero kellene formáltatni*).<sup>506</sup> Szintén lényegyet érintő módosító javaslat volt a betegek úrvacsorázási liturgiatervezetéhez fűzött meglátás is. Kiss Gergellyel szemben, aki

<sup>503</sup> Pag 28<sup>va</sup> Az Úr vatsorájához való hivogatás után mondandó könyörgés igen hosszú, szükség azért mind azokat ki hadni, melyek éppen a dologhoz nem tartoznak. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>504</sup> Pag 29. 30. 31. 32. Az Úr Vatsorája előtt az embernek maga meg próbálásáról való elmélkedés igen hosszú. Az ember maga meg próbálására tartozó három czimerek az együgyűek meg foghatásokhoz szabattassanak. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>505</sup> Pag. 33. 34 [...] A régi ágendából, a kolozsvári és vízaknai ágendákból a bűnnek megvallását magokba foglaló könyörgéseket bé kellene az Ágendába tenni, hogy esztendőben kétszer vagy háromszor lehessen változtatni. Pag. 36. 37. Ezen könyörgéshez a más ágendából való könyörgések is tétessen hozzá, hogy lehessen ezt is változtatni. Pag 38. [...] Azonban ezen könyörgéshez viszont a több ágendákban lévő könyörgések tétessenek hozzá. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>506</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

szerint a betegeknek bármikor ki lehet osztani az úrvacsorát, a zsinat a betegek úrvacsorázását a gyülekezeti úrvacsoraosztás alkalmaihoz kötötte (évente hatszor). Valószínű, hogy ebből eredt a második idevonatkozó javaslat is: a beteg-úrvacsora alkalmával nem kell a *megszentelő igéket* elmondani. A liturgia menetéből továbbá hiányolták a rendes úrvacsorai istentisztelet három kérdését.<sup>507</sup>

Amikor a zsinat utolsó napján Kiss Gergelynek átadták a véleményezést, ő a lap szélére egy-két szóban odajegyezte a saját véleményét is. Az úrvacsorával kapcsolatos meglátások egy részét (imádságok rövidítése, értelemzavaró kifejezések kicserélése) helyeselte, de két kérdésben nem tudott egyetérteni a zsinattal, és 1786. július 15-én külön levélben is kifejtette ezzel kapcsolatos álláspontját.<sup>508</sup> Azt a módosító javaslatot, hogy a bűnvalló imádság egyes szám első személyben legyen megfogalmazva, elutasította. Álláspontja védelmére több érvet is felsorolt: a többes szám első személyt indokolja a gyülekezeti közösség, és az, hogy e közösségben nemcsak erős, hanem gyenge hitűek is részt vesznek, *akik a megtérésnek csak kezdetében vannak*, ezért a többes szám első személlyel értjük is, de egymásért is imádkoznak az úrvacsorázó közösség tagjai.<sup>509</sup>

### Az esketés

1781-ben az úrvacsorai istentisztelet rendje mellett a másik vitatott istentiszteleti forma az esketés volt. Batthyány Ignác katolikus püspök panasza miatt az esküszövegből a reformátusok készek voltak elhagyni a félreértésre és visszaélésre okot adó kifejezéseket (*valameddig tisztességében és tisztaságában megmarad*). A Főkonzisztórium 1786. évi előírása, amely az új agenda elvi sarokpontjait fogalmazza meg, az esketésről külön nem rendelkezett, tehát Kiss Gergelynek csak az 1781. és 1783. évi ajánlásokat kellett figyelembe vennie, amelyek az esküszöveg kurtítását írták elő.

Az esketési szertartás leírásánál Kiss a Melotai-féle ágendára támaszkodott. Íme az összehasonlítás (az eltéréseket kurziváltuk):

| <b>Melotai</b> | <b>Backamadarasi</b>         |
|----------------|------------------------------|
| Előfohász      | Előfohász                    |
| Textus         | Textus                       |
| Beszéd         | Beszéd                       |
| Imádság        | Imádság                      |
|                | <i>Miatyánk</i>              |
|                | <i>Tanítás a házasságról</i> |
| Három kérdés   | Három kérdés                 |
| Eskü           | Eskü                         |
|                | <i>Imádság</i>               |
|                | <i>Miatyánk</i>              |
| Áldás          | Áldás                        |

A két ágendát ebben az összehasonlításban szemlélve megállapíthatjuk, hogy Kiss tervezetében sok a formai eltérés, de tartalmát tekintve sok a rokonság is közöttük: Kiss első beszéde egybeesik Melotai beszédével, Melotai hat pontba szedett hosszú, több igére felépített beszédének központi gondolatait Kiss Gergely, lerövidítve ugyan, de átvette (a házasság Isten rendelése, a férfi és nő teremtménye, lesznek ketten egy testté, egy életre szól, az emberiség megmaradásának alapja stb.), néhány Melotai által kifejtett gondolatot viszont elhagyott. A kérdések előtti beszéd, amelynek központi gondolata a házasságról szóló tanítás, szintén a Melotai-féle beszéd hatását tükrözi, kivált amikor a házasság céljáról és a

<sup>507</sup> Pag. 39. 1<sup>o</sup> Mikor a templomba kiszolgáltván az Úr vatsorája, akkor vitetik a beteghez, akkor ne legyen szükség a meg szentelő igéket el mondani. 2<sup>o</sup>A betegeknek is mindenkor ama három kérdések mondassanak el. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>508</sup> Kiss Gergely levele a Főkonzisztóriumhoz az ágendáról, 1786. július 15. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>509</sup> Mert egy gyülekezetben vagynak, és élnek Úr Vatsorájával, a kik a meg térésnek csak kezdetében vagynak; mások, akik többre mentek, de gyenge hitűek; mások erős hitűek; valamint különböznek az ilyeneknek lelki állapottyok, úgy kell a könyörgést is alkalmaztatni, hogy mindenik maga állapottya szerint való ügyét Isten eleibe terjeszteni vezéreltessék, és egyik a másikért könyörgjön. FőkonzLvt. 1786/195.

házasársak kötelességeiről beszél. A három kérdést némi formai módosítással ugyancsak Melotaitól vette át. A kéziratos agenda harmadik kérdését Kiss utólag kiegészítette. Eredeti formája így hangzott: *Magadhoz vészede-e örök feleségül?* A módosított változatba bekerült az önként szó: *Magadhoz veszed-e örök feleségül szeretetből önként?* Érvényesítése volt ez a református egyház házasságjogi alapelveinek, ugyanis a kleroszakolt házasságot minden következmény nélkül fel lehetett bontani.<sup>510</sup>

Az két esküszöveg (Melotai és Kiss), az 1781-ben kifogásolt formulát kivéve, alapjában véve egyezik, annyi különbséggel, hogy Backamadarasi stilisztikai szempontból módosított az esküszövegen. Az eskü után, a házasokért mondott imádság következik és nem intelem, ahogy Benedek Sándor állítja<sup>511</sup> Az áldás szövegét illetően Kiss Gergely eltér Melotaitól. Utóbbi nem szentírási szöveget közöl, Kiss Gergely viszont az ároni áldás rövidített és részben módosított formáját ajánlja: *Áldjon meg az Úr titeket! Fordítsa az Úr az ő orcáját tireátok! Világosítsa meg az Úr az ő orcáját tirajtatok, és adjon tinéktek minden szükséges áldásokat. Ámen.*<sup>512</sup>

Ha a liturgiai elemek sorrendjét vetjük össze, nagy különbség tapasztalható a két tervezet között. Benedek Sándor szerint Backamadarasi a házasság megáldásának rendjén inkább a Samarjai János ágendája hatott és nem a Melotaié.<sup>513</sup> Sokatmondó viszont az, hogy Kiss Gergely házassági tervezetében a székelyudvarhelyi zsinat semmiféle kivetnivalót nem talált. Ezek szerint a Kiss Gergely tervezete nem volt idegen a református egyház gyakorlatától, s a változtatás valójában nem tekinthető újításnak, hanem egy meglévő gyakorlat elismerésének. A fenti összevetésből az is kiderül, hogy Backamadarasi e kérdésben is inkább Melotai ágendájára támaszkodott és nem Samarjai munkájára.

#### **„A lelkek magános őrizetének rendi és módja”**

Backamadarasi a korábbi ágendáktól eltérően tervezetében új fejezetként egy lelkigondozási tanácsokkal foglalkozó részt is beillesztett,<sup>514</sup> amely valójában gyakorlati pojmenika.<sup>515</sup> Azon túl, hogy a korábban megjelent szertartáskönyvekben ilyen nem volt, Kiss Gergely kezdeményezése azért is érdekes, mert sem az 1780-as évek első felének zsinatai, sem a Főkonzisztórium nem tett erre felszólítást. Backamadarasi tehát a saját meglátása alapján tartotta ezt fontosnak, és önként, gyakorlati megfontolásból dolgozta ki ennek liturgiai menetét.

Adatok hiányában forrásaira csak következtetni tudunk. Tudjuk azt, hogy a Főkonzisztórium 1786. április 17-én kelt levelében, Kiss Gergely figyelmébe ajánlotta a németországi protestánsok szokásait. A kéziratos agenda egészét tekintve csak itt mutatható ki ténylegesen is a külföldi teológusok hatása. A lelkigondozásról szóló részben Kiss Gergely név szerint Charles Drelincourt és Christoph Staehelin teológusok munkájára hivatkozik, de rögtön azt is hozzá kell tennünk, hogy egyik sem liturgiai munka. Az egyik olyan lelkészi kézikönyvnek készült pojmenika, amely a gyülekezeti élet javítását szolgálta (Drelincourt), a másik pedig gyakorlati kitekintésű kátémagyarázat (Staehelin). Emellett tudjuk azt is, hogy Backamadarasi igen fontosnak tartotta az erkölcssteológia elveinek oktatását és azok gyakorlati alkalmazását. Ennek hasznosságáról, eddigi ismereteink szerint, először az 1769-ben megírt részletes tanügyi jelentésében tett említést, amelyben sürgette beemelni a morális teológiát a lelkészképzés folyamatában használt tantárgyak közé.<sup>516</sup> Valószínű, hogy az ő hatására került be új tantárgyként az erdélyi kollégiumok számára 1770-ben összeállított

<sup>510</sup> Kolumbán 110–125.

<sup>511</sup> Benedek 263.

<sup>512</sup> Kéziratos agenda 32.

<sup>513</sup> Benedek 263.

<sup>514</sup> Kéziratos agenda 32–57.

<sup>515</sup> Dávid 653–658.

<sup>516</sup> Egyéb aránt a *Moralis Theologia* hogy szorgalmatosan tanítatnék az oskolákban, tsekély itéletem szerint igen szükséges volna, leginkább ez kívántatván a Papi Cathedrára. FőkonzLvt. 1769/55.

egységes tantervbe a morális teológia, mint *a papi hivatal gyakorlásához* elengedhetetlenül szükséges tantárgy.<sup>517</sup> Az udvarhelyi gimnáziumban, az előírásnak megfelelően, már 1770-től bevezette teológiai tantárgyként a pasztorálteológia oktatását.<sup>518</sup>

A tervezetében szereplő teljesen új fejezettel a lelkészek gyülekezeti munkáját kívánta segíteni. A pojmenikai rész hét kis alfejezetet tartalmaz. Az elsőben (*Az egészségesek körül*) a lelkigondozás szükségességét fejt ki. Központi gondolata az, hogy nemcsak a betegeknek, hanem az egészségeseknek is szükségük van a lelki támogatásra, amely a gyülekezetépítés során kamatozik. A lelkésznek tehát alaposan meg kell ismernie a gyülekezeti tagokat, hogy a tudatlanokat szelídséggel tudja tanítani a vallás *fundamentomos cikkelyeire*; a vétkezőket, a bűn nagyságához mértén megfeddeni, de nem haraggal, hanem szeretetettel és békességes tűréssel. A második alfejezet a betegek lelkigondozását taglalja. Gyakorlati tanácsként a lelkészek figyelmébe ajánlta, hogy legyenek tekintettel a beteg állapotára és igyekezzenek alaposan megismerni őt. Az általános tanácsok leírása után különféle imádságokat ajánl, amelyeket minden esetben a *Miatyánk* követ: önvizsgálatra készülő, tudatlan, halálos betegségben szenvedő, öreg és haldokló ember mellett mondandó könyörgés.

A pojmenika fejezet második nagyobb egysége a *botránkoztatók* lelkigondozásával folytatódik. Itt is előbb általánosan közelíti meg a témát, majd a különböző lelkigondozási esetekhez ad eligazítást (részeges, gyilkos, tolvaj, parázna, hamisan esküvő és káromkodó).<sup>519</sup> A legérdekesebb rész az eklézsiakövetés liturgiai tervezete, ami szintén újdonságnak számított. Ennek sorrendje (itt is csak a legfontosabb liturgiai elemeket írta le): 1. rövid beszéd, 2. négy kérdés, 3. a vétkes bűnvalló imádsága, 4. *Miatyánk*, 5. bocsánatkérés a gyülekezettől, 6. feloldozás, 7. intés és felszólítás a gyülekezethez.<sup>520</sup> Ez olvasva látjuk, hogy az eljárásnak nemcsak a formáját próbálta meghatározni, hanem a korábbi gyakorlattal ellenében az egész jelenséget is új megvilágításba helyezte. A korábbi eklézsiakövetések célja a megszügyenyítés volt. Kiss Gergely ezzel szemben (Jézusnak a századik juhról szóló példázata alapján) az eklézsiakövetés középpontjába a szeretetből fakadó visszafogadást és megbocsátást tette.

A lelkigondozásról szóló rész harmadik egysége a rabok lelkigondozásával foglalkozik. Itt is először általános, gyakorlati tanácsokat ad, és a rabok lelkigondozásához alapot szolgáltató különböző igehelyeket és imádságokat sorolja fel.

A lelkigondozáshoz fűzött zsinati megjegyzések többsége itt is formai jellegű volt. Kifogásolták azt, hogy a haldokló imádsága túl hosszú, a *Kegyes öreg embernek halálos ágyában könyörgése* című fejezetben szintén formai hibát találtak. Kiss, amikor a halálos ágyán *megkeményedett* (értsd: bűnbánatra nem hajlandó) emberrel való beszélgetés kérdéskörét taglalja, a bűnbánat felébresztésére különböző kérdéseket ajánl. Második lépésként az ilyen ember előtt Isten irgalmasságáról kell beszélni, és ezt a bibliai szereplők történetén keresztül kell példázni (Dávid, Ezékiás, Péter, és Mária Magdaléna stb.). A zsinat figyelmeztette Kiss Gergelyt, hogy Mária Magdaléna nem tekinthető bűnös asszonynak, csak azért mert Krisztus hét ördögöt űzött ki belőle.<sup>521</sup>

A zsinatnak a beteglátogatáshoz fűzött megjegyzésével Kiss Gergely nem értett egyet. A zsinat nemtetszését az váltotta ki, hogy a lelkész nem tegezte, hanem magázta a beteget. Kiss Gergely a zsinati véleményét tartalmazó lap szélén és külön levélben is kifejtette álláspontját, amelyben három érveléssel támasztotta alá eljárását: az idegen nemzetek ágendái is ezt a formát írják elő; vigyázni kell arra, nehogy a beteg lelkiállapotát a lelkész a tegezéssel felzaklassa. A harmadik és egyben a legerősebb érv ez volt: mivel nemcsak közembert kell

<sup>517</sup> Török 158.

<sup>518</sup> Kiss Gergely tanügyi jelentése az 1770–1775 közti tan évekről. FőkonzLvt. 1775/90.

<sup>519</sup> Kéziratok ágenda 46–48.

<sup>520</sup> Kéziratok ágenda 48–49.

<sup>521</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

lelkigondozni, hanem sokszor főnemest is, *minden ok nélkül kedvetlenséget szerezni kár volna*. Megoldási javaslatként a következőt ajánlotta: *jobb azért az ágendában olly utasítást fel tenni, amelyből, ha valamely pap önként meg nem gondolná, észre végye, mihez tartsa magát*.<sup>522</sup>

A halálra ítélt rab lelkigondozásával kapcsolatosan a zsinat ajánlotta a beteg-úrvacsoraosztás liturgiájának használatát, és javasolta, hogy a feltett három kérdés az úrvacsoraosztás alatt hangozzék el, a rab imádsága után a *Miatyánkot* is el kell mondani, és az intés lehet hosszabb is.<sup>523</sup> Backamadarasi ebben a kérdésben sem értett egyet a zsinattal. Véleménye szerint az úrvacsoraosztás a halálraítélt ember vigasztalásának liturgiájában nem indokolt, mert az úrvacsorát csak annak kell kiszolgáltatni, aki kéri azt. Ha az úrvacsoraosztást ide beiktatják, akkor ez az elv nem fog érvényesülni.<sup>524</sup> A formai kifogásokkal szemben (a bűnvallást célzó három kérdés, intés hossza) Kiss a zsinati véleményezés margóján válaszolt. Meglátása szerint a három kérdést meg kell hagyni a maga helyén, de az úrvacsoraosztáskor is el lehet mondani, az intés hosszúságát illetően pedig a döntést a lelkészre kell bízni.<sup>525</sup>

### Temetés

Kiss Gergely a temetési istentiszteletről nem sokat írt. Szükszavú bemutatásában csak a legáltalánosabb tudnivalókat tartotta érdemesnek beemelni tervezetébe, ugyanis a temetési istentisztelet liturgiáját korábban már sikerült megnyugtatóan rendezni. A mégis felmerülő gondok nem a liturgiát érintették. Olyan temetési visszaéléseket próbáltak megszüntetni, amelyek a harangozás (kinek mennyit kell harangozni), a temetési prédikációk száma, a búcsúztatás stb. területén jelentkeztek.<sup>526</sup>

Kiss Gergely tehát csak a legfontosabb liturgiai elemeket sorolja fel: 1. ének (zsoltár vagy dicséret), 2. imádság, 3. textus, 4. prédikáció, amelyre ugyanazon szabályok érvényesek, mint a vasárnap délelőtti igemagyarázatra, annyi különbséggel, hogy az alkalmazás során a halottra és a hátramaradottakra is utalni kell, de ez ne legyen hízélgés, sem a keresztyéni szeretettel ellenkező ítélet, amennyiben pedig a halottnak sok bűne volt, nem kell azokat mind *előszámolni*.<sup>527</sup>

### Áttérés

Az 1781. őszen kiadott Türelmi Rendelet lehetővé tette a katolikusok áttérését, igaz, az áttérni szándékozóknak előzetesen hatheti katolikus oktatásban kellett részt venniük. Mivel az áttérők túlnyomó többsége protestánsokból lett katolikusok voltak, 1781. után kérték visszavételüket a protestáns egyházba. A felvételnek sem törvényes előírása, sem liturgiai kerete nem volt. Ez utóbbit próbálta megalkotni Kiss Gergely liturgiatervezetében, és így született meg a *Szent vallásunkra által jövő személy bévétetetésének módja* című fejezet.<sup>528</sup> Szerinte, első lépésként, az áttérőt meg kell tanítani a református vallás alaptételeire, amelyeket ha megért és hisz, s azokról önként akar vallást tenni, össze kell hívni a gyülekezet presbitereit (ha szükség, akkor nőket is), akik előtt az áttérőnek a lelkész hat kérdésben összefoglalja azon cikkelyeket, amelyek a református felekezetet megkülönböztetik a többiektől. Ha az áttérő e kérdésekre igennel felel, a befogadás jeléül a lelkész és a presbiterek kezét fognak vele, majd közösen imádkoznak, a végen pedig elmondják az Úr imáját.

<sup>522</sup> Backamadarasi válasza a zsinat véleményére, 1786. július 15. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>523</sup> A zsinat véleménye az ágendáról. 1786. június 28. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>524</sup> Backamadarasi válasza a zsinat véleményére, 1786. július 15. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>525</sup> A zsinat véleménye az ágendáról. 1786. június 28. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>526</sup> Kolumbán 88–94.

<sup>527</sup> Kéziratos agenda 57–58.

<sup>528</sup> Kéziratos agenda 58–59.

### Lelkészeiktatás

A kéziratosa ágenda tizedik és egyben utolsó fejezetében Kiss Gergely még egy időszerű kérdést próbált meg tisztázni: a lelkeszeiktatás liturgiai keretét.<sup>529</sup> Liturgiai megközelítése ennek sem lehetett egyöntetű, ezért a liturgiai elemek felsorolása mellett bőséges magyarázatot és tanácsot is ad. Röviden leírását adja annak, hogy mikor és hol kell használni a szertartást és ki végezheti azt, megadja a beiktató beszéd (prédikáció) támpontjait, majd a beiktatásra váró lelkeszt felszólítja a lelkeszi teendők hűséges ellátására. A beiktató istentisztelet sorrendjére nézve az alábbiakat szabja meg (itt is csak a legfontosabb elemek szerepelnek): 1. esperes, vagy püspök beiktató beszéde, 2. beiktatandó lelkeszhez intézett felszólítás, 3. könyörgés, 4. *Miatyánk*.

A székeljudvarhelyi zsinatnak ehhez a részhez két hozzáfűznivalója volt. Kifogásolta, hogy a megadott imádság túl hosszú és az *emberi módon való rangokat forgatja*.<sup>530</sup> Kiss Gergely csak az utóbbi meglátást egészítette ki a maga álláspontjával: *Van példa a más nemzetek Ágendáiban. Én jobbnak tartom*.<sup>531</sup>

Az kéziratosa ágenda végére, a Főkonzisztórium ajánlásának megfelelően, Kiss az *Apostoli Hitvallás* és a *Miatyánk* teljes szövegét is beiktatta.<sup>532</sup>

### A Főkonzisztórium döntése

A székeljudvarhelyi zsinat Kiss Gergely ágendájához fűzött véleményezése, néhány kivételtől eltekintve, javarészt csak formai módosításokat tartalmazott, amelyek többségét Kiss elfogadta és csupán három kérdésben tartott ki eredeti álláspontja mellett. A végső döntés azonban a Főkonzisztórium hatáskörébe tartozott, mely testület augusztus 13-án tartott ülésén kerített sort arra, hogy a zsinat és Backamadarasi e tárgyban beküldött véleményét kiértékelje, és javaslatait megtegye az ágenda végeleges formájára nézve. Ezeket két oldalban foglalták össze.<sup>533</sup>

A közönséges vasárnapi istentisztelethez ajánlott énekek ügyében a Főkonzisztórium elfogadta a zsinat meglátásait és azokat Kiss Gergely figyelmébe ajánlotta, aki ugyancsak helyeselte a módosítást, hogy ti. több éneket is meg kell nevezni, mert nem minden kántor képes kiválasztani az alkalomhoz illőt. A katekizációval kapcsolatosan a zsinat meglátását fogadták el (az ne prédikáció formájában történjen), azzal a megjegyzéssel, hogy a Staehelin munkájára (*Katekizmusi házi kincs*) való hivatkozás maradjon ki az ágenda szövegéből. A hétköznapi istentisztelethez ajánlott gyakorlati tanácsokban található *idvezítő Jézus* kifejezésben a Főkonzisztórium semmi kivetnivalót nem talált. Backamadarasi véleményére hagyatkozva (*Meg is maradhat, ki is hagyathatik*) mindkét szó megtartását ajánlották.

A prédikáció előtti és utáni imádság kérdésében – a zsinat szerint túl hosszú – talált, az egyházi főtanács a zsinatnak adott igazat, de hozzátette, hogy az *esentiáléből semmi is ki ne maradjon*. A Főkonzisztórium ugyancsak a zsinat meglátását támogatta a katekizáció előtt mondott könyörgés kérdésében is, amelyet a zsinat túl hosszúnak talált, ajánlván, hogy a tervezet Kiss egészítse ki a katekizáció után mondandó imádsággal.<sup>534</sup> A zsinat meglátása érvényesült a *teremtő* és *idvezítő* kifejezések kérdésében is. A javaslat szerint, melyet a Főkonzisztórium is helyeselt, a katekizáció előtti könyörgés egyik mondatában kellett beilleszteni egy szót (*teremtő, megváltó*), illetve kivenni egy másikat (*idvezítő*).

<sup>529</sup> Kéziratosa ágenda 59–62.

<sup>530</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>531</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>532</sup> Kéziratosa ágenda 62.

<sup>533</sup> A Főkonzisztórium javaslata az ágendaügyben, 1786. augusztus 13. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>534</sup> Pag. 9<sup>a</sup> 10<sup>a</sup> A Cathecizat. Obs. Sup. C. Rövidíttesség meg , vagy pedig készíttesség 2 könyörgés, egyik a catechizatio előtt, a második pedig azután mondandó. A Főkonzisztórium határozata az ágendaügyben, 1786. augusztus 13. FőkonzLvt. 1786/195.

A keresztelési beszédet a Főkonzisztórium nem kívánta lerövidíteni. Ebben a kérdésben Kiss Gergely álláspontja érvényesült, aki a zsinatnak a beszéd hosszúságát kifogásoló véleményére csak annyit jegyzett meg, hogy a *beszéd 10 minutát imponál*. Ugyancsak Kiss álláspontját fogadták el a *kisdedek baráttya kifejezés* kapcsán is, akárcsak az úrvacsorára hívogató beszéd utáni imádság és az úrvacsoraosztás előtt mondandó, a bűnbánat felébresztését célzó beszéd kérdésében is, amelyet a zsinat túl hosszúnak talált. A keresztelési rendtartás kapcsán a Főkonzisztórium egyetlen kérdésben fogadta el a zsinat meglátását: az *Apostoli Hitvallást* el kell hagyni.

Az úrvacsorai bűnvallás személyes vagy közösségi megfogalmazásának vitájában a Főkonzisztórium Kiss Gergelynek adott igazat.<sup>535</sup> A zsinat azon véleményét, hogy az úrvacsorai ágendát ki kell egészíteni a kolozsvári és a vízaknai ágendákból, a Főkonzisztórium helybenhagyta, akárcsak a betegek úrvacsorázása kapcsán tett zsinati véleményezést is. A zsinat véleménye szerint a betegeket is csak gyülekezeti úrvacsoraosztáskor lehet a sákramentumban részesíteni. A megszentelő igéket el kell mondani (zsinat véleményével ellentétben) és a három kérdést is fel kell tenni (Kiss Gergellyel szemben).<sup>536</sup> A Mária Magdalénát illető, valamint a haldokló beteg imádságára vonatkozó zsinati megjegyzést szintén jóváhagyták.

A beteg tegezése, vagy magázása körül kialakult vitában a Főkonzisztórium, minden indoklás nélkül, a zsinatnak adott igazat. A halálra ítélt rab úrvacsorázása dolgában szintén kettős megoldást tartott alkalmasnak: elismerte Kiss Gergely megoldási javaslatát (hogy ti. ilyen esetben a sákramentumot a betegek úrvacsorázási rendje szerint kell kiosztani), *de minthogy arra nem minden pap lehet alkalmas, jó volna azoknak számokra különösen is készíteni* – hangzik a második megoldási javaslat. A halálra ítélt ember bűnvallására szolgáló három kérdést illetően a Főkonzisztórium a főjegyző véleményét fogadta el: Kiss Gergely mind a lelkigondozás, mind az úrvacsoraosztás liturgiájában jónak tartotta meghagyni a három kérdést.

A zsinat az ágendából hiányolta az előszót (*Instructio*) is. Kiss Gergely viszont már az agenda kísérőlevelében kifejtette, hogy nem tartotta szükségesnek előszót írni és ezért nem is írt. A zsinat megjegyzésére ezeket válaszolta: *Az instructionál szükségesebb, hogy a pap szorgalmatosan olvassa a Moralis Theológiát, Ostervald papi tisztit, a Házi Kintset, Drelincourt Visitajit s.a.t., miképpen ez a Lyturgiában ottan ajánltatott.*<sup>537</sup> A Főkonzisztórium ebben a kérdésben a zsinattal értett egyet, és rövid indoklásban megjegyezték, hogy *némely papokra nézve nem ártana az Instructio.*<sup>538</sup> A Főkonzisztórium utolsó módosító indítványa a temetési liturgiát érintette: javasolta, hogy a temetési liturgiában kapjon helyet a korábban már érvényesített búcsúztatási tilalom.<sup>539</sup>

A Főkonzisztórium döntését 1786. szeptember 7-én postázták Kiss Gergelynek, rövid kísérőlevelet mellékelve hozzá. Ebben utasították őt, hogy a tervezet két példányban írja le és sürgősen küldje el a Főkonzisztóriumnak, mert az uralkodó látni kívánja azt.<sup>540</sup>

### A nyomtatot agenda

1786. szeptemberétől a következő év áprilisáig Backamadarasi agendaíró munkájáról

---

<sup>535</sup> Pag. 33. 34<sup>a</sup> A bűnnek megvallásáról. Obs. Cons: maradjon in plurali, amint a textusban vagyon. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>536</sup> Pag 39<sup>a</sup> Mikor a templomban. Obs. Cons. A botránkoztatásoknak el távoztatására, mondassanak el mind a megszentelő igék, mind pedig a három szokott kérdések. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>537</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>538</sup> FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>539</sup> A temetési búcsúztatás valamint ennek előtte meg tiltatott vala, úgy ebben is tétessék fel, hogy búcsúztatás ne legyen. FőkonzLvt. 1786/195.

<sup>540</sup> A Főkonzisztórium utasítása Kiss Gergelyhez az agendaügyben, 1786. augusztus 13. FőkonzLvt. 1786/195.

keveset tudunk. Az igényelt módosítások elvégzéséhez minden bizonnyal szeptember második felében már hozzáfogott, de korai halála miatt azt nem tudta befejezni.

Az agenda ügyét egyik hűséges tanítványa, Szerencsi Nagy István győri lelkész karolta fel. Szerencsi feltehetően 1768–1769 körül tanult a székelyudvarhelyi gimnáziumban, majd külföldi ösztöndíj reményében subscribált 1770-ben Nagyenyeden.<sup>541</sup> Innen az odera-frankfurti egyetemre ment, 1783-ban pedig győri lelkésszé választották.<sup>542</sup> Erdélyi gyökereit lelkész korában sem tagadta meg.

Igen dicséretes szokás szerint az erdélyi kollégiumok könyvtárát évszázadokig a külföldön tanuló peregrinusok adományai gyarapították, vagy esetenként vásárlás útján bővítették azt, így a marosvásárhelyi református kollégiumét is. 1776–1780 között Kiss Miklós, Kiss Gergely öccse értesítette a marosvásárhelyi kollégiumot az új teológiai könyvek megjelenéséről, Berlinből. A kollégium tanárai 1777. januárjában 30 birodalmi aranyat küldtek neki könyvvásárlásra, a megvásárolt könyvek első darabjai 1778. végén jutottak el Marosvásárhelyre Máté Pál révén. A könyvszállítmány második részét maga Szerencsi Nagy István vitte el személyesen Bécsből a kollégiumban.<sup>543</sup> Feltehetően ekkor találkozott Kiss Gergelyel is Székelyudvarhelyen.

1787. április 27-én, Kiss Gergely halála napján, a Főkonzisztórium Kassai Sámuel székelyudvarhelyi lelkész lelkére kötötte, hogy az ágendatervezetet keresse meg Kiss Gergely hagyatékában, és a széljegyzetekkel együtt küldje fel Nagyszebenbe. Kassai válaszlevelét nem ismerjük, így ma már nem lehet megállapítani, hogy a felszólításnak mennyiben sikerült eleget tennie. Tény az, hogy Kiss Gergely tervezete 1787-ben még nem jutott el a Főkonzisztóriumhoz, de a hagyatékban sem volt. Erre nézve hadd utaljuk Benkő József egyik levelére, amely egy fél évvel később keletkezett. Benkő (Kiss Gergely hivatali utódja), akit az 1787. évi zsinaton az ágendatervezet letisztázásával és felterjesztésével is megbíztak, szeptember 22-én szignált levelében a Főkonzisztórium bocsánatáért esedezett, amiért a letisztázott liturgiatervezetet még nem küldte el. Mentségére két indokot hozott fel: a középpajtai parókia tetőszerkezete beszakadt és a nagy költözködésben írásai elkeveredtek, köztük Kiss Gergely tervezetének munkapéldánya is. A második indoklásban – vizsgálódásunk szempontjából ez a fontosabb – tudatta a Főkonzisztóriummal, hogy Udvarhelyen Kiss Gergely hagyatékában sem találta meg a kérdéses tervezetet.<sup>544</sup>

Ezek szerint Backamadarasi tervezete elveszett? Nem tudjuk pontosan. Annyi viszont bizonyos, hogy 1788-ban a Főkonzisztórium véleményezése alapján módosított tervezet eredeti példánya, vagy annak a másolata, még Szerencsi Nagy István birtokában volt. Hozzá kerülésére nézve pedig csak homályos utalásaink vannak. Szerencsi 1788-ban Győrött kiadta Kiss Gergely ágendáját a saját költségén. Az előszóban a kiadás indoklásaként említést tett Kiss Gergely ellenségeiről (neveket nem jegyzett le), akik Kiss halála után azzal a céllal találkoztak, hogy a főjegyző munkáját *elnyomják*.<sup>545</sup> Majd így folytatta: *mellyet talám*

---

<sup>541</sup> Vö. Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok, 1662–1848*. Kolozsvár 1979. 175; Szabó–Szögi 454.

<sup>542</sup> Zoványi 599.

<sup>543</sup> *Tiszt. Kis Miklós Uram által Berlinbe és más helyeken vásárolt Tiszt. Szerentsi István Uram által pedig MVásárhelyre le-hozott könyvek vecturájára tett költség, mellyek is meg mérettetvén találtattak 194 fontnak, fontyára esett dr. 19, melly is lészén is summa 36 Ft 86 den. Sebestyén Mihály 11.*

<sup>544</sup> *De minthogy a Synodus igen kívánta volna látni az három Synodusokra készült Ágendát, mellyet ez előtt submittáltunk Exctoknak, és nevezetesen méltóságos R. Sz. B. Gróf Teleki József deputatus urunk ő nagysága is nagyon gondoskodik vala annak látása aránt: mind eddig, szorgalmatoskodtam, hogy azt meg keríthetném, és az is újonnan a méltóságos FőConsistoriumba fel menne e jelen való újjabbal együtt. De sem annak purumát, itten Udvarhelyen néhai tiszteletes Kis Gergely uram írásai közül, sem impurumát magamnál meg nem találhatnám, mivelhogy a Közép Ajtai papi új háznak beszakadása, s azután következett költözködő rakodásaim miatt, igen össze hányódtanak írásaim.* Benkő József levele a Főkonzisztóriumhoz agendaügyben, 1787. szeptember 22. FőkonzLvt. 1787/267.

<sup>545</sup> Nyomtatott agenda Előszó (oldalszámozás nélkül)

véghez-is vittek volna, ha a Néhai Tiszt. Urnak egy jó Baráttjának kérésére, a ki nekem-is jó Barátom, ennek Auktorához való háládatosságomnak meg mutatására, az irigységnek megszügyenítésére, és mindenek felett a két M. Hazában lévő Szolga Társaimnak egy ilyen tökéletes Munkával szolgálni kívánó jó indulatomnak meg-bizonyítására ezt a magam tulajdon költségemen köz haszonra ki-nem bocsátottam volna.<sup>546</sup> A szövegben említett jó barát Pálffy Dénes lehetett, aki a nyomtatott ágendában Kiss Gergely emlékére verset írt, a Backamadarasi életéről és munkásságáról írt tanulmányából pedig megtudjuk, hogy ott állt Kiss Gergely halálos ágya mellett, mint családi barát.<sup>547</sup> Elképzelhető, hogy a temetés után még eltöltött néhány napot a néhai főjegyző házában, s így lehetősége volt az ágendát „elmenekíteni,” s azt később Szerencsinek átadni, akivel minden bizonnyal székelyudvarhelyi tanulmányai idején ismerkedett meg barátságot.<sup>548</sup>

Szerencsinek 1788. július 31-én, a Kiss Gergely ágendája elé írt előszava rendkívül fontos, hiszen az 1786. szeptember–1787. április között eltelt időszak eseményeinek rekonstruálásában az egyetlen forrásunk. Ebből tudjuk azt, hogy Kiss az igényelt változtatásoknak egy részét elvégezte, de halála miatt a módosítást csak az *I. Toldalékban* lévő *Húsvéti Innepi könyörgésekig* vihetette vala.<sup>549</sup>

Hogy az agenda ne maradjon csonka, Szerencsi azt a saját imádságaival egészítette ki. Ehhez, a *maga szükségére* és a szolgatársak munkájának segítésére, néhány prófétai és nagyimádságot fordított le a Zollikofer ágendájából, illetve beillesztette Zollikoffer keresztelési és esketési rendtartását. A *II. Toldalék*, amelyet szintén Szerencsi csatolt az ágendához, Csejdi Miklós volt székelyudvarhelyi lelkész a hét minden napjára írt könyörgéseit, valamint Komáromi Süllye Pál almásdi lelkész hasonló jellegű munkáját tartalmazza. A *II. Toldalék* harmadik egysége az *Egy Hétre való Vallást tevő templombeli Könyörgések*, mely szerzőjének nevét nem jegyezte fel, csupán annyit írt róla, hogy nagy ember írta az imádságokat. Sem az előszóban, sem a tartalomjegyzékben nem szerepel az *I. Toldalékban* található további rendtartás: az egyházkelés liturgiai rendje,<sup>550</sup> amelynek beillesztését Szerencsi így indokolja: *Ez a szokás nem mindenütt gyakoroltatik ugyan: mindazáltal, hogy azoknak, akik ezzel még élnek, ebben-is eleget tégyünk, béiktattuk ennek módját a szerént, a mint ez a Dunán túl való némelly Ekklesiákban gyakoroltatni szokott.*<sup>551</sup> Az ugyanott található rövidített keresztelési rendtartásról nem tudjuk megállapítani, hogy mi célt szolgált, és hogy milyen megfontolás alapján került be az ágendába.

Összességében tehát megállapítható, hogy Szerencsi a Kiss-féle szöveghez nem nyúlt hozzá, hanem mesterének félbe maradt munkáját az *I. Toldaléktól* folytatta, és azt egészítette ki a saját elképzelése szerint, illetve próbálta megválaszolni szűkebb környezetének liturgiai kérdéseit.

### A kézirat és a nyomtatott agenda egybevetése

A két ágendát egybevetve az első különbség a homiliás istentisztelethez ajánlott énekek területén adódik. A nyomtatott ágendában Kiss Gergely a zsinat és a Főkonzisztórium ajánlása szerint bővítette a választható énekek számát. A kézirat és a textus előtti énekek az *Atya*, *Fió*, *Szentlélek* kezdetű dicséretet, a 10, 11, 16, és a 43. zsoltárt ajánlotta. A nyomtatott ágendában Kiss kiigazította a kézirat és a textus formai hibáját: az *Atya*, *Fió*,

<sup>546</sup> Nyomtatott agenda előszava.

<sup>547</sup> Pálffy 143.

<sup>548</sup> Szerencsi 1771-ben még az udvarhelyi gimnázium diákja volt. 1886-ban a kollégium átépítésekor előkerült egy tégl a következő felirattal: *Dionisius Pálffy Ao 1771 die 3 7-bris*. Gönczi 1895. 36.

<sup>549</sup> Nyomtatott agenda előszava.

<sup>550</sup> Nyomtatott agenda 269.

<sup>551</sup> *Egyház-kelő avagy a Gyermek-ágyból fel-gyógyult Aszszonyoknak a Gyülekezetbe való bé-avattatásoknak vagy meg-áldatásoknak módja*. Nyomtatott agenda 269–272.

*Szentlélek* című ének mellé odaírta az ének számát is, elhagyta viszont a 10. és 16. dicséretet és a 43. zsoltár mellett az 132. zsoltárt is az ajánlott énekek közé sorolta.<sup>552</sup> A következő különbség szintén az énekek terén jelentkezett: míg a kéziratot az agenda a homília istentisztelet esetében az áldás előtt csak az ének számát közli (17. 18. dicséret), a nyomtatott ágendában az ének száma mellé annak címét is odaírja.<sup>553</sup>

A vasárnap délutáni istentisztelet elején a prédikáció *matériájának* megválasztásához fűzött javaslatokat a kéziratot ágendában Kiss Gergely utólag kiegészítette, de a nyomtatott ágendába a változtatás nem került be. Íme a kéziratot agenda szövege (kurzívval a későbbi beírás): „Azok a virtusok, melyeket a keresztyén vallás előnkbe ír, p.o. a kegyességről, és annak gyakorlásáról, az Isteni és felebaráti szeretetről, a szülőknek gyermekeikhez, viszont a gyermekeknek a szülőkhöz, a *felsőbbeknek az alsóbbakhoz*, az alsóbbaknak a felsőbbekhez tartozó kötelességekről, a házásoknak egymáshoz illő magok viseletéről s.a.t.”<sup>554</sup>

Az első lényeges módosításra ugyanebben a fejezetben került sor. A katekizáció reguláinak leírásakor Kiss Gergely, a zsinat és a Főkonzisztórium ajánlására, eltekintett korábbi elképzelésétől és beleegyezett abba, hogy a katekizáció ne prédikáció formájában történjen. A kéziratot ágendában található négy *regulát* a nyomtatott ágendában még eggyel megtoldotta: *Hogy légyen ez kivált a falusi eklésiákban, nem prédikáció formában, hanem atyai, avagy barátsági beszéllgetésnek módja szerint.*<sup>555</sup>

A következő módosítást sem a zsinat, sem a Főkonzisztórium nem írta elő, valószínű, hogy Backamadarasi a használhatósági szempontok alapján módosította az agenda szerkezeti felépítését. A kéziratot ágendában *A közönséges isteni tisztelet módja innep és vásár-napokon* című fejezet után a *Közönséges isteni tisztelet módja* következik. A nyomtatott ágendában a két fejezet közé négy imádságot illesztett: vasárnap reggel prédikáció előtt és után, valamint a katekizáció előtt és után.<sup>556</sup> Az első három imádság eredeti helye a kéziratotban a hétköznapi istentiszteleti rendet követő gyakorlati javaslatok után volt. A negyedik imádságot (katekizáció utáni könyörgés) Backamadarasi a Főkonzisztórium parancsára írta, a zsinat ugyanis kifogásolta, hogy az imádságok túl hosszúak és ezért le kell rövidíteni azokat, a Főkonzisztórium pedig a zsinati véleményekre támaszkodva szólította fel Kiss Gergelyt, hogy a katekizáció utáni imádságot vagy rövidítse le, vagy írjon kettőt: egyet a katekizáció elé, a másikat pedig utána. Kiss Gergely ezek szerint emez utóbbi javaslatot választotta és a kéziratot agenda hosszú imádsága helyett két új imádságot írt. Így a katekizáció előtti imádságban kifogásolt szórendet sem kellett kijavítani (*teremtő megváltó* ill. *idvezítő*). A másik két imádságot a meghagyás szerint lerövidítette. A vasárnap délelőtti istentisztelethez írt imádságok után Szerencsi az agenda kiadása előtt beírta a szövegbe, hogy a *Toldalékban* további könyörgéseket lehet találni.<sup>557</sup>

A *Közönséges isteni tisztelet módja míves napokon* című fejezet általános leírásában a zsinat az *idvezítő Jézus* kifejezés kapcsán javasolta, hogy az egyik szót el kell hagyni. Mivel a Főkonzisztórium úgy ítélte, hogy mindkettő megmaradhat, a nyomtatott ágendában ez így is található.<sup>558</sup>

A keresztemelési beszéd kapcsán megfogalmazott kifogást (hogy ti. az túl hosszú), a Főkonzisztórium nem vette figyelembe, ezért Backamadarasi nem módosította számottevően. Az egyetlen módosítás a beszéd utolsó fejezetét érintette, ugyanis a zsinat ajánlása szerint a kérdésekre nemcsak meghajlással, hanem szóval is felelni kell. Kiss a zsinat véleményezését

<sup>552</sup> Vö. Kéziratot agenda 1; Nyomtatott agenda 1.

<sup>553</sup> Vö. Kéziratot agenda 1; Nyomtatott agenda 1.

<sup>554</sup> Kéziratot agenda 1.

<sup>555</sup> Nyomtatott agenda 4.

<sup>556</sup> Nyomtatott agenda 5–11.

<sup>557</sup> Nyomtatott agenda 11.

<sup>558</sup> Nyomtatott agenda 15.

elfogadta. Ennek folyományaként a beszéd utolsó fejezetét, amelybe eredetileg a kérdéseket beépítette, némileg átirta. A kérdések továbbra is a beszéd utolsó fejezetében maradtak. Az új előírásban a keresztszülői kötelezettségek vállalásának jeleként meghajolnak és ezt szóban is kifejezik, amikor a lelkész kérdésére hallható szóban válaszolnak: *igen-is*.<sup>559</sup> A beszéd utáni könyörgésben a zsinat nem bibliai fogantatásúnak találta a *kisdedek barátja* kifejezést, s ezért elutasította. A Főkonzisztórium viszont Kiss Gergelynek adott igazat, s így a kifejezés megmaradt.<sup>560</sup> A könyörgés utáni *Apostoli Hitvallást* viszont a Főkonzisztórium sem tartotta szükségesnek, ezért Backamadarasi azt a *Miatyánkkal* cserélte fel. A két módosítás következtében a nyomtatott agenda rendje jelentős változáson ment keresztül. Az eltérést kurziváltuk:

| <b>Kéziratos</b>          | <b>Nyomtatott</b> |
|---------------------------|-------------------|
| Előfohász                 | Előfohász         |
| Beszéd                    | Beszéd            |
|                           | <i>Kérdés</i>     |
| Imádság                   | Imádság           |
| <i>Apostoli Hitvallás</i> | <i>Miatyánk</i>   |
| Keresztelés               | Keresztelés       |
| Áldás                     | Áldás             |

A felnőtt keresztség liturgiája esetében a nyomtatott ágendába Kiss beillesztette a kéziratos ágendából kimaradt előfohászt, majd a keresztelési beszédnél a kéziratos ágendában szereplő missziói parancs (Mt. 28.19) mellé a Márk evangéliumából származó keresztelési ígéret is (Mk. 16.16).<sup>561</sup> A keresztelési beszéd következő két bekezdését is átfogalmazta, pedig ezt sem a zsinat, sem a Főkonzisztórium nem kifogásolta, ami csak formai és nem tartalmi módosulást eredményezett. Ezzel a kéziratos agenda helyenként zavaros értelmű szövegét világosabbá és egyértelműbbé tette. A beszéd utolsó bekezdését ugyancsak átirta, amely első látásra formai változtatásnak tűnik ugyan, de valójában tartalmi módosítást takar. Valószínű, hogy az 1781. és 1783. évi főkonzisztóriumai ajánlásokat vette figyelembe, amelyek a más felekezetűeket sértő kifejezések használatától tiltotta el a lelkészeket. Íme a két mondat:

#### **Kéziratos agenda**

*Te pedig midőn a szent keresztséget felvészted azzal, ama szerezsen főember példája szerint, azt jelented ki, hogy amely vallást eddig tartottál, azt az idvességre elégségesnek nem esméred. Vallást téssesz bűneidről, s kárhozatra méltó voltodról, és hogy ezekből a Krisztus érdeme által kívánsz kiszabadulni.*<sup>562</sup>

#### **Nyomtatott agenda**

*Te pedig midőn a szent keresztséget felvészted, azzal ama Szeretsen Fő ember példája szerint vallást téssesz a Jézusról, az istennek ama Fiáról; vallást téssesz bűneidről és hogy ezekből tsak a Krisztus érdeme által lehet kiszabadulni.*<sup>563</sup>

A kéziratos agenda azon teológiaiilag helytelen, vagy félreérthető megállapítását, miszerint a megkeresztelés előtt álló személy a bűnből Krisztus által kíván megszabadulni, kiigazította. Az első változat megfogalmazásából a hallgató ugyanist azt a következtetést vonhatta le, hogy Krisztuson kívül más módon is meg lehet megszabadulni a bűntől. Ezt a tévedést igazította ki a szövegmódosítással (lásd fenn), amellyel egyértelművé tette, hogy Krisztuson kívül nincs más módja a szabadulásnak.

A felnőttkeresztség liturgiájában még található egy formai módosítás. Amíg a kéziratos agenda a keresztség kiszolgáltatásáról csak ennyit jegyzett fel: *Ekkor keresztelje meg a pap: Én tégedet ... kinek neved leszen János*, a nyomtatott agenda a formula teljes szövegét közli.<sup>564</sup>

<sup>559</sup> Nyomtatott agenda 20.

<sup>560</sup> Nyomtatott agenda 21.

<sup>561</sup> Nyomtatott agenda 25.

<sup>562</sup> Kéziratos agenda 11.

<sup>563</sup> Nyomtatott agenda 26–27.

<sup>564</sup> Vö. Kéziratos agenda 13, Nyomtatott agenda 30.

A konfirmációi istentisztelet rendjén Kiss saját belátása szerint végzett liturgiai és formai módosítást. A konfirmációi istentisztelet elé írt rövid felvezetésében csak annyit jegyzett meg, hogy azt a közönséges vasárnap délelőtti istentisztelet idején kell megtartani, arról viszont nem rendelkezett, hogy be kell-e építeni a liturgiába, vagy különálló részként kell következnie a homiliás istentisztelet után. A nyomtatott ágendában ezt a kérdést megoldotta azzal, hogy a két rész közé, átmenetképpen éneket illesztett be (8. zsoltár, vagy 56. ill. 57. dicséret). Az ének utáni beszéd mindkét ágendában egyetlen mellékmondat (*minden kivétel nélkül*) kivételével egyezik. A kikérdezés utáni beszéd gyülekezetre vonatkozó részét lerövidítette és átírta.<sup>565</sup> A beszéd utáni imádság szintén rövidítve került át a nyomtatott ágendába, egész mondatokat hagyva ki az imádság elején és végén. A *Miatyánk* és az áldás közé – liturgiai módosítás – éneket illesztett be (ajánlott énekek: 148. 149. dicséret, 19, 23. 25. zsoltár).<sup>566</sup>

Az úrvacsorai istentisztelet bejelentésére szolgáló rövid beszédből (feltehetően a rövidítés szándékától vezettetve) kivette a következő mondatot: *Mert Szent Pál tanítása szerint, aki itt eszik és iszik méltatlanul kárhozatot eszik és iszik magának, hogy meg nem becsüli az Úrnak testét.*<sup>567</sup> A zsinat és Főkonzisztórium felszólítására az úrvacsorához való meghívás után mondandó imádságot le kellett rövidítenie, Kiss e helyett új imádságot írt.<sup>568</sup> Szintén újdonság az, hogy az imádságot követő *Miatyánk* után az éneklést is előírta (ajánlott énekek: 23. 25. 42. 139. zsoltár, 59. 60. dicséret).<sup>569</sup>

A kéziratot ágenda következő egysége az úrvacsorai istentisztelet liturgiája. A nyomtatott ágenda eltér ettől, ugyanis a kettő közé beékelte a penitenciális istentiszteleti rendet. A szerkezeti módosítás oka ismeretlen. Sem a zsinat, sem a Főkonzisztórium véleményezésében ilyen jellegű ajánlás nem található. Azt is biztosra állíthatjuk, hogy 1786. június 14. után végzett ágenda-bővítésben sem volt benne – a zsinat és a Főkonzisztórium bírálatait az oldalszámokhoz igazította, és ott nem tapasztalható oldalszám eltérés. Az úrvacsorát előkészítő rész oldalszámaként a 28. szerepel, a következő hivatkozás az úrvacsorára vonatkozik, amelynek oldalszáma 29. Tehát, a bűnbánati istentisztelet rendje nem volt benne az 1786. június 14–25 között tovább bővített ágendába. Az első tervezetben (*Kéziratot ágenda*) Kiss Gergely csupán egyetlen mondatban fogalmozott a bűnbánati istentisztelettel: *A következőképp míves napokon a penitentialis közönséges könyörgések, a feltett célhoz alkalmaztatnak, és szükséges katekizmusi tanítások tartatnak.*<sup>570</sup> Ezzel szemben a nyomtatott ágenda részletesen is közli az istentisztelet rendjét: 1. ének (penitenciális zsoltár), 2. bűnbánati könyörgés, 3. *Miatyánk*, 4. katekizmusi tanítás, 5. áldás.<sup>571</sup> A katekizmusi tanítás mikéntjéről féloldalszámú részben külön is rendelkezett: a bűnbánati istentiszteleten a kátétanítást a sákramentumokról vagy a tíz parancsolatról kell tartani, vagy a Szentírásból olvassanak fel. Az ajánlott szentírási helyek: Máté 1–3, 26–28, Márk 14–16, Lukács 1–2, 22–24, János 12–21, ApCsel. 1–2, 1. Kor. 11, Zsid. 12–13.

A penitenciális istentisztelet leírása után a nyomtatott ágenda visszatér a kéziratot ágenda beosztásához, vagyis az úrvacsora rendjét írja le. A nyomtatott ágenda a kéziratossal ellentétben, mintegy emlékeztetőül, nagyvonalakban a homiliás istentisztelet első részét is felvázolja.<sup>572</sup> Az úrvacsorai istentisztelet bűnvalló részének beszédét a zsinat és Főkonzisztórium is túl hosszúnak találta. A zsinat megjegyzésként hozzáfűzte: mindenki számára legyen érthető, Kiss Gergely pedig az igényelt módosítást elvégezte. A beszéd első

<sup>565</sup> Vö. Kéziratot ágenda 16. Nyomtatott 35.

<sup>566</sup> Nyomtatott ágenda 38.

<sup>567</sup> Vö. Kéziratot ágenda 18. Nyomtatott ágenda 40.

<sup>568</sup> Vö. Kéziratot ágenda 18–20, Nyomtatott ágenda 40–43.

<sup>569</sup> Nyomtatott ágenda 43.

<sup>570</sup> Kéziratot ágenda 20.

<sup>571</sup> Nyomtatott ágenda 43–48.

<sup>572</sup> Vö. Kéziratot ágenda 21, Nyomtatott ágenda 53.

két és az utolsó négy bekezdése mindkét ágendában ugyanaz. A harmadik, negyedik és ötödik fejezeteket viszont teljesen átírta.<sup>573</sup> Ennek következtében a beszéd ugyan nem lett rövidebb, de a második követelménynek (legyen érthető) eleget tett. A beszédet követő bűnvalló imádság a többes szám első személyű megfogalmazása megmaradt (a zsinat kifogása ellenére, de a Főkonzisztórium támogatásával), amely az esemény közösségi jellegét domborította ki.<sup>574</sup> A kérdések és az absolutio után következő énekhez további énekeket ajánlott és a communio alatti énekeket is megnevezte (13, 42, 51 zsoltár, 58, 59 60, 139, 140, 141, 142. dicséret).<sup>575</sup> A szereztetési ige utáni beszéd első bekezdése további eltérést mutat. A nyomtatott ágendával összevetve a következő állapítható meg: a kéziratos ágendában Kiss Gergely következetesen került az olyan kifejezések használatát, amelyek esetleg sértették a más felekezetűek meggyőződését (az 1781. évi zsinat ezt szigorúan elő is írta<sup>576</sup>). A nyomtatásban megjelent agenda merészebb ennél, és bár sértő kifejezéseket nem használ, a református meggyőződésnek maradéktalanul hangot ad. Íme a két mondat:

#### **Kéziratos**

*Ezek szerint szerzette az Új Jézus Krisztus az Úr vacsoráját kenyérből, és borból. A kenyér jelenti a Krisztus testét, annak megtörettetése, az ő szenvedéseit, a bor jegye a Krisztus vérének. Hogy pedig külön vagyon a kenyér, és a bor ezzel előnkbe rajzoltatik a Krisztus, az ő halálának állapotjában, a midőn testből vére kifolyt.*<sup>577</sup>

#### **Nyomtatott**

*Ezek szerint szerzette az Úr Jézus Krisztus az Úr vacsoráját kenyérből és borból. A kenyér pedig itt nem a Krisztusnak valóságos megtöretett teste, sem a bor, nem Krisztusnak valóságos ki-onatatott vére, mert önön mondja édes idvezítőnk: a Lélek az, a melly megelevenít, a test nem használ semmit, a beszédek, mellyeket én szólok néktek lélek, és élet...*<sup>578</sup>

A nyomtatott agenda, a kézirattal ellentétben, a jegyek kiosztására igéket is ajánl, külön a kenyérnek és külön a bornak.<sup>579</sup> A hálaadó imádságból, a zsinati előírásnak megfelelően kihagyta a *hívséges* szót (*a szent sacramentumoknak hívséges kiszolgáltatását*), de nem követte a zsinat ajánlását (*hívséges helyett igazán való*), hanem ehelyett így fogalmazott: *a szent Sákramentomoknak tisztán való kiszolgáltatását*.<sup>580</sup>

A beteg-úrvacsora liturgiatervezetéhez a zsinat és a Főkonzisztórium több megjegyzést is fűzött. Az első az úrvacsorázás időpontjára nézett. Az első liturgia-tervezet azon előírásával, hogy a betegeknek bármikor ki lehet szolgálni az úrvacsorát, a zsinat – a Főkonzisztórium is egyetértett a meglátással – nem támogatta. Kiss Gergely azonban nem módosított álláspontján, s a nyomtatott ágendában a betegek úrvacsorázását továbbra sem kötötte a gyülekezeti úrvacsoraosztáshoz.<sup>581</sup> A liturgiai módosítást viszont elvégezte: meghagyta a szereztetési Igét és a rendes úrvacsoraosztásnál szokásos három kérdést (rövidítve) is betette, az *Apostoli Hitvallást* pedig elhagyta.<sup>582</sup> Az eltéréseket kurziváltuk.

#### **Kéziratos**

Előfohász  
Szereztetési Ige  
Bűnvalló imádság  
Miatyánk  
*Apostoli Hitvallás*  
Feloldozás  
Communio  
Hálaadó imádság

#### **Nyomtatott**

Előfohász  
Szereztetési Ige  
Bűnvalló imádság  
Miatyánk  
*3 kérdés-felelet*  
Feloldozás  
Communio  
Hálaadó imádság

<sup>573</sup> Vö. Kéziratos agenda 21–23, Nyomtatott agenda 53–59.

<sup>574</sup> Vö. Kéziratos agenda 23–24, Nyomtatott agenda 59–60.

<sup>575</sup> Vö. Kéziratos agenda 25–26, Nyomtatott agenda 62–63.

<sup>576</sup> ERZSI III. 159.

<sup>577</sup> Kéziratos agenda 25.

<sup>578</sup> Nyomtatott agenda 63.

<sup>579</sup> Nyomtatott agenda 66–68.

<sup>580</sup> Vö. Kéziratos agenda 27, Nyomtatott agenda 70.

<sup>581</sup> Vö. Kéziratos agenda 28, Nyomtatott agenda 71.

<sup>582</sup> Vö. Kéziratos agenda 29, Nyomtatott agenda 71–73.

Többsétként Kiss a nyomtatott ágendában a beteg-úrvacsora leírása után az úrvacsora-  
napon tartott délutáni istentisztelet rendjét is közli, melynek liturgiája a következő: 1.  
előfohász, 2. ének (választható 23, 225, 34, 65, 108 zsoltár, vagy 144, 145. dicséret), 3.  
imádság, 4. *Miatyánk*, 5. tanítás vagy prédikáció az ajánlott témák/szentírási helyek alapján,  
6. hálaadó imádság, 7. *Miatyánk*.<sup>583</sup>

A lelkigondozásról szóló részben Kiss Gergely, egyetlen előírás kivételével,  
mindenben eleget tett a Főkonzisztórium és a zsinat előírásainak: a nyomtatott ágendából  
kihagyta a külföldi teológusok (Staehelin, Drelincourt) munkáira való hivatkozást, a betegek  
megszólításánál pedig elhagyta a magázást és helyette az egyes szám második személyt  
használt. A haldoklók imádságát ugyan nem rövidítette le, de a lelkigondozásukról szóló  
rész végére 16 rövid imádságot és több, olvasásra ajánlott igét is beillesztett. Ugyanitt egy  
hosszú imádság is található (nincs meg a kéziratban), amelyet haldokló csecsemő mellett  
ajánlotta elmondani.<sup>584</sup> A beteg halála utánra írt lelkészi intelmet (*Papi intés*) is kiegészítette  
a Szentháromságra vonatkozó passzussal.<sup>585</sup> A Főkonzisztórium és a zsinat előírását egyetlen  
esetben nem teljesítette csak: öregember halálos ágyánál mondott imádság esetében,  
valószínűleg elkerülte figyelmét, nem végezte el a Mária Magdalénával kapcsolatos  
szövegmódosítást.<sup>586</sup>

A rabok lelkigondozásának liturgiai tervezetére született főkonzisztórium parancs a  
különböző imádságok után a kéziratban ágendából elmaradt *Miatyánk*ot is előírta. A halálos  
ítélettel sújtott rab lelkigondozásáról szóló részt a zsinati és főkonzisztórium előírás szerint  
kiegészítette az úrvacsoraosztással. Ennek liturgiája a következő: 1. előfohász, 2. szereztetési  
ige, 3. úrvacsorai beszéd, 4. bűnvalló imádság, 5. *Miatyánk*, 6. *Apostoli Hitvallás*, 7. három  
kérdés, 8. feloldozás, 9. imádság, 10. *Miatyánk*, 11. a jegyek kiszolgálása (communio), 12.  
hálaadó imádság, 13. *Miatyánk*.<sup>587</sup> A halálraítélt rabnak a vesztőhely felé vezető útján  
elmondott imádságát szintén megváltoztatta, és bár nem szerepelt a Főkonzisztórium előírásai  
között, az imádság középső részének két mondatát is elhagyta.<sup>588</sup> A nép intését a zsinati  
ajánlás ellenére megtartotta az eredeti formában.<sup>589</sup>

A temetési szertartás végén az 1788. kiadás a Főkonzisztórium parancsa értelmében  
tiltja a búcsúztatót: *A búcsúztatás pedig ha valahol még szokásban volna-is, tellyességgel el-  
hagyattatik*.<sup>590</sup> A lelkészbeiktató imádságot, amelynek hosszát kifogásolta a zsinat,  
lerövidítette: az imádság közepén összevont két bekezdést, illetve az uralkodóért mondott  
részt az imádság legvégére helyezte át.<sup>591</sup>

A *I. Toldalék* anyagában a különböző alkalmakra írt imádságok összeállítását  
Backamadarasi 1787. június 14–25 között már elkezdte. Kérdés az, hogy melyek Kiss  
Gergely imádságai és ebben a munkában mennyire jutott? Erre nézve egyetlen támpontunk  
van. A zsinati véleményezésben csupán annyi szerepel, hogy *A toldalékban 1<sup>o</sup> A könyörgés  
felette hosszú*. Kiss Gerely megjegyzése: *a tavaly adprobáltatott Ágendából iratott által  
szóról szóra*. A zsinat az agenda bírálatában több alkalommal is utasította Kiss Gergelyt,  
hogy tervezetét a korábbi ágendatervezetekből vett imádságokkal egészítse ki. Mivel a  
nyomtatott agenda szerkezeti beosztása, néhány kivételtől eltekintve, egyezik a kézirat

<sup>583</sup> Nyomtatott agenda 75–80.

<sup>584</sup> Nyomtatott agenda 116–122.

<sup>585</sup> Nyomtatott agenda 123.

<sup>586</sup> Vö. Kézirat agenda 39, Nyomtatott agenda 102.

<sup>587</sup> Nyomtatott agenda 139–145.

<sup>588</sup> Vö. Kézirat agenda 54, Nyomtatott agenda 147.

<sup>589</sup> Nyomtatott agenda 153.

<sup>590</sup> Nyomtatott agenda 155.

<sup>591</sup> Vö. Kézirat agenda 60–62, Nyomtatott agenda 159–162.

ágenda szerkezetével, valamint a Backamadarasi idézet és Szerencsi felbecsülhetetlen értékű közlése (Kiss csak az első toldalékban lévő húsvéti könyörgésekig jutott el), arra enged következtetni, hogy a zsinat által átvételre ajánlott imádságokat Kiss a *Toldalékban* helyezte el, tehát ezeket az imádságokat nem ő írta. A *Toldalékban* szereplő imádságok a következők: három prédikáció előtt mondandó, adventi, karácsonyi úrvacsora előtti bűnvalló, az úrasztalánál elmondott, az úrvacsora vétel utáni karácsonyi ünnepkört berekesztő, óesztendei, újesztendei prédikáció előtti és utáni, két nagypénteki prófétai, húsvéti prófétai ima és két húsvéti nagyimádság.<sup>592</sup>

### Az agenda elutasításának oka

Eddig Backamadarasi ágendájának előállításával és elemzésével részletesebben csak Benedek Sándor foglalkozott. Liturgiátörténeti összefoglalójának Backamadarasira vonatkozó részét már részletesen ismertettük, illetve rámutattunk tarthatatlan megállapításaira. Benedek Sándor azonban nemcsak az agenda történetét dolgozta fel, hanem megpróbálta tisztázni a tervezet elutasításának okát is. Véleménye szerint az elutasítás legfőbb oka az volt, hogy Kiss Gergely az első tervezet bemutatása után túlságosan ragaszkodott saját elképzeléséhez és nem volt hajlandó azt a zsinati meglátások szerint módosítani.<sup>593</sup> Benedek szerint ez a makacsság az úrvacsorai rész esetében nyilvánult meg a leginkább, amely tervezetre nézve a zsinat több kifogást is emelt, de ezeket Kiss Gergely nem vette figyelembe.<sup>594</sup> Ugyanakkor állítja, hogy az úrvacsorai rendtartás első részében Kiss Gergely a Melotai-féle ágendát vette alapul, a második részben viszont a németországi Zollikofer úrvacsorai rendtartását. Így az úrvacsorai rész zsúfolt lett, emiatt az erdélyi református egyházkerület azt nem fogadhatta el.<sup>595</sup>

Benedek Sándor érvelése több szempontból sem tartható. Állításának bizonyítékeként csak Pokoly közlést használt fel és nem a korabeli forrásokat is, s emiatt tévedett több helyen. Feltételezése, miszerint Kiss nem vette figyelembe a zsinat határozatát, egyértelműen cáfolható, a Főkonzisztórium korábban már ismertetett utasításai, az 1786. évi zsinati szakvéleményezés és Kiss Gergelynek az arra adott válasza pontos és részletes ismeretében. Továbbá, Benedek Sándor tévedett abban is, hogy Melotai és Kiss ágendájának összehasonlításában a legelső, vagyis az 1621. évi Melotai-féle ágendát vette alapul. Megfeledezett arról, hogy a későbbi újrakiadásokat majdnem minden esetben az új egyházi igények szerint kibővítették. Ha tehát Benedek az 1733-as kolozsvári kiadással hasonlítja össze Kiss tervezetét, akkor nem jut arra a következtetésre, hogy Kiss úrvacsorai ágendája indokolatlanul hosszú. A jobb áttekinthetőség kedvéért álljon itt egymás mellett a két liturgiai keret (az eltéréseket, mint mindig, dőlt betűvel jelezzük):

| <b>Melotai</b>   | <b>Kéziratos</b> |
|------------------|------------------|
| I. rész          | I. rész          |
| Beszéd           | Beszéd           |
| Bűnvallás        | Bűnvallás        |
| Miatyánk         | Miatyánk         |
|                  | <i>Hiszekegy</i> |
| 3 kérdés         | 3 kérdés         |
| Feloldozás       | Feloldozás       |
| Ének             | Ének             |
| II. rész         | II. rész         |
| Szereztetési Ige | Szereztetési Ige |
| Beszéd           | Beszéd           |
|                  | <i>Imádság</i>   |

<sup>592</sup> Nyomtatott agenda 168–200.

<sup>593</sup> Benedek 41.

<sup>594</sup> Benedek 218.

<sup>595</sup> Benedek 220.

|          |                 |
|----------|-----------------|
|          | <i>Miatyánk</i> |
| Meghívás | Meghívás        |
| Kiosztás | Kiosztás        |
| Intelem  | Intelem         |
| Hálaadás | Hálaadás        |
| Miatyánk | Miatyánk        |
| Áldás    | Áldás           |

A táblázat világosan mutatja, hogy Kiss ágendájában mindössze három elemmel találunk többet, mint a Melotaiében, de ez a három elem nem jelent lényegi változtatást. A zsúfoltság tekintetében is ellent kell mondanunk Benedek Sándornak, hiszen az 1733. évi Melotai-féle agenda már önmagában is *zsúfolt* volt.<sup>596</sup> Ami a zsinat elvárásait illeti, kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy az úrvacsorai rendtartás szerkezetével szembe semmiféle kifogást nem emelt (lásd *A zsinat véleménye* c. fejezetet). Más megvilágításba kerül tehát azon állítása, miszerint Kiss a zsinat véleményezését figyelmen kívül hagyta, és ágendáját ezért nem fogadták el sem 1787-ben és a következő években. Ha egymás mellé állítjuk a két agenda (kéziratos és nyomtatott) szövegét egyértelműen látszik, hogy lényeges szerkezeti módosítás nem történt, mert nem volt rá szükség. Az 1786. évi zsinat tehát elfogadta Backamadarasi ágendáját azzal a feltétellel, hogy a kisebb formai módosítások mellett a tervezetet imádságokkal is kiegészíti.

Benedek Sándornak viszont igaza van abban, hogy 1787. után az erdélyi zsinatok nem jutottak dűlőre az agenda dolgában, vagyis Backamadarasi tervezete nem nyerte el zsinatok tetszését. Az elutasításnak több oka is lehetett. A már ismertetett dokumentumokból tudjuk, hogy Kiss Gergely, kevés kivételtől eltekintve, a zsinat és a Főkonzisztórium előírása szerint járt el. A formai hibákat még akkor is módosította, ha azokkal nem értett feltétlenül egyet. Tervezetét imádságokkal is kiegészítette, de korai halála miatt nem tudta azt befejezni. Ágendájának kudarcához az is hozzájárult, hogy halála után a tervezetet sem Kassai, sem Benkő József nem találta meg, s így az 1787. évi zsinat nem tudta érdemben végigtárgyalni a módosított tervezetet. Feltételezhetően súlyos érvként szolgált az is, hogy tervezete befejezetlen volt, hiszen láttuk, hogy a kért módosításokat csak részben tudta elvégezni, és halála után ágendájának nem akadt védelmezője. Az 1788. évi zsinatot előkészítő főkonzisztórium gyűlésen az egységes agenda ügyét az *személybeli tekintetek félretételének* ajánlásával bízták a zsinatra. Kiss tervezetének kudarcát tehát a személye iránti ellenszenv is előidézhette.

---

<sup>596</sup> Melotai ágendájának kibővítéséről bővebben: Kolumbán 2002. 86–97.

## Összefoglalás

Backamadarasi szerteágazó tevékenységének vizsgálatát elvégezve elmondhatjuk, hogy életműve mögül olyan ember portréja sejlik fel, akinek minden tettét és gondolatát mélyen áthatotta a gyakorlatiasság. Megpróbáltuk kihüvelyezni teológiai meggyőződésének elszíneződéseit is, de amennyiben benne a rendszeres teológust keressük, tévúton járunk. Ha viszont iskolaszervezői tevékenységére, liturgia-reformban betöltött szerepére tekintünk, kitűnő gyakorlati teológust fedezhetünk fel benne, aki a teológiai tudományok művelésében elsődleges céljának a hasznosságot és alkalmazhatóságot tekintette.

Az eddig elvégzett elemzés helyenként kuszának és szövevényesnek tűnhet a bonyolult részletkérdések összetettsége miatt. Éppen ezért végezetül hadd foglaljuk össze néhány tételben mindazt az eredményt, amire jutottunk.

### I.

Mindmáig nyitott kérdése volt a szakirodalomnak, hogy Backamadarasi Kiss Gergely mikor és hol végezte külföldi tanulmányait. A Főkonzisztórium levéltárában található levelek és ülési jegyzőkönyvek alapján végre ezt a kérdést sikerült megnyugtatóan tisztázni: 1766–1768 között Bernben is, de Bázelen is tanult, ám a korabeli dokumentumokból nem derült ki az, hogy pontosan mennyi időt töltött külön-külön a két akadémián.

### II.

1. Amikor kinevezték a székelyudvarhelyi gimnázium rektorának az iskola a megszokott hagyományos keretek közt működött. 1769. március 15-én a Főkonzisztóriumnak felterjesztett részletes jelentésben nemcsak a gimnázium aktuális helyzetét mutatta be, hanem az oktatás hatékonyságának növelésére különféle javaslatokat is megfogalmazott: szorgalmazta a köztanítók státusának újragondolását, az oktatott tárgyak kibővítést és a rendkívül szegényes könyvtár gyarapítását. A tanítás megjobbítását célzó reformjai nemcsak a székelyudvarhelyi gimnázium korszerűsítését segítették elő, hanem később az egész erdélyi református tanrendszerét is. Alaposan átgondolt újításai az elsajátított ismeretek gyakorlati hasznosságát is szem előtt tartotta. Ilyen megfontolásból szorgalmazta a latin nyelvtanítás módszerének megváltoztatását, a világtörténelem oktatásának szükségességét, az énektanítás mellett a hangszeres zenélés bevezetését, az alsóbb osztályok számára példatárak, gyakorlófüzetek beszerzését.

2. Tizenkilenc évig tartó rektori működése alatt bevezetett reformjai, a pillanatnyi helyzet orvoslásán túl, a gimnázium kollégiummá minősítését is szolgálták. E folyamat része volt az iskolaépület kibővítése, az alsó osztályok számának növelése, a második tanári állás megszervezése, valamint azon indítványa, hogy a diákok e gimnázium ajánlólevelével is peregrinálhassanak.

### III.

1. Kiss Gergely közegyházi munkásságának első része akkor kezdődött el, amikor Mária Terézia bevezette a központosított oktatási rendszert. Az erdélyi kollégiumok és a székelyudvarhelyi gimnázium rektoraiból álló bizottság 1769. júniusától kezdődő üléseinek legsürgősebb feladata a kollégiumi tantervek egységesítése és az új tantárgyak bevezetése volt. Backamadarasi 1769. március 15-én postázott jelentése olyan gyakorlati javaslatokat tartalmazott (világtörténelem és erkölcszociológia tanítása, köztanítók státuszának rendezése stb.), amelyek később bekerültek a *Docendi Methodus* címet viselő egységes tantervbe. Ez a Birodalom centralizált oktatási rendszerének sajátosan erdélyi és református szegmense volt, tehát didaktikai elvei és gyakorlati javaslatai szerves részévé váltak a reformkorban kibontakozó modern erdélyi középfokú református oktatásnak.

2. Közegyházi munkásságának második része az erdélyi népiskolák átfogó

reformjához kapcsolódott. A Főkonzisztórium 1785-ben, Backamadarasinak a sebtében összeállított javaslatai alapján tette meg első lépéseit a népiskolai oktatás átszervezése felé. 1786. első két hónapjában, az erdélyi kollégiumokban működő tanárok véleményét is figyelembe véve állította össze a reformot előkészítő tervezetét. A Főkonzisztórium február 26-án tartott ülésén főinspektornak nevezték ki, és megbízták a tervezet gyakorlati kivitelezésével. Az összeállított tanterv a gyakorlatiasság jegyében született. A népiskolai tárgyakat kiegészítette a mindennapi életben is használható nélkülözhetetlen diszciplínákkal: számtan, gazdaságtan, földrajz, történelem, *házi gazdaságnak elementumai* stb. Ezzel messze meghaladta korát, amely a tanító jogi állapotára még mindig a 17. században összeállított Geleji kánonok szemüvegén keresztül tekintett, és a falusi tanítóskodást csak átmeneti tevékenységnek tartotta.

#### IV.

1. Kevés adatunk van ahhoz, hogy hitelveinek teológiai színezetét részletesen ismertetni tudjuk, mégis néhány jellegzetességre hadd utaljuk ebben az összefoglalóban is. A Marosvásárhelyen eltöltött tanulmányi idő alatt minden bizonnyal alaposabban belelátott a wolffianizmus rendszerébe, amennyiben ebben az időszakban és ezen a helyszínen érződik Erdélyben a legerőteljesebben a wolffi filozófia sugárzása. Székelyudvarhelyi rektorsága alatt igen fontosnak tartotta a matematikai tárgyak oktatását, ami később az országos tervezetbe is bekerült. A filozófia és logika oktatásában pedig annak a Baumeisternek a könyveit használta, aki a wolffiánus filozófia elkötelezett híve volt. Egyetlen teológiai jellegű munkájában, a kátémagyarázatban is tetten érhetők a marburgi tanár eszméi, hiszen amikor az egyes felekezetekkel vitába száll, stílusában és kifejezéseiben kerüli ezek kárhozzátását, amelyben Wolff etikai rendszerének a magasabb erkölcsiségéből fakadó tolerancia-gondolatát látjuk visszaköszönni.

2. Hitbeli meggyőződésére a holland teológia is hatással volt. Kátémagyarázatában előszeretettel használja Johannes Coccejus kedvenc szakkifejezéseit: *foedus operum* (cselekedeti szövetség) és *foedus gratiae* (kegyelmi szövetség). A kegyelemtan fejtegetése során az általános kegyelmet hirdető univerzalista tanokat a dordrechti zsinat határozatára emlékeztető örök *decretum* tanával utasítja el, ezzel tehát beilleszkedik a protestáns ortodox tanokat valló lelkészek sorába. De hogyha ágendája lelkigondozásról szóló részére tekintünk, pásztorál-teológiai elvei puritánus-coccejánus és pietista hatást mutatnak. A protestáns ortodox tanítás és a coccejanizmus szimbiózisára van már egyháztörténelmi példánk a 17. századból (Tófeus Dobos Mihály), az enyhe pietista hatás jelentkezése pedig nem meglepő akkor, amikor a 18. század manierista és barokk világa szinte vonzotta ezt a külsőségekben is erőteljesen megmutakozó életformát.

Összetett teológiai személyisége beleillik tehát abba a Tófeus Dobos Mihály nevével is fémjelzett szintetizáló-szünkretista irányzatba, amely a protestáns ortodoxiát, a karteziánus és a coccejánus nézeteket az erdélyi viszonyokhoz igazítva ötvözte. Dogmatikájában (ha lehet egyáltalán erről beszélni) protestáns ortodox, gyakorlati teológiájára és pedagógia elveire nézve pedig egy időben puritán, coccejánus, részben pietista és wolffiánus.

#### V.

1. Az 1780-as évek liturgiareform történetének felvázolásával az eddigi szakirodalom néhány téves adatát sikerült korrigálnunk. Az egyik az, hogy Backamadarasi Kiss Gergely csak az 1785. évi zsinat után kapcsolódott be a reformba és nem 1783-ban, ahogyan eddig tudtuk.

2. Az agenda részletes elemzése során, reméljük, sikerült meggyőzően bizonyítani, hogy az a Melotai és nem a Zollikofer ágendájára épült, mint korábban állították, és azt is, hogy munkáját nem a túlzó újítások és az úrvacsorai rész terjedelme miatt utasították el. A személyi dolgokat félretéve egyszerűen azért nem maradt napirenden, mert az 1786. évi

székelyudvarhelyi zsinaton javasolt kiegészítéseket korai halála miatt nem végezhetette el.

3. A nem kevés utánajárással előkerített kéziratok alapján pedig sikerült beazonosítani Backamadarasi forrásait is. A Főkonzisztórium ajánlatára elsődleges forrásként a Melotai-féle ágendát használta, ezen kívül tervezetbe bedolgozta Christof Staehelin kátémagyarázatának néhány imádságát, Charles Drelincourt lelkigondozói tanácsait és figyelembe vette a magyarországi evangélikusok liturgiareformjának az éneklésre vonatkozó újításait.

\*

Ha tehát ezt a Backamadarasi értékeléséhez tartozó kétoldalmi korrekciót ezek után nyugodt lélekkel leírhatjuk, akkor mindenképpen megérte elvégezni ezt a néhány esztendeig tartó munkát.

## Summary

It seems that at present nobody knows exactly who Gergely Backamadarasi Kiss was in reality. Nevertheless, through the analysis of his life-work, from the gloom of the unknown one may sense the portrait of a person whose every action and thought shows the signs of practicality. If we were to seek the systematic theologian in Backamadarasi, we would be on the wrong track. Yet by looking at his school-organising activity or at his role in liturgical reform, we may find in him an excellent practical theologian, who saw usefulness and applicability as primary goals of his theological pursuits.

The aim of my work, therefore, was to present the importance and oeuvre of Backamadarasi. Since I have summarised the various chapters in one or two sentences, for the sake of providing a better overview, in the following I shall enumerate the results of my research under separate points.

### I.

The time and places of Backamadarasi's foreign studies are still an open question for specialist literature. Based on the letters and minutes held in the archives of the Supremum Consistorium it was finally possible to settle this issue in a reassuring manner: he studied in Bern and Basel between 1766–1768, yet from the contemporary documents it cannot be ascertained how much time did he spend in each of the two academies.

### II.

1. When he was nominated rector of the high school in Székelyudvarhely, the school was functioning within the customary traditional frameworks. In his detailed report presented to the General Consistory on 15 March 1769 he presented not only the actual situation of the high school, but also formulated various proposals to improve the education's efficacy. He promoted the reform of common teachers' status, the extension of taught subjects as well as the augmentation of the extremely poor library. His reforms aimed to improve the quality of teaching did not only facilitate the modernisation of the high school in Székelyudvarhely, but later of the entire Transylvanian Reformed education also. In his thoroughly conceived reforms he also kept an eye for the practical usefulness of the acquired knowledge. From this perspective he promoted a change in the manner of teaching the Latin language, laid emphasis upon the importance of teaching world history, the introduction of instrumental music playing beside singing courses and the acquirement of exercise books for lower classes.

2. During his nineteen years in office as rector the reforms he introduced – apart from improving the actual situation – served also for elevating the high school onto the level of college. The enhancement of the school building, the increase of the number of lower classes, the organisation of a second teaching position as well as his proposal that the students should be able to study abroad also with the recommendation of this school had all contributed to the success of this elevation process.

### III.

1. The first part of Gergely Kiss's common ecclesiastical activity began during the time when Maria Theresia introduced the centralised educational system. The most urgent task of the committee formed of the rectors of Transylvanian colleges and of the Székelyudvarhely high school from June 1769 was the unification of college educational plans and the introduction of new subjects. Backamadarasi's report posted on 15 March 1769 contained such practical proposals (i.e. the teaching of world history, moral theology, clarification of the status of common teachers etc.), which later were introduced in the unified educational plan entitled

*Docendi Methodus*. This was a particular Transylvanian and Reformed segment of the Empire's centralised educational system, so its didactical principles and practical propositions became an organic part of modern secondary level Reformed education emerging during the Reform period in the first half of the nineteenth century.

2. The second half of Backamadarasi's common ecclesiastical activity is connected to the overall reform of Transylvanian common schools. In 1785, the General Consistory made its first steps towards the reorganisation of common education based on Backamadarasi's hastily produced proposals. The plan preparing the reform was conceived by taking into consideration the opinion of Transylvanian college teachers in the first two months of 1786. At the General Consistory meeting held on 26 February, Backamadarasi was elected general inspector and entrusted with the application of the conceived plan. This was conceived in the spirit of practicality, augmenting the common school disciplines with others which were useful and indispensable in everyday life: mathematics, economics, geography, history, *elements of housekeeping and home farming* etc. Steps were taken to organise the autonomous teacher-training, regulate the common legal status of elementary school teachers and promote the publication of common school manuals and exercise books. Through these concepts the new educational plan was well ahead of its time, which still regarded the legal status of the elementary school teacher through the spectacles of the Geleji Canons compiled in the seventeenth century, considering the work of rural teachers as a transitory activity.

#### IV.

1. We have very little data available in order to furnish a detailed presentation of the theological spectrum of his beliefs, nonetheless, we may allude to a few characteristics within this summary also. During the time of his studies in Marosvásárhely he most likely had a good insight into the Wolffian system, since during this time the effect of Wolffian philosophy was strongest in this Transylvanian town. Although we do not have concrete information concerning any special theological influences upon him during his studies in Switzerland, his plausible connection with Wolffianism may have deepened further, since during his studies abroad he had the possibility to become more closely acquainted with Wolff's system of concepts. In the course of his being rector in Székelyudvarhely he considered teaching Mathematics and related disciplines very important which later became part of the countrywide plan as well. In teaching philosophy and logic he used the books of Baumeister, a devoted adept of Wolffian philosophy. In his only work of theological character, his explanation of the Catechism, one may encounter the ideas of the one-time professor of Marburg, since our author – when debating with other denominations – both in his style and mode of expression refrains from damning these. In this practice we find the idea of tolerance resulting from the higher morality of Wolff's ethical system.

2. Dutch theology also influenced his theological beliefs. In his explanation of the Catechism he gladly uses Johannes Cocceius' preferred technical terms: *foedus operum* (covenant of deeds) and *foedus gratiae* (covenant of grace). During the elaboration of the doctrine about grace he refuses universalism (which proclaimed general grace) with the teaching of eternal *decretum* resembling the decisions of the council in Dordrecht – in this sense he finds his place among the ministers who followed the doctrines of Protestant orthodoxy. Yet if we regard the chapter concerning pastoral care of his book of liturgy, his pastoral-theological principles show the effects of Puritanism, Cocceianism and Pietism. We have already seventeenth-century examples concerning the symbiosis of Protestant orthodoxy and Cocceianism (Mihály Tófeus Dobos), whilst the slight effect of Pietism is not surprising in a time when the mannerist and baroque world of the eighteenth century almost attracted this form of life which expressed itself strongly in external manifestations also.

The composite theological personality of Backamadarasi fits therefore into that synthesising trend – highlighted with the name of Mihály Tófeus Dobos also – which combined Protestant orthodoxy with Cartesian and Cocceian views adapting them to Transylvanian circumstances. Concerning his dogmatic views (if one may speak of such thing at all) he is an orthodox Protestant; regarding his practical theology and pedagogical principles he is at once a Puritan, Cocceian and partly Pietist and Wolffian.

## V.

1. By sketching out the history of liturgical reform of the 1780s we were able to correct a few erroneous conclusions provided so far by relevant scholarship. One of them is that Gergely Backamadarasi Kiss got involved in the reform only after the synod of 1785 and not in 1783, as we knew it until now.

2. Through the detailed analysis of his book of liturgy we hope to have successfully shown that it was constructed on the basis of Melotai's and not of Zollikofer's book, as previously claimed, and that our author's work was not rejected because of its extremist reforms and the length of the part concerning the Lord's supper. Putting aside personal issues, his liturgical reform plan was taken off the business of the day simply because due to his early death he could not complete the adjustments recommended by the synod of 1786 held in Székelyudvarhely.

3. By the discovery with not a small effort of his liturgical book's manuscript, it was also possible to identify Backamadarasi's sources. Following the recommendation of the General Consistory he used Melotai's book as a primary source. In addition he introduced in his outline a few prayers of Christof Staehelin's explanation to the Catechism, the pastoral counsels of Charles Drelincourt, taking into consideration the novelties concerning singing of the liturgical reform of Hungarian Lutherans.

## Függelék

KÖZÖNSÉGES  
LITURGIA  
az az,  
AZ ANYA-SZENT-EGY-HÁZI SZOLGÁLAT  
MODJA  
a mint

Az Erdélyi Nagy Fejedelemségben, a Helvetziai Vallás-té-  
telt tartó Eklésiákban, a Közönséges Isteni Tisztelet,  
a Szent Sákramentumoknak ki-szolgáltatása, a  
Lelkeknek őrizete, és egyéb ide tartozó dolgok  
gyakoroltatnak

Le-irattatott és ki-nyomtatott  
MDCCLXXXVI<sup>597</sup>

A Fővebb részek mutató táblája

I.

Közönséges Istenitisztelet módja, innep és vásár-napokon, reggel, és délyest 1

II.

Közönséges Istenitisztelet módja míves-napokon, reggel és délyest 3

Vasárnap reggeli prédikáció előtt könyörgés 3

Vasárnap reggeli prédikáció után könyörgés 4

Vasárnap délyest katekizmusi tanítás előtt könyörgés 6

III.

A szent keresztség kiszolgáltatásának módja 7-14

Rend szerint 7

Mikor a csecsemő halálos állapotban lenni látszik, siető keresztelés módja 10

Felserdült személy megkeresztelésének módja 11

IV.

A szent keresztségre való emlékeztetés 14

V.

Az Úr Vacsorája kiszolgáltatásának módja 18–29

Az Úr Vacsorája kiszolgáltatásának előre jelentése és ide tartozó könyörgés 18

Az Úr Vacsorája kiszolgáltatása, rend szerint 21

Magánosan betegnek, vagy rabnak 27

VI.

Házassulók öszveadattatásának módja 29

VII.

A lelkek magános őrizetének rendi, és módja 32–57

Az egészségesek körül 32

Betegek körül 33

A botránkoztatók körül 46

Eklésia követésnek módja 50

---

<sup>597</sup> Az agenda szövegének közlésénél a 18. századi szövegek átírásánál megszokott eljárást alkalmaztam: a betű szerinti átírás és a modern helyesírás közötti átmeneti megoldással élünk. Az eredeti szövegben túltengő nagybetűket csak indokolt esetben tartottam meg. A zs hangértékű s-et zs-vel, a tz-t, cz-t c-vel, a ts-t cs-vel írtam át a mai helyesírás szerint. A latin szavakat, kifejezéseket, szövegeket a humanista helyesírás szerint hagytam, abban az esetben is, ha magyar rag járul hozzá. A latin szavakból képzett igék végződéseire kitétem a magyar ékezetet. Ugyancsak a mai helyesírás szerint kiigazítottam az eredetiben következtelenül használt ékezeteket. A régies alakokat, pl, melly, helylyébe, mutattya, öszve stb, változatlanul mardtak. A nyilvánvaló tollhibákat jelölés nélkül javítottam, a szokatlan írásmódra [!] figyelmeztet. Az utólagos javításokat kurziváltam. Az eredeti oldalszámokat szögletes zárójelbe tettem.

Megsententíázott rabnak halálra készítése 52

VIII.

Tisztességes temetésnek módja 57

IX.

Szent vallásunkra általjövvő személy bévétettetésének módja (kereszttség nélkül) 58

X.

Az új papnak az eklésiába béiktattatásának módja 59

Az Úri imádság leíratatik 62

Az Apostoli Hit formája leíratatik 62

### **Közönséges isteni tisztelet módja innep és vasárnapokon**

#### **Délelőtt**

1. Énekeltetik invokáció

2. Énekeltetik az innepnapnak mivoltához illő zsoltár, vagy dicséret annak kiválasztása iránt a pap és kántor, előre együtt megegyezvén.

3. A pap élő és hallható szóval, mond könyörgést, melyet bérekeszt az Úri imádsággal. Ez után mindjárt

4. Énekeltetik: Atya, Fiú, Szentlélek! Készíts szent Igédre: Jézus érdemét ruházd, áldott híveidre. Vagy Zsolt. XLIII. 3-dik verse. Vagy a X. dicséretből w. 1, vagy 2: a XI. dicséretből 1 w. ismét a XVI. az 1777. editio szerint.

5. Elő olvassa a pap a SzentÍrásbeli helyet, vagyis a szent leckét, és arról prédikál. Ezután

6. Könyörgést mond, és az Úri imádságot.

7. Ha vagyon olyan dolog, azt kijelenti.

8. Énekeltetik egy vagy két vers, az alkalmatosság szerint zsoltárból, vagy dicséretből a XVII, XVIII.

9. Megáldja a pap a népet, és bérekeszti az Isteni tiszteletet.

#### **Délyest**

1. Lésznek azon móddal, és renddel miképpen délelőtt, hanem ekkor

2. A prédikáció helyett katekizmusi tanítás tartatik vasárnapokon, innepnapokon pedig, vagy prédikáció, vagy az innepnapnak mivoltához illő szent historia olvastatik hit-, és erkölcsbeli jegyzésekkel.

Ezek szerint, az innep-, és vasárnapi Isteni tiszteletnek, az énekléseken kívül, fővebb részei a könyörgések, prédikáció, és katekizmusi tanítás.

A prédikáció és katekizmusi tanítás előtt mondani szokott könyörgéseknek céljak főképpen az, hogy az Istennek megvilágosító megszentelő kegyemét kérjük. A prédikáció után mondandó könyörgésben pedig hirdetjük az Istennek dicsőségét, hálákat adunk jó-téteményeiért, könyörgünk lelki, testi, közönséges és különös gondviseléséért, áldásaiért. Esedezünk az uralkodó hatalmasságért, a hazáért, annak igazgatóiért; az anyaszentegyházért, ennek dajkáért, szerencsés és szerencsétlen állapotban forgó tagjaiért. Mindezek iránt vagynak alább is jegyzések.

A prédikációnak matériait az esztendőnként előforduló innepnapok, és azoknak megületeknek rendes célja kimutatják. Vasárnapokon tágasabb szabadsággal választják magok a papok. Mindazáltal, olyan textusokat, és matériákat kell elő venni, amelyek a közönséges építésre legalkalmasabbak lehetnek. Ilyenek: 1.) azok, melyek a vallásnak fundamentumosabb cikkelyeit foglalják bé p.o. Az Istenről, Isteni tökéleteségekről, gondviselésről, az Istennek beszédéről, annak hasznairól, a váltságnek munkájáról, a léleknek halhatatlanságáról, feltámadásáról, utolsó ítéletről, örök életéről, a keresztyén vallásnak igazságáról, elégséges és hathatós voltáról, s.a.t. 2.) Azok a virtusok, melyeket a keresztyén vallás előnkbe ír, p.o. a kegyességről, és annak gyakorlásáról, az Isteni és felebaráti szeretetről, a szülőknek gyermekeikhez, viszont a gyermekeknek a szülőkhöz, *a felsőbbeknek az alsóbbakhoz*, az alsóbbaknak a felsőbbekhez tartozó kötelelességekről, a házásoknak egymáshoz illő magok viseletéről s.a.t. 3.) A társaságban uralkodó bűnök, p.o. hazugságról, hamis és szükségtelen esküvésről, mértéktelenségről, bujaságról, rágalmazásról s.a.t. [2]

Ezen közben vigyáz a pap a maga eklésiájának jelen-lévő állapotjára, szükségeire, a prédikáció matériájának választásában alkalmaztatja magát 1.) az időhöz, hogy midőn valamely gyülekezet, vagy annak fővebb tagjai, valami nagy nyomorúságban, avagy örvendetes körülállások közt vagynak, midőn böjt, vagy Úr vacsorája osztás ideje fordul elő, válasszon oly matériát minéműt kívánnak a körülül álló dolgok 2.) A különböző helyekhez, és 3.) a személyekhez a kiknek prédikál. Különböznek az hallgatóknak megfoghatásbeli tehetségeik temperamentumaik, hajlandóságaik, életek módja, itt tanult emberekből áll nagyobbára az eklésia, másutt mind tanulatlanokból, itt nem uralkodik valamely bűn, mely másutt közönséges, itt látszik hajlandóság a kegyességre bővebben, mint másutt. Az effélékre figyelmeztvén, okos különböztetéssel arra céloz mindenkor, hogy az Isten dicsősége előmozdítassék, az hallgatók elméjébe és szívébe a kegyesség és szent élet szeretete benyomattassék.

A kiválasztott matériáról prédikációt mond a pap, melynek szükséges minéműségei főképpen ezek: 1.

Hogy ne legyen semmi abban, a mi vagy az igazságot, vagy az illendőséget, vagy a felebaráti szeretetet megsérthetné. 2. Ne legyen abban semmi, ami az hallgatóknak közönséges hasznokra nem szolgálna. 3. A beszéd, és előadás módja legyen világos, melyet könnyen megérthessen még a tanulatlan ember is. 4. Ne legyen a prédikáció cifra, hanem természeti együgyűséggel folyon, a dolgoknak összeillesztésében, stylusban, elmondásban, és gesztusokban. 5. Természeti renddel köttessenek össze a dolgok, hogy elöltéssék az, amelyből egybek megértetnek, vagy megbizonyítanak, hogy elegendőképpen megmagyaráztassék egy dolog, és az után legyen általmenetel a másra, hogy a könnyebb dolgokon kezdvén, lépjen a nehezebbekre, és hogy a megkülönböztetések (Distinctiok), és részekre való osztások helyesen, s értelmesen tétessenek. 6. Hogy mindazt, ami felvett matériára szükséges és hasznos, elmondja a pap, de semmi haszontalan, és szükségtelen dolgot ne elegyítsen össze. 7. Hogy a magyarázatban, az hitnek, a feddésben, a szeretetnek, reguláit tartsa szeme előtt.

A katekizmusi tanításnak materiáit és a materiáknak rendit, előadják a Kis Kátékésis, és a Heidelbergai nagy Katekizmus, mely symbolicus könyvünk. Afelett ide tartozik, hogy értelmesen elő adattassanak, azok az okok, melyekből bizonyos, hogy vagyon Isten, a Szentírásról, hogy az Isten beszéde s.a.t.

Ezen tanítás módjának különös regulái ezek: 1. Hogy legyen világos és a materiának értelmét, és célját egészen kifejezze. De azonban nem kell felette kiszélesíteni a magyarázatot, annyival inkább szükségtelen dolgokat béelegyíteni. Szükség históriákkal, hasonlatosságokkal élni, és egyszernél többször is előmondani a nehezebbeket, melyeket azonban az idvességre tudni mulhatatlanul szükséges. 2. Meg kell nyerni a tanítványt az hit és a lelki esméretből származó meggyőződés által, annyira, hogy ha igaznak, vagy szükségesnek hiszen valamit, azt ne a tanító szaváért hidje, hanem azért, hogy okát érti, vagy valóságát érzi magában. 3. Mindent a kegyességre kell vinni, megértvén, hogy tudni kell kinek-kinek szent vallásunkot, de a még nem elég, hanem praxisra is kell annak minden cikkelyeit vonni, hogy jól formáltassék a lelkiesméret és buzgóság, áhítatosság oltattassék a szívbe. 4. Élni kell minden alkal[3]matossággal, hogy intetessék a tanítvány a bűnt eltávoztatni, amikor vétkezett, azt megbánni, a kegyességet gyakorlani.

## II.

### Közönséges Istenitisztelek módja Míves napokon

#### Reggel és délyest

1. Énekeltetik invokáció. Ez után
2. Énekeltetik zsoltár vagy dicséret.
3. A pap élő, és halható szóval könyörgést mond, és az Úri imádság után
4. Vagy katekizmusi tanítást tészen a fellyebb írt mód szerint, vagy Szentírást olvas. Melyet elvégezvén.
5. Rövid éneklés, és papi áldás által bérekesztetik az Isteni tisztelet.

A mívesnapi könyörgések azokat a fővebb részeket foglalják bé, melyeket a vasárnap reggeli prédikáció után mondanó. Mindenkor szükséges minéműségek ezek. 1. Ne legyen a könyörgés hosszú. 2. A Szentírás szavaival kell abban élni, de nem nehéz értelműekkel, hanem amelyeket tudatlan ember is megérthessen. 3. A gyülekezetben vagynak megtért emberek, lehetnek olyanok is, akik a bűnökből meg nem tértenek. Vagynak szomorú szívűek, vagynak vigadozók, egészségesek, és betegesek, gazdagok és szegények. Úgy formáltatik a könyörgés, hogy legyen abban, amit minden rendbéli ember magára szabhasson, és ami által ügyét Isten eleibe terjeszteni segítessék. 4. Minden alázatossággal, szemérmetességgel, és buzgósággal kell mondanunk közönséges helyen a könyörgést a papnak.

A Szentírásnak olvasása lehető egész szorgalmatossággal gyakoroltatik, míves napi Isteni tisztelet idejekor. Ebben hasznos mód, hogy a históriás könyvek olvastassanak, elsőbben ugyan az Ótestamentumbéliek, ezek után az Újtestamentumiak, úgy mint az evangélistáknak írásaik, és az Apostolok Cselekedeteikről írt könyv. Hogy az hallgatók rövidebb idő alatt hallhassák az idvezítő Jézus, és az apostolok históriáit, hasznos, most a Szent Máté evangéliuma, más rendben más evangélista könyvének olvasása után mindjárt az Apostolok Cselekedeteiről írt könyvet elővenni, és ezek után rendre az apostolok leveleit. A Bölcs Salamon Példa beszédes könyvét és a Zsoltárokat amazok közt olvasni épületes, az hol mind a papok többen vagynak, mind a hallgatók megérteni tehetségesebbek.

\*

#### Vasárnap reggeli prédikáció előtt való könyörgés

Mindenható Isten! Mennynek és földnek teremtője, bölcs igazgatója. Dicsérnek Tégedet a magosságban minden angyalok, dicséri Jeruzsálem az Urat, és a Sion az ő Istenét, e földi állatok, és minden népek az Úrnak nevét dicsőítik, az egek beszélnek az ő erejét, aki terjesztetett erősség nyilván kijelenti kezének munkáit. Hát ti, óh, mi lelkeink, vajon de vesztegelnétek-e? Serkenjete fel, áldjátok az Urat, minden mi belső részeink magasztaltjátok szent nevét! Te teremtményid, és a Te legeltetésednek nyája vagyunk mi, óh nagy és szent Isten! Te formáltad a mi testeinket, és lehelettel azokba életnek leheletét, életet és érzékenységet adtál

minékünk, értelemmel és okossággal felruháztál. [4]

Bizonyára jó az Isten és mind örökké van az Ő irgalma! Kiváltképpen örvendeznek a mi lelkeink Tebenned, hogy a bűnös iránt kegyelmes akaratodat kijelentetted szent beszédedben, és azt mi közöttünk tisztán és szabadon prédikáltatod. Óh Seregeknek Ura! Mely igen szerelmesek a Te hajlékid! Mely boldog ember, akit Te elválasztasz, és magadhoz fogadsz, hogy lakozzék a Te tornácidban. Itt magyaráztatik a váltságnak titka, melyet kimunkálódott a mi urunk Jézus Krisztus, itt előnkbe adatik a szent és kegyes életnek törvénye, itt megnyugosztaltatnak akik megfáradtak és megvagynak terheltetve az ő bűneiknek miatta.

Jézus, élő Istennek szent fia! A Te kegyelmes ígéreted az, hogy valaholott ketten avagy hárman öszvegyűlnek a Te nevedben, ott léssz. Mi eljöttünk ez helyre, meghajtuk magunkat az erős Isten lábainak zsámolyánál: Jöjj el ide segedelmeddel, és idvezítő kegyelmeddel. Szerelmes megváltónk! Te néked ajánljuk, és általadjuk magunkat, mint fő papunknak, prófétánknak és királyunknak, végy kedvedbe. Hallattassd mivelünk szent beszédedet, mert a Te beszéded lélek és élet. Szenteld meg annak prédikáltatását, hogy teljenek bé örömmel szenteid, vigasztaltassanak meg a szomorú szívűek, erősíttessenek, bátoríttassanak, akik tántorognak reményességben: a vakmerő bűnöst pedig a törvénynek hatható szavával retentsd meg, hogy félje a Jéhovát. Parancsold meg, mit tégyenek az előjárók és az alattvalók, a vénék és az ifjak, a szegények és a gazdagok. Tölts bé minket mindnyájon az Istennek és az ő akaratjának esméretével, egyszersmind pedig adj erőt és kegyelmet, hogy hidjunk Tebenned, és teremhessük az hitnek gyümölcseit. Tenéked, az Atyának és a Szentléleknek egységében, légyen dicsőség! Ámen.

\* \*

### **Vasárnap reggeli prédikáció után könyörgés**

Dicséret, és dicsőség légyen mennybéli, felséges Isten, óh mi Urunk és irgalmas Atyánk, mindennemű lelki és testi jótéteményeidért! Kevés volt Teelőtted, hogy minékünk életet adtál, azt ez ideig fenntartottad, sok gonoszok ellen megoltalmaztad, hanem a Te szereteted annyira hozzánk kötelezte magát, hogy még világ fundamentumának felvettése előtt jó gondolatokat formáltál irántunk: elrendelt szent fiadat, és az időnek telyességében kibocsátottad, kibén e világot Temagaddal megbékéltetted. Minket egyen-egyen e világra behozván, anyaszentegyházadnak társaságába beállattál, igaz esméretedre juttattál, idvességünk eszközeit kiszolgáltattad, és azokkal való élésre módot s alkalmatosságot *engedtél*, hallattatád ez órában is szent beszédedet, hogy szemlélnők csuda dolgaidot, és értenők életünknek törvényeit.

Kisobbak vagyunk, a Te jótéteményeidnél. Mert, óh micsoda az ember? Micsodák vagyunk mi? A mi bűneink forognak előttünk, melyekben születünk, és a melyeket cselekedtünk gondolatainkkal, beszédeinkkel, külső munkáinkkal, és magunk viseletével. Bűnösök vagyunk egyen-egyen, bűnös egész gyülekezetünk, bűnös nemzetünk és hazánk. [5] Méltán reánk bocsáthatod kemény büntetésidet, és igaz léssz Te, és igazak a Te ítéleteid. De tenálad vagy a kegyelem és az irgalmasság, bocsássad meg vétkeinket a Jézus Krisztusért! Ne bánd meg hozzánk való jóvótodat, ne hagyd félbe elkezdett munkádat. Terjesszed továbbra is megtérésünk és jobbulásunknak idejét, szolgáltatassd ki idvességünknek eszközeit. A Te beszéded édes és drága, megvilágosítja a szemet, megvigasztalja a szívet! Szenteld meg annak prédikáltatását, tartsd meg szabados és tiszta folyását minálunk, és a mi maradékaink között mind örökké, és mindvégig.

Meghajtuk térdeinket a császári és királyi főhatalmasságért, a mi örökös fejedelmünkért, országgló urunkért. Légyen drágalátos teelőtted az ő élete, végyed körül áldásiddal, készíts igazságot és irgalmasságot, melyek megőrizték. Lelked által vezéreljed utaidban, hogy légyen szerencsés országlása ellenségeinek láttokra, országainak védelmére, és népeinek boldogításokra. Helytartóit, tanácsosait bölcsességgel és ítélettel ruházd fel, a vitézlő rendeket erővel és hívséggel övezd körül minden előljárókat, tisztviselőket, és bírásokat igazgass tanácsoddal, hogy tudja ki-ki mi légyen az ő hivatalának része, és jó lelkiismerettel járasson a kötelessége szerint való dolgokban.

Esedezünk az anyaszentegyházért, mely e földön vitézkedik. Esmértessd meg felséges Isten, hogy kiváltképpen való gondod vagy választottaidnak seregére. Ennek azt a részét, mely hazánkban és nemzetünkben gyűjtögetetik, tartsd hatalmas védelmedben minden gonoszok ellen, bővölködtessd az igazságba, és a szeretetben. E végre tartsd meg az oskolákat, tégyed azokat a tudományoknak és kegyességnek műhelyeivé. Ezeknek előljáróit, igazgatóit ruházd fel buzgósággal és bölcsességgel, táplálói gazdagítsd áldással: a tanítóknak adjad azt a bölcsességet, mely feje a tudománynak, a hallgatókat és a tanulókat a figyelemre és engedelemre rendeld el: mindnyájoknak szívekbe nyomd bé félelmedet, mely kezdete a jó bölcsességnek. Légy kegyelmes Úr Isten a magyar hazánkhoz, bocsássad meg nemzetséges bűneinket, ereszd le bosszúálló karjaidat, és ne cselekedjed, hogy a büntetésnek vesseje, mintegy sors szerint uralkodjék mirajtunk, sőt inkább adj kívánatos békességet, bátoros nyugalmat földünkön, adj megmaradást és előmenetelt kinek-kinek igaz ügyében. Te vagy ura a természetnek is, az időnek járását az esztendőnek részei szerint igazgassad kegyelmesen, hogy légyen a kenyérnek bősége, és a mustnak divatja, teremjen a föld szénát a barmoknak, és füvet az embereknek hasznokra, hogy eledelt vegyenek a földből, és minden élő állat bételjék a Te jóvótodból. Terjesszed ki atyai gondviselésedet hazánkban minden lakosaira, áldj meg minden embereket szent törvényeddel megegyező igyekezetekben, előmenetellel, védelmezz veszedelem és szerencsétlen történetek

ellen, vigasztaljad a szomorúakat, parancsolj szabadulást a méltatlan foglyoknak, látogasd meg a betegeket, dicsőítsd meg nagy erőt az ő meggyógyításokban, akiknek pedig lelkeket testektől megoszlatod, légy segítségül az ő utolsó bajvívásokban.

Tölts bé minden szívet felebaráti szeretettel, hogy gyomláltassanak ki az irigység, a felfuvalkodás, az álnokság, ne keresse ki-kik csak a maga hasznát, ne forraljon gonoszt az ő szívében, de sőt ellenben kész legyen a tűrésre, az engedelemre és a békességnek követésére, [6] hogy ekképpen a magános személyeknek tulajdon szerencsájuk az egész társaságnak boldogságára menjen ki, és végre mindenkinek a Te dicsőségében határozódjanak.

Óh, nagy Isten! Vedd kedvesen imádságunkat, és hálaadó beszédünket! Figyelmezzél esedezésünknek szavaira! Teljesítsd kéréseinket, a mi Urunk Jézus Krisztusnak általa, kinek Teveled, a Szentléleknek egységében legyen dicsőség, mind örökké! Ámen! Mi Atyánk s.a.t

### **Papi áldás**

A békességnek Istene, ki az halálból kihozta a mi Urunk Jézus Krisztust, tegyen titeket tökéletesekké minden jó cselekedetekben, az ő akaratjának cselekedésére, cselekedvén tibennetek azt, ami ő előtt kedves a Jézus Krisztus által. Kinek legyen dicsőség, mind örökkön örökké, Ámen.

\* \* \*

### **Vasárnap délest, katekizmusi tanítás előtt való könyörgés**

Felséges Isten! Kegyelmes könyörülő Atyánk! A Te szerelmes fíjadnak, a mi közbenjárónknak nevében jelentünk meg ez órában is, hogy Tégedet imádságainkkal, és az evangéliumi tudomány cikkelyeiről való értekezéssel tiszteljünk. Te kegyelmes, bölcs, mindenható, igaz, szent, könyörülő, mindenekre elégséges, és minden szeretetre méltó Isten vagy, Tiéd minden, valami a mennyben és a földön vagy, Tégedet illet azért egyedül a dicsőség és az hálaadás!

Imádunk Tégedet, imádjuk a te örök, és ingyen való szeretetedet a Krisztus Jézusban. Tetszett tenéked öröktől fogva könyörülő szemekkel tekinteni a bűnösre, elválasztottál minket, kiket fíjaiddá és leányaiddá fogadtál. Ezen Te szeretetednek tulajdonítjuk, hogy minket teremtetél, eledellel, ruházattal tápláltál, sok gonoszoktól megmentettél. Kiváltképpen való boldogságunkat pedig abban az ígéretedben helyeztetjük, hogy minékünk Istenünk és Atyánk, megigazítónk, megszentelőnk, és idvezítőnk lésszesz. Óh véghetetlen kegyelem! Tehetetlenek vagyunk ezt megfogni elméinkkel, annyival inkább kibeszélni nyelveinkkel. Óh! De hát cselekedeteinkkel mimódon háláljuk meg? Mert mi porok, sőt semmik vagyunk eredetünkre nézve, afelett pedig hozzánk ragadott a bűn, amelyben születünk, és amelyet minden naponként cselekeszünk. Óh! De hogy emelje fel a bűnös ember, az ő kezeit Tehozzád, a Te tiszta egeidre? A vagy cselekedhetik-e az utálatos bűnös amit kedveljen a Szentek Szenté?

Bocsásd meg Úr Isten minden mi bűneinket, tisztítsd meg lelkeinket, szentelj meg testeinket, fogadd kedvesen szíveinknek sóhajtásait, ajakainknak szózatjait az Úr Jézusért kiből Tenéked minden kedved bétölt, és akinek nevében kérünk, hogy tartsd fenn atyai jóvoltodat, mindörökké mirajtunk. Tenéked ajánljuk testeinket és lelkeinket. Adj a mi gyarló testeinknek egészséget, szükséges eledelt és ruházatot, parancsolj szent angyalaidnak mifelőlünk, hogy megőrizzenek egyen-egyen minket a mi utainkban. Terjesszed [7] ki illyentén atyai gondviselésedet minden mi felebarátinkra, erősítsd az erőtlenekeket, vigasztaljad a megkeseredteket, gyógyítsd meg a betegeket, elégtsd meg az éhezőket, szerencsésíts kit-kit az ő életének rendelkezéseiddel egyező módjában. Áld meg kiváltképpen igaz híveidet, szoparítsd [!] számokat, neveljed az ő tudományokat, erősítsd hiteket, elevenítsd reménységeket, tündököltesd keresztyén virtusaikat. Cselekedjed kegyelmesen ezeket mi velünk, te fiaiddal és leányiddal, hogy szent neved miáltalunk dicsérettel és tisztelettel magasztaltassék. E végre áld meg ez órában öszve gyűlésünket, oktass szent beszéded szerint szent vallásunknak fundamentumos cikkelyeiben, hogy épületet végyünk az hitben és a szeretetben. Ámen. Mi Atyánk s.a.t.

[Ez után tarttatik a katekizmusi tanítás a feljebb leírt régulák szerint.]

### **Berekesztés**

Az Úr mívelje azt, hogy bővölködjetek tudománnyal, és egymáshoz való szeretettel, hogy a Ti szíveiteket megerősítse az ártatlanságban, Isten előtt, és a mi Atyánk előtt való szentségben a mi Urunk Jézus Krisztusnak eljövételére, minden ő szenteivel egyetemben. Ámen.

## **III.**

### **A szent keresztség kiszolgáltatásának módja**

\*

#### **Rend szerint**

[A megkeresztelendő gyermekkel a keresztyák és anyák előállván, így szól az egyházi szolga]

A mi segedelmünk legyen az Atyának, Fiúnak, és Szentléleknek nevében! Ámen.

Szent Dávid önnön magáról szól, de minden e világra született embert egyaránt illető vallástétel ez, keresztyén atyámfiak: Íme! Én álnokságban fogantattam, és az én anyám bűnben melengetett engemet! Mert miképpen Urunk Jézus mondja: ami testtől született, test az. Az Ádám eseti által jött be a bűn, és a bűn által az halál, mely minden emberekre elhatott, mivelhogy mindnyájan vétkeztenek valánk a bűnökben megholtak, természet szerint, haragnak fiai. Óh veszedelmes állapot! Mely nagy szükségünk vala minékünk arra, hogy mi abból a nyavalyaságból megszabaduljunk! Az Isten, az irgalmasságnak amaz Atya, az Ő egyetlen egyszülött Fiját adta, hogy, aki őbenne hiszen el ne vesszen, hanem örök élete légyen. Úgy szerette Krisztus az anyaszentegyházat, hogy önnön magát adta azért, hogy megszentelné, megtisztítván víznek feredőjével, a Szentléleknek általa. És midőn e földről mennybe felmenendő vala, tanítványainak azt [8] parancsolá: Tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiúnak, és Szentléleknek nevébe. Tanítsatok és kereszteljétek azaz, az Istennek, a bűnös ember iránt való kedves akaratját hirdessétek ki, adjátok tudtokra zsidóknak, pogányoknak, hogy aki hiszen énbenem, idvezül és az ilyeneket az én országom népe közé vegyétek be.

Így cselekedtek az apostolok: Tanítottak, hirdették az evangéliumot, mely Istennek hatalma minden hívőnek az idvességre. Kereszteltek természeti vízzel, vagy bémártván abba egészen a keresztelendőt, a Keresztelő János módja szerint, vagy reája hintvén azt, mint lett a legelső pünköst innepekor is Jeruzsálemben, midőn háromezren egy nap megkeresztelkedének. Ez a víz a keresztségben jegyzi a Krisztus véré, mely vízhez hasonlíttatik. Mert miképpen a víznek vagyon tisztító, frissítő, életető, ellenben ismét megfolytató ereje, úgy a Krisztus vére megtisztít minket minden bűneinkből: ez amaz élő víznek forrása, mely megelevenít a mennyi életre, a bűnt pedig megfolytja az emberben. A vízzel való megöntés jelenti a Krisztus szenvedéseiben, halálában és eltemetetésében való részesülésünket.

Avagy nem tudjátok-e úgy mond az apostol, hogy valakik megkeresztelkedtünk a Jézus Krisztusban, az ő halálában keresztelkedtünk meg? Eltemetettünk övéle együtt a keresztség által. Ez az, hogy az Atya Isten, úgy néz minket, mintha a Krisztussal együtt megholtunk és eltemetettünk volna. Jelenti egyszersmind a Szentléleknek kegyelembéli munkáját, melyet így ír le az apostol: megmosattatok, megszenteltettek az Úr Jézusnak nevében, a mi Istenünknek Lelke által.

De a jelentő erőnél több is vagyon itten. Mert midőn a keresztség neveztetik újjászületésnek feredőjének, a Szentléleknek megújításának, midőn annak tulajdoníttatik a bűnöknek elmosása, ezekkel arra tanítottunk, hogy a Krisztus vére és lelke, oly bizonyosan megtisztít a léleknek rútságából, valamint igaz az, hogy külsőképen megmosattunk. Mindazáltal, ez az elpecsételő ereje a keresztségnek, csak azokra terjed ki, akik hisznek, mert aki hijend és megkeresztelkedik, az idvezül.

Végezetre oda teszi Urunk Jézus tanítványainak adott parancsolatjában, hogy kereszteljének: Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevébe. Ez azt teszi, hogy aki megkereszteltetik, az Atya, Fiú, Szentlélek Istent megismerje, és vallja megváltó, megszentelő, idvezítő Istenének, kinek tiszteletére, ez által kiváltképpen való módon köteleztetik.

Lássátok meg, mely dicsőséges dolog a keresztség az anyaszentegyházban! Ez a Jézusnak, és annak parancsolatja, kinek adatott teljes hatalom mennyen és földön. Itt szemünk eleibe festetik természeti rútságunk! De együtt kiábrázoltatik megtisztításunk! Itt kijelentetnek a bűnnek eredeti, s keserves következtései, de egyszersmind kinyilatkoztatik a váltságnak titka! Itt tanítatunk minémű legyen az Isten jóvoltának magossága és mélysége: egyszersmind köteleztetünk a szent életnek törvényire. Ily nagy és dicsőséges dolgot céloztok véghez vitetni, midőn [9] ezen kisdedet a szent keresztségre ajánljátok. Jézus a tanítványoknak egykor ezt mondá: Ne tiltsátok el én tőlem a kisdedeket, ilyeneké a mennyeknek országa. Ehhez képest, én, mint méltatlan de rendesen hivatalos egyházi szolga megkeresztetem őtet, természeti vízel. Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevébe.

Mely cselekedetem által, az Úrnak nevében hirdetem, hogy az Isten, a maga kegyelmét önéki személyesen ajánlja, és ha hijend a Krisztus szenvedéseit és halálát, mintha együtt szenvedett, s megholt volna, önéki tulajdonítja, megbocsátatnak minden ő bűnei, megigazíttatik, megszenteltetik, és örökkössivé tétetik a mennyországban. És arra kötelezem, hogy az Istent, az Atyát szeresse, félje, tisztelje, a Fiút egyetlenegy idvezítőjének esmérje, a Szentlélek vezérlésének magát egészen alája adja. Minthogy pedig jobb és bal keze között különbséget tenni ő még most nem tud, az ő keresztyén szülei, de sőt ti is keresztatyák, keresztanyák kezességét vállaltok Isten előtt e kisdédért. Arra köteleztetek magatokat, hogy őtet szent vallásunkban nevelitek, vagy neveltetitek. Mikor felnevekedik elméjére adjátok önéki azokat a drága ígéretek, és szentséges tiszteket, melyek ebben a keresztségben befoglaltatnak. Kivált abban az esetben, ha e kisdéd, szülőiben, vagy vérség jussán való nevelőiben megfoghatoknék, ti övéle illy módon igyekeztek dajkálkodni.

Ezeket megértvén, ha tetszik önként felfogadni, maga meghajtásával, ki-ki adja mostan annak jelét! [Ekkor meghajtják magukat]

Terjesszétek ki immár szíveiteket és könyörögjünk.

### **Könyörgés**

Jéhova! Mi teremtőnk, megváltónk, és megszentelőnk, amelyeket itt hallunk füleinkkel, és látunk szemeinkkel, keservesen éreztetitek miveltünk természeti romlottságunkat, és mindennemű bűneinket, melyeket cselekedtünk, de ugyanazok emlékeztetnek a Te véghetetlen irgalmaidra. Te minket öröktől fogva szerettél, mikor ellenséged volnánk, Temagaddal megbékéltetted, Te nevedbe megkereszteltetted, bűneinknek bocsánatjokra. Oh, vajha mi ily kibeszélhetetlen jótéteményeidet valójában meggondoltuk, és mindenkor szíveinkre tartottuk volna! Mely hathatósan kell vala ezeknek meggondolása által felindíttatnunk illy kegyelmes Atyánknak, szerelmes megváltónknak, és megszentelőnknek dicsőítésére, és a szent keresztségbeni kötelezettségünknek teljesítésére. De, jaj! Mely igen elmulattuk mindezeket! Most azért megismerjük, és megvalljuk bűneinket: Te pedig bocsássad meg kegyelmesen azokat! Tenéked ajánljuk magunkat, végy kegyelmedbe, és újítsad meg jóvoltodot mi rajtunk.

A Te jóvoltodban bízván bemutatjuk ezen csecsemőt. Tenéked ajánljuk, vedd kegyelmedbe, óh mi kegyelmes Istenünk! Jézus! Te kisdeded barátja! Ki ama kisdededet oly szerelmesen magadhoz bocsátád, öledbe véved, és megáldád: tekints irgalommal. Megkereszteltetik ő tiszta vízzel, te tisztítsd meg minden bűnökből, és szenteld meg lelked által. Mostan név adat[10]tatik önéki, mellyel az emberek közt nevezetessék: Te pedig írd fel az ő nevét az életnek könyvébe, vegyed bé szent országodnak népe közé, hogy éljen e földön az Istennek dicsőségére, és ez élet után lehessen része, velünk együtt, a jóknak, melyeket szerzett az Isten az övéinek. Mindezek iránt, ez az ő megkereszteltetése, légyen örökösön emlékeztető jegy, és bizonyos pecsét az ő szívében. Amely napokat ő neki ígértél, viselj gondot azokban az ő világi életéről. Tartsd meg nevelőit, kik nevedékeny korában táplálják, védelmezzék. Az ő szülőanyját építsd fel nyavalyáiból, és mindazokat kik ő hozzája köteleztetnek, áldjad meg jóvoltodból. Egy Isten! Atya, Fiú, Szentlélek! Irgalmidnak sokasága szerint vedd füledbe esedezésünket, teljesítsd kérésünket! Ámen!

Tegyük vallást a mi hitünkről: Hiszek egy Istenben s.a.t.

[Megkereszteli a pap így szólván, és az alatt bővön öntvén vizet őreája]

Én tégedet keresztellek Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevébe, kinek neved legyen: István, (Erzsébet)

[Végezetre ilyen áldást mond]

A mi szövetséges Istenünknek, az Atya, Fiú, Szentlélek egy, igaz Isten, az ő irgalmas és változhatatlan ígéretei szerint, viselje e kisdedet idvezítő jókedvében, és kegyelmében, szentséges neve dicséretére, szent háza ékességére, az ő szüleinek és minden híveknek örömökre, Ámen!

\* \*

### **Mikor a csecsemő halálos állapotban lenni láttatik, siető keresztelés módja**

Keresztyén Atyámfiai! Mivelhogy ez a mostanában született gyermek, a ti jelentésetek szerint, oly gyenge és változó állapotban lenni tapasztaltatott, hogy e világból hirtelen kimúlását lehessen inkább gyanítani, mint életét reményleni, ez okáért, sietek véghezvinni ökörlötte Urunk Jézusnak rendelését, melyet kijelentett, így szólván az apostoloknak: Tanítsatok minden népeket megkeresztelvén őket Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevébe. És ismét: Ne tiltsátok el éntőlem a kisgyermeket, mert ilyeneké a mennyeknek országa. [Ezennel keresztelje meg] Én tégedet keresztellek Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevébe, kinek neved legyen József (Anna).

### **[Ezután könyörögjenek ily módon]**

Irgalmas Isten! Mi Urunknak, a Jézus Krisztusnak szent Atyja. A te jóvoltodban bízván mutatók bé e kisgyermeket, és a szent keresztség által tenéked szentelők őtet. Hálákat adunk tenéked, hogy önéki életet adtál, nem csak, hanem ímé, az újjászületésnek feredőjével is szerencsételtetted. Uram! Te adtad néki az életet: Te abban őtet meg is tarthatod, légyen meg a te akaratod. Mitőlünk pedig vedd kegyelmesen érette való esedezésünket, hogy ha tartós életet ígértél önéki, építsd fel erőtelenségéből, viselj gondot megtartatásáról, oltalmazd meg minden veszedelem ellen. Főképpen pedig kérünk [11] adjad önéki a Te idvezítő kegyelmedet, hogy mivelünk egyetemben dicsérhessen tégedet, élvén vég nélkül a jókkal, melyek vagynak a te jobbod felől! Tenéked legyen dicséret és dicsőség mindörökké Ámen! Mi atyánk s.a.t. Tégyünk vallást a mi hitünkről: Hiszek egy Istenben s.a.t.

[Ez után így szól a pap]

Keresztyén atyámfiai! Keresztatyák, és anyák! Kérlek titeket, és intelek az Úrnak nevében, emlékezzetek meg könyörgéseitekben ezen keresztyermeketekről az ő boldog kimúlásáért, ha a szabados uralkodású Istennek tetszik őtet az halál által megoszlatatni. Ha pedig az Úr életet ajándékoz néki, esmérjétek fogadás szerint való kötelezettségeknek őtet, midőn az értelemnek idejére jut, megtanítani, vagy tanítatni szent hitünk ágazataira, és intés, oktatás, jó példamutatás által, a szent és kegyelmes életre vezérelni, az Úr nevének

dicsőítésére és az ő boldogságára.

Az Atyának kegyelme, a Fiúnak szerelme, a Szentléleknek közösülése legyen mivelünk, mindnyájon Ámen!

\* \* \*

### **Felserdült személy megkeresztelésnek módja**

Ímhol a víz! micsoda tilt meg a keresztségtől engemet? Akkor ajánlá magát a keresztségre, ezen szavaival, ama szerecsen főember, minekutána Filep hirdette volna nékie a Jézust, kezdvén beszédét Ézsaiás prófétának ama szavaival: mint a juh, úgy vitetik a mézsárszékre, és mint a bárány az ötet nyíró előtt, nem nyitá meg az ő száját: akkor keresztelé meg azon embert a Filep, minekutána ő vallást tett, így szólván: Hiszem a Jézust Isten fiának lenni. Így illik bétölteni Urunk Jézusnak parancsolatját, melyet mennybemenetele előtt kevés idővel kiadott, ím e szavaiban: Tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevébe. Az honnan az jó ki, hogy azokra tartozik a szent keresztség, akik megtanulták és tudják azokat a dolgokat, melyeket az Isten, mint az idvességre tudni múlhatatlanul tudni szükségeseket, a maga beszédében kijelentett. Úgy mint, akik tudják és érzik, hogy ők bűnösök, és a bűnért kárhozatot érdemelnek, de tudják és érzik azonban azt is, hogy a szentháromság egy Isten idvezítheti a bűnöst, akarja is idvezíteni ingyen kegyelemből a Krisztusnak tökéletes elégtételéért, és ezeket tudván, buzgó kívánsággal vágyakoznak a Krisztushoz, öhozzája folyamodnak, mint egyetlenegy közbenjáróhoz Isten és ember között.

Mostan azért atyámfia, aki jelentetted, hogy kívánnál megkeresztelkedni, és e végre elő is állottál, mivelhogy Isten kegyelme által, az értelemnek állapotjában vagy, figyelmezz ide: Ímhol a víz! Ez a víz jegyzi a Krisztus véré, mely vízhez hasonlíttatik. Mert miképpen a víznek vagyon tisztító, frissítő, életető, ellenben ismét megfojtó ereje, úgy a Krisztus vére megtisztít minden bűnök ből; ez amaz élő víznek forrása, mely megelevenít a mennyei életre, meghívésít és frissít a bűnnek szorongatásai között, amaz őembert pedig megfojtja. A víz [12] el való megöntés jelenti, a Krisztus szenvedésében, halálában és eltemetetésében való részesülésünket. Avagy nem tudjátok-e, úgy mond az apostol, hogy valakik megkeresztelkedtünk a Jézus Krisztusban, az ő halálában keresztelkedtünk meg? Eltemetettünk övéle együtt a keresztség által. Ez az, hogy az Atya Isten úgy néz minket, mintha a Krisztussal együtt megholtunk és eltemetettünk volna. Jelenti egyszersmind a Szentléleknek kegyelembéli munkáját, melyet így ír le az apostol: megmosatattatok, megszenteltettetek az úr Jézusnak nevében, a mi Istenünknek Lelke által.

Vedd eszedbe azt is, hogy midőn én az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevébe megkeresztellek, ezáltal hirdetem az Atya Istennek ígéretit, hogy őt tégedet, mint fiát szeret, és mindazokat a jókat közli veled, valamelyeket ilyen véghetetlen bölcsességű, mindenható és irgalmas Atyától vársz az ő dicsőségére és a magad idvességére. Hirdetem a Fiú Istennek ígéretit, hogy ő megváltód: a Szentlélek Istennek ígéretit, hogy szószólód, tanítód, megszentelőd lésszen, benned marad, benned lakozik, és végre az egekbe béviszen tégedet.

Te pedig midőn a szent keresztséget felvészted azzal, ama szerecsen főember példája szerint, azt jelentetted ki, hogy amely vallást eddig tartottál, azt az idvességre elégségesnek nem esméréd. Vallást tésszesz bűneidről, s kárhozatra méltó voltodról, és hogy ezekből a Krisztus érdeme által kívánsz kiszabadulni. Továbbá pedig, mintegy esküvéssel fogadod, hogy az Istent, mint Atyádat szereted, féled, tiszteled, a Krisztust egyedül esméréd, és bé is vészted, mint prófétádat, főpapodat, és királyodat, a Szentlélek Isten igazgatásának magadat alája adod, tudva, és akarva, ötet bűneiddel meg nem szomorítod, hanem inkább jóra való indításit követed.

Ezeket halván és értvén

Kérdelek: Kívánsz-e megkeresztelkedni?

Felel: Kívánok.

K. Fogadod-e, hogy ezen szent vallásnak, melyre mostan megtérsz, ágazatait naponként jobban-jobban megtanulni igyekezed, amelyeket pedig eddig megtanultál és megérthettél, azokban mindvégig megmaradsz.

F. Fogadom.

K. Ígéred-e, hogy azokat a szentséges tiszteket, melyek a szent keresztségben befoglaltatnak Isten kegyelme által, tökéletes igyekezettel gyakorolni kívánsz?

F. Ígérem

Imádkozzál!

Kegyelemnek nagy Istene! Atya, Fiú, Szentlélek, Én uram és én Istenem! Mint egy elveszett juh, úgy bujdosom vala én tévelygván idegen utakon: te felkeresél engemet. Én bűnben fogantattam és születtem, az én szívemnek gondolatai gonoszok voltak gyermekségemtől fogva, és valék haragnak edénye. Te pedig öröktől fogva a jó gondolatokat formáltál én rólam. Kijelentetted kedves akaratodat a bűnös iránt, [13] megesmértetted, azt énvelem is, megilletted az én szívemet, hogy térnék tehozzád és megtartatnám. Nagy hálaadással magasztal Uram az én szívem Tégedet, mert bizonyára Jó vagy Te, és a Te irgalmaid ki beszélhetetlenek. Ne hadd félbe bennem elkezdett munkádat, de sőt, vidd végbe azt. Ímé, a Te színed előtt állok, Tenéked fogadást teszek, hogy

mint Atyámat szeretlek, tisztellek, megváltómnak, idvezítőmnak egyedül esmérlek, vezérlésid s igazgatásod alá adom készen magamat: Te pedig, Atya, Fiú, Szentlélek, egy Isten! Légy az én szövetséges Istenem mindörökké, és ezek iránt erősítsd az én hitemet, bővölködtessed rajtam kegyelmedet, és midőn mostan a szent keresztség által óhajtom bēavatatni szent országodnak népe közé: Tekints kegyelemmel én reám a Te dicsőségedért, Ámen! Mi Atyánk s.a.t

Tégy vallást a te hitedről: Hiszek egy Istenben s.a.t.

[Ezek után a jelenvaló hallgatókhoz szól a pap ilyenképpen:]

Látjátok keresztyén atyámfiak! Mely nagy buzgósággal kíván ezen mi felebarátunk megkeresztelkedni. Hallátok az ő esedezéseit, és hitéről vallástételét. Vajon de micsoda tiltaná őtet a keresztségtől? Mindazáltal minekelőtte még kinyújtánám kezeimet, hogy megkereszteljem őtet, jertek el, egy szívvel és szájjal könyörögjünk őérette:

Bizonyára jó az Isten, mindörökké vagy az ő irgalmassága, az ő kegyelmei kiterjednek az emberek fiaira nemzetségről nemzetségre: Ő teremtett minket, mi az ő kezeinek mívei vagyunk, ő szeretett minket, mikor még bűnösök volnánk, és megbékéltetett őmagával az ő fiának, a Krisztusnak halála által, úgy hogy nincsen immár semmi kárhoztatások, azoknak akik hisznek a Jézus Krisztusban. Áldott az Úr, aki kijelentette a bűnös iránt kedves akaratját, és azt az evangélium prédikáltatása által mi közöttünk hirdetteti minden naponként! Ama báránynak, aki megölettetett vala a mi bűneinkért, de feltámadott a mi megigazulásunkért, légyen dicsőség, felmagasztaltatás, és tisztesség az Atyának, és a Szentléleknek egységében!

E jelen való alkalmatosság hathatóson indítja a mi szíveinket, hogy örvendezzünk Tebenned dicsőségnak Ura, Istene! Ímé, szemeinkkel látjuk, miképpen ereszkedel le a bűnöshöz, vonod őtet, hogy Teutánnad menjen, környül vészed Irgalmaddal, hogy Tebenned éljen, megmosogatód, hogy szent és tiszta légyen. A Te színed előtt áll ezen mi felebarátunk, bízik ő a Te jóvoltodban, óh, ne szégyenüljön meg jó reménységében: nyújtsd ki őreája a Te kegyelmednek aranyvesszejét, bocsássad be szent házad népe közé, részeltessed mindazokban a jókban, melyek befoglalattanak a szent keresztségben: adjad kegyelmedet, hogy készen teljesíthesse mindazokat a szentséges kötelességeket is, amelyek itten eleibe íratatnak. Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

[Ekkor keresztelje meg a pap: Én tégedet ... kinek neved lészen: János. Az után szól a megkeresztelthez illyentén képpen]

Örvendezünk Tenéked keresztyén atyánkfiak! Örülünk a te boldogságodon! A mi Urunk Jézus Krisztusnak atyja adja meg néked, az ő gazdag dicsőségéért, hogy állhatatosan erősödjél meg az ő Lelke által, a belső emberben. Hogy lakozzék a Krisztus hitnek általa, a te szívedben, hogy a szeretetben meggyökerezvén és fundamentomot vetvén, megtudhassad, minden [14] szentekkel egyben, minémű legyen az Isten jóvoltának ama szélessége, hosszúsága, mélysége és magossága, és megtudhassad a Krisztusnak ama szerelmét, mely minden esmértnél fellyebb való, hogy bételjesedjél az Istennek ama minden teljességéig. Ámen.

#### IV.

##### A szent keresztségre való emlékeztetés

[Öszvegyűjtván a pap az eklésiában lévő nevedékeny Ifjakat, férfúi és asszonyi renden lévőket, kik a keresztyén hitre megtanítottak, a templomban, az egész gyülekezetnek, vagy nagyobb résznek jelenlétében közönséges Isteni tisztelet idején a cathedrából ekképpen szól]

Keresztyén atyámfiak! Ímé, jelen vagynak ezek a nevedékeny ifjak, hogy megvizsgáljuk, miképpen jártak el őhozzájok való kötelességeikben az ő szüleik, keresztyaik s anyjaik, melyeket fogadtanak, mikor őket megkeresztelték? Miképpen tanítottak meg a keresztyén vallásnak ágazataira? És hogy meghallgassuk vallástételeket, melyet az Istennek színe előtt téznek, a ti jelenléteitekben. Oly dolog ez, mely egyen-egyen illet titeket, minden kivévés nélkül, hogy ki-ki emlékeztessék az ő megkereszteltetésére, s akkor tett fogadásait megújítsa. Jertek el, kérjük az Istent buzgósággal, hogy adja ez órában a maga Szentlelkét, aki vezéreljen minket mindnyájon, világosítsa értelmünket, szenteljen meg lelkeinkben, testeinkben, erősítsen az hitben, öregek, ifjak, nagyok, és kicsinek, terjesszétek ki szíveiteket és könyörögjünk:

Gazdag irgalmasságú, véghetetlen bölcsességű Jéhova! Mi Atyánk és Istenünk! Nagy hálaadással magasztalnak a mi szíveink tégedet, aki minékünk nem csak lételt adtál, hanem midőn a veszedelemnek fertőjében hevernénk, gondotviseltél a mi megszabadulásunkról és idvességünkről. Elválasztottál és megváltottál szent fiad vére által, hogy lennénk kiváltképpen való néped, előnkbe adtad mi légyen a jó, és annak követésére kegyelmeidet ajánlottad. Tieid vagyunk mi Szent Atyánk! Szentelj meg minket az igazságban, mert a Te beszéded igazság. Ebből esmérünk Tégedet igaz Istennek lenni, és ama Krisztust, akit elbocsátottál, hiszünk

Tebenned és kívánunk hathatósan emlékezni ama szövetségről, melyet szereztél mivelünk a szent keresztségben, hogy erősítsünk ígéreteidben, és fogadásteleinkben. Óh, adjad tehát Szentlelkedet a mi szíveinkben, aki szerezen mostan mibennünk megváltott híveidhez illő, és tenéked tetsző gondolatokat és érzékenységeket, erősítsen meg a belső emberben, hogy lakozzék a Krisztus hitnek általa mibennünk, hogy a szeretetben meggyökerezvén és fundamentomot vetvén, megtudhassa mindenik miközülünk, a Krisztusnak ama szerelmét, mely minden esméretnél felyebbvaló, hogy bételyesedjünk az Istennek és az ő akarójának esméretével. Ámen! Mi Atyánk s.a.t. [15]

[Ezután a prédikáló székből leszállván, kérdez az ifjaktól, a kisebb és Nagy katekizmusoknak rendi, és módja szerint, okoson alkalmaztatván mindeniknek tehetségihez a kérdést. Folytatja a kérdezősködést mindaddig, míg megismerzik, ha megtanulták-e elegendőképpen szent vallásunknak fővebb cikkelyeit: a nyavalyásságról, a megszabadulásról és háladatosságról. Ebben a kérdeződésben segélthetnek a papnak más emberek is. Vigyáz pedig ara, hogy ekkor igen tudatlan és neveletlen ifjú elő ne álljon, hanem, aki olyan volna az ekklesiában, más alkalmatosságra hagyatassék, míg jobban megtaníthatatik, hogy ne légyen szükség, vagy közönséges helyen megszomorítani valakit, vagy igen tudatlant az Úr asztalához bocsátani, arra való készítés is lévén ez a munka.

Az exament elvégezvén a pap visszatér a prédikáló székbe, és így szól:]

Keresztyén ifjak! A mindentudó Istennek tekinteti előtt, az híveknek jelenlétekben, tészek előtökbe bizonyos kérdéseket, melyekre, ki-ki közületek, a maga meggyőztetése szerint, jó lelkiismerettel feleljen:

1őb: Amely evangéliumi tudomány eddig tinétek előtökbe adattatott, amelyet tanultatok, készek vagytok-e arról vallást tenni? F. Én magam részemről kész vagyok.

2or: Hisztek-e az Istenbe, ki Atya, Fiú, Szentlélek? Hiszitek-e, hogy az Atya adta az ő fiát, hogy minden, valaki őbenne hiszen, el ne vesszen, hanem örökélete légyen, és a Krisztus egyetlenegy idvezítő, kin kívül nem kell másban idvességet keresni, s nem is találhatni egyebütt? Felel: Igenis hiszek.

3szor: Fogadjátok-e, hogy ez után életeteket tökéletes igyekezettel kívánjátok szabni az Isten törvényéhez, hogy eltávoztassatok minden gonoszt, és gyakoroljátok magatokat a szent és kegyes életben? Felel: Fogadom, Isten segedelme által.

4szer: Ígértek-e, hogy ezen vallás és fogadásteletekben, Isten kegyelme által, mindvégig megmaradni kívántok. Felel: Igen is.

[Ezek után mondja:]

Az Isten, a mi Urunk Jézus Krisztusnak szent atyja, a mi szövetséges Istenünk és mennyei Atyánk, kinek a szent gyülekezet előtt vallást tevétek, erősítse a ti hiteteket, lobogtassa szíveitekben a szent szeretetet, védelmezzon minden gonosz ellen és tartson meg titeket a mi Urunk Jézus Krisztusban a Szentléleknek általa! Azonban az Úrnak nevében kérlek és intelek, el ne felejtkezzetek a szövetségről, melyet mostan az Istennel megújítottatok! Az Atya, Fiú, Szentlélek, a ti teremtetők, megváltók, és megszentelők, ti az ő fiai (leányai) vagytok, őtet mindenekfelett szeretni, tisztelni kötelesek. A ti gyermekségteknek és ifjúságtoknak vétkei, eddig nagy kegyelmesen eltűrte: adjatok hálát azért őnéki. Ennek utána álljatok ellent az ifjú kívánságoknak, és minden gonosz indulatoknak, távoztassatok el a rossz társaságot, kerüljétek a bűnre hajtó alkalmatosságot. Erősítsétek egymást az hitben, reménységben, és a szeretetben. Szeressétek az Istennek házát és gyakoroljátok szorgalmatosan, a könyörgésekben buzgóknak lé[16]gyetek, az Istennek beszédét figyelemmel hallgassátok, igyekezzetek Isten kegyelme által jól elkészülni mindenkor, és éljétek az Úri szent vacsorával minden előforduló alkalmatossággal, miképpen erre most, a ti közönséges megpróbáltatástok, és vallástételek után, tinétek, én az Úrnak nevében just és szabadságot hirdetek!

Keresztyén szülők, keresztyák, keresztyák mindnyájon kedves atyámfiai! Örvendeznek az angyalok az égben a bűnösnek megtérésén és idvességén. Ma lett idvessége ezen ti gyermekeiteknek, nemde nem örvendeznétek-e? Adjatok hálát az Istennek nagy örömmel, hogy ezt a napot engedte érnetek, melyen kedves szülötteiteket az Istennek bémutatathatók, ezt mondván: Ímhol vagynak a gyermekek, akiket nekünk adtál! Légyen kedves az Úr előtt minden ti fáradozásotok és munkálkodásotok, melyet tetettek az ő nevelésekre! De ne szűnjétek itt meg, tanítassátok, oktassátok őket továbbra is az Úr beszédinek intésiben és a jó példákban.

Mindnyájon szent atyámfiai! Tartsátok kötelességteknek vezérelni őket az igazságnak utában. Jaj a botránkoztatónak! Senki tiközületek egyet is meg ne botránkoztatson a Jézusnak ilyentén kisdedei közül. Drága áron váltotta meg az Isten őket, légyenek nagy tekintetben tielőttetek. Azon szent hitnek sorsossai mint mi is, és egy reménységre hivatattunk, szeretetben tartsátok őket, hibáikat jobbítsátok meg, minden jóban előmeneteleket gyarapítsátok. Emlékezzetek meg örölkök a ti könyörgéseitekben: most is boruljátok le, és imádkozzunk övélek együtt:

### **Könyörgés**

Mindenekre elégséges, és minden tiszteletre egyedül méltó Isten! A Te hatalmad hozta ki a semmiségből a valóságra e nagy világot, a Te bölcsességed igazgatja ennek minden dolgait, a Te megfoghatatlan kegyelmed szerzett módot a bűnös embernek, hogy kiszabaduljon a nyavalyaságból, és Teveled örökké boldogul éljen.

Meghajtjuk magunkat szent színed előtt és hálaadással tisztelünk Tégedet, hogy minket teremtetél, jó eleve, mikor még jobb és bal kezeink között különbséget tenni nem tudunk vala, bűnbocsátó és idvezítő kegyelmeidet mindenikünknek személyesen ajánlád, anyaszentegyházadnak társaságába bébevél, és azt ígéréd, hogy szövetséges Istenünk, Atyánk, megigazítónk, megszentelőnk, idvezítőnk lésszesz, és ily dicsőséges ígéretednek örökös jelül és pecsétjül megkereszteltetnünk rendelted. Megelőzte a Te jóvoltod a mi értelmünket, nem tudhattuk csecsemő állapotunkban, mit tégyen ily kegyelmednek munkája: de Te életet és nevedet adtál, tanítókat és [17] nevelőket rendeltél, kik által az evangéliumi tudományra és kegyességre vezéreltél. A mi szüleink, keresztyáink és keresztyányaink feleltének vala, hogy mi az értelemnek idejére jutván, és a keresztyén hitnek ágazataira megtanítatván, elfogadjuk kegyelembéli ígéreteidet, és készen alája adjuk magunkat törvényeidnek. Áldott legyen az Úr, aki arra az állapotra juttatott minket kegyelmesen. Ímé, mostan nyilván elfogadjuk kegyelmes ígéreteidet, készen és örömet felvesszük a köteleességeket, melyek a szent keresztségben befoglaltattak. Vallást teszünk, hogy egy az Isten, ki Atya, Fiú, Szentlélek, vallást teszünk, hogy noha az első ember ártatlanságban teremtett vala, ő mindazáltal mind magát, mind maradékait bűnbe ejtő, az honnan mi mindnyájon lettünk vala kárhoznak edényei: de az Isten úgy szerette e világot, hogy adta az ő fiját, hogy minden, valaki hiszen, el ne vesszen hanem örökélete legyen: ez a Jézus Krisztus, kin kívül nincsen senkiben másban, és semmiben egyébben idvesség, az ő véreben mosattatunk és szenteltetünk meg a Szentléleknek általa, ki által az örökéletre el is pecsételtetünk. Esküszünk, hogy ezen vallástételünk *mellett* mindvégig, mind egy csep vérig megmaradni kívánunk. Esküszünk, hogy tökéletes igyekezettel leszünk Tenéked szolgálni szentségben és igazságban, tartozó köteleességünknek esmérjük mindazokat, melyeket a keresztyák és anyák képünkben fogadtanak vala. De, óh, mi édes Atyánk engedd meg minékünk, hogy lelkeinknek mélységes alázatosságával támasztassuk Teledbe szövetségednek ígéretit, melyben azt ígérted, hogy újj szívet, és újj lelket adsz minékünk, és Temagad azt cselekedsz, hogy a Te parancsolataidban járjunk, teljesítsd bé annakokáért mibennünk ezt a kegyelmes ígéretedet. Adjad minékünk a te Szentlelkedet, aki indítson és vezéreljen minden jóra és hathatósan tartoztasson meg minden gonosztól. Adj minékünk nevedet a kegyelemben és a Jézus Krisztus idvességes esméretiben, a Te tiszta szeretetednek tüze eméssze meg mibennünk e világnak tisztátalan szeretetét, erősíts meg a kísértetek között, és a lelki viaskodásban adj diadalmat, hogy hívek légyünk állhatatosan mindhalálig.

Esedezünk, óh felséges Isten, a keresztyén szülőkért, a keresztyákért, keresztyányákért, minden nevelőkért és tanítókért, írjad be az ő szíveikbe ezt, mint legfőbb köteleességeket, hogy az ő magzatjaikat és házok népét neveljék és vezéreljék a te beszédednek intésében, ne szűnjél meg őáltalak a kicsinek közül Temagadnak szent magat [!] gyűjteni. E végre tegyed a magzatokat, és cselédekkel készké a jó tanításnak és intésnek bevételére, hogy az ő életeknek virágát örömet tenéked szenteljék. Adjad, hogy mind a nevelők, mind a neveltettek láthassák ez életben az ő munkájoknak édes gyümölcsét, jövőendőben pedig annak jutalma kövesse őket mindörökké! Ámen. Mi Atyánk s.a.t. [18]

### **Berekesztés**

A Jéhova áldjon és oltalmazzon meg titeket! A Jéhova adja tinéktek a maga idvezítő kegyelmét! A Jéhova légyen a ti *idvességeteknek elpecsételő záloga*. Ámen!

## **V.**

### **Az Úr szent vacsorája kiszolgáltatásának módja**

[Minden esztendőben hatszor szolgáltatatik ki az Úr szent vacsorája, úgymint: advent első vasárnapján, karácson innepében, böjtfő vasárnapján, mely a kalendáriumban nevezetik Dominic Invoc, húsvét innepében, pünköst innepében, és pünköst után a 12.dik vasárnapon, mely a lalendáriumban rend szerint jegyeztetik Dominica II. azaz post trinitatis Dominicani

Az ilyen szokott nap előtt eső vasárnapon, reggeli isteni tiszteletkor, tartattatik az alkalmatossághoz szokott prédikáció, p.o. az Úr vacsorájáról, vagy az ide tartozó tudománynak valamely részéről, az Úr vacsorájával való élésnek szükséges voltáról, hasznairól, az ide kívántató elkészülésről, annak módjáról, szükséges és hasznos voltáról. A megtérésről, penitentia tartásról, keresztyén köteleességekről, virtusokról s.a.t és az ilyentén prédikációban kijelentetik: ez s ez következő napon, az Úr szent vacsorája ki fog szolgáltatattni, hívattnak a keresztyén hívek az azzal való élésre, intettetnek az eleve való készületre.

Avagy mikor a prédikáció nem az alkalmatossághoz intéztetett, azt elvégezvén a prédikátor így szól:]

Keresztyén gyülekezet! Jelentem az Úrnak nevében, hogy a következő [csütörtökön, úgymint az Úr

Jézus születésének jeles innepe első napján] Úr napján, úgymint, az Úr Jézus Krisztus dicsőséges feltámadásának emlékeztető innepén s.a.t. / ha a nagy kegyelmű Úr Isten békességben megengedi érnünk, az Úr szent vacsorája ki szolgáltatott. Kérlek, és intelk mindnyájan titeket, készüljete oly dicsőséges innepnek megszentelésére, készüljete kiváltképpen a szent sákramentummal való élésre. Értekeződjete és elmélkedjete szent vallásunknak cikkelyeiről, vizsgálja meg ki-ki önnön magát, esmérje meg nyavalyásságát, szánja meg bűneit, és az igaz megtérés által békelődjék meg Istenével, felebarátjával. Mert Szent Pál tanítása szerint, aki itt eszik és iszik méltatlanul kárhozatot eszik és iszik magának, hogy meg nem becsüli az Úrnak testét. Ezen szükséges készület végett, az hétnek napjaiban katekizmusi tanítások, közönséges könyörgések fognak tartani a szokott órákon, gyűljete össze buzgó szorgalmatossággal. Kezdjete el ezen szent munkát mindjárt most.

### **Könyörögjünk.**

Óh, Jéhova nagy Isten! Ki fényességet és dicsőséget öltöztél fel, ki egyedül élsz örökké, és uralkodol nemzetségről nemzetségre, kitől vagy minden jó adomány és tökéle[19]tes ajándék, onnan felyül az Egekből! Mikor még semmi hegyek nem voltak, hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva, immár akkor jó gondolatokat formáltál, hogy teremtenéd az emberi nemzetet egy vérből, és elrendelvé az időnek viszontagságait, az ő lakásokat határozta meg a földnek színén egy ideig, örökös hajlékul pedig rendelt az egeket, kiválasztotta a Krisztusban, kiket fiaiddá, és leányaiddá fogadnál akarodnak jó kedve szerint, dicsőséges kegyelmeidnek dicséretire, adta szent fiadat, hogy minden, valaki hiszen őbenne, el ne vesszen, hanem örök életet végyen. Megmondotta eleitől fogva, mostan is prédikáltatod, mi légyen a jó, kiterjesztett kezekkel hívogatsz, hogy hagyja el a bűnös az ő utát, és térjen te hozzád, hogy nézzenek a földnek lakosai te reád, és megtartassanak.

Óh, boldog ember, aki tudja, és érti a dicsőségnek minémű reménységére hivatott. Boldogok, kik teljes szívvel keresik az Urat, akik járnak az ő törvényében! Boldog ember akinek bűne megbocsátott, és akinek az ő hamissága Istentől nincs neki tulajdonítva! No, jertek el, jelentsük bűneinket a Jéhovának, ne fedezzük el hamisságainkat! Mi óh, szent és igaz Isten! Mi gonoszok, hamissággal meg terheltettek, hitvány fjak és leányok vagyunk. Tégedet, mint Urunkat nem féltünk, mint atyánkat nem tiszteltünk, szent beszédednek édességét megutáltuk, jótéteményeiddel sokszor vissza éltünk, a testnek kívánságaira, a szemnek bujaságaira, az életnek kevéségére, a káromló beszédek, az hamis és szükségtelen esküvések, ínyünknek füleinknek kedvesek. A rágalmazás, csalárdkodás, multság gyanánt tartaték közöttünk, az erőszakoskodás, a telhetetlen fösvenység, a hitetlenség, a szemérmertlenség, szép szín alatt dicsértetének a nagyok, a kicsiniket megutálák, a gazdagok a szegényeket gyalázzal illeték, az hatalmasok az ügyefogyottat meg nem tekinték, az ifjak az öregektől nem függének. Mindezek között pedig hányadig [!] az, aki megfeddené felebarátját a bűnről?

Ha Te magad kikelsz, hogy magadért bosszút állj, ha bétöltesz félelemnek lelkével, ha a kenyérnek bővségét, és a mustot az ő divatjában elvészted, ha országunkat pusztaságra juttatod, lakóhelyeinket elvesztet, nevünket s nemzetünket eltörlöd, méltán cselekeded, mert mi vétkeztünk: Ti vagytok nem én népem, én sem lések a ti Istenetek, ha amaz arany gyertyatartót miközülünk kimozdítod, és a lelki setétségben, éhségre és szomjúságra mennünk engeded: Jaj minékünk! Te pedig igaz léssesz, és igazak lésszenek a te ítéleteid. De a mi Urunké Istenünké az irgalmasság, a bűnbocsánat! Mostan azért engeszteljete meg az erős Istennek orcáját, hogy könyörüljön rajtunk.

Térj hozzánk mi szabadításunknak Istene! Mutasd meg minékünk irgalmasságodat, eleveníts meg ismétlen, hogy légyünk Te néped, és örvendezzünk Tebenned. Bocsásd meg egyen-egyen bűneinket, és cselekedjél irgalmasságot az Úr Jézus Krisztusért. Rettensd [20] meg Uram a vakmerő bűnöst, hogy térjen meg Tehozzád és éljen, fogadd kegyelemmel a megtérőt, és adjad őneki idvezítésedet, erősítsd aki a hitben gyengélkedik, bátorítsd ígéreteidnek éreztetésével a félelmest, aki pedig a Te jóvoltodban örvendez, adj víg éneket annak szájába. Adjad mindnyájon minékünk a Te Szentlelkedet, aki munkálkodik mibennünk, és készítsen el, hogy midőn halljuk a Te hívogató szódat, ne légyen senki közöttünk, aki annak ne engedne, és ne légyen egy is, aki méltatlanul ennék és innék a mi Urunk Jézus Krisztus asztalánál.

Könyörülj és tartsd meg hazánkat, nemzetünket! Tartsd meg hazánkban a főrendeket, kiknek adta az erőt és tanácsot, a köznépek segedelmére s oktatására, hogy az ő szárnyaik alatt lehessen ennekutánna is menedékhelye a nyomorultaknak, kenyeré és ruházatja a szűkölködőnek. Ad békességet e földön, a nép között egyenességet, hogy ki-ki bátorságosan lakozhassék hajlékában, és ne légyünk gyalázatosok a népek között.

Meghajtsd térdeinket a császári és királyi felségért, mint a vizeknek folyása, úgy vagy kezeden a királynak szíve, hajtsd azt hozzánk való könyörületeségre, hogy ügyeinket ítélje igazságban, kéréseinket fogadja kegyelemmel, szégyenítse meg a gonoszt, védelmezze az igazat az ő ügyében. Adj az ő tanácsában szíved szerint való férfiakat, kik bölcs és bátor szívvel tudjanak kimenni és bejönni a nép előtt. Légy királya Uram az anyaszentegyháznak, igazgassd azt törvényeddel, védelmezd nagy erőddel, bővölkötesd isteni esmérettel. Tartsd meg és virágoztassd annak közepette az oskolákat, a próféta fiaknak tápláló dajkát, ruházzad fel buzgósággal a jótéteményre, áldjad meg tehetséggel a segedelemre. Az igazgatóknak, tanítóknak és tanulóknak igyekezeteket szenteld és koronázd meg előmenetellel. Legyenek nyitva Uram, szentséges füleid mindazoknak beszédekre, kik tégedet hívnak segítségül, a betegeknek nyögéseket tekintsd meg, az éhezőket

elégítsd meg, a mezíteleneket ruházzad fel, az igaz úton járókat szerencsétlensed, a méltatlan foglyokat szabadítsd meg, a szomorú szívnek légy vigasztalója. Te légy Uram minden mindenkben! Tiéd legyen a dicséret, és a dicsőség, mind örökké. Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

[Ez után, ha vagyon olyas dolog, kijelentetik és az Isteni tisztelet énekléssel és papi áldással bérekesztetik. A következő mívés napokon a penitentialis közönséges könyörgések, a feltett célhoz alkalmaztatnak, és szükséges katekismusi tanítások tartatnak. [21]

\*

### **Rend szerint**

[Az Úr vacsorája kiszolgáltatásnak napján, reggel elvégezvén az egyházi szolga a jelen való alkalmatossághoz mérsékelt prédikációt, a prédikáló székéből így szól:]

Keresztyén gyülekezet! Ímé Isten kegyelméből jelen vagyon a nap, sőt óra, melyről jelentés tétetett vala, megterítetett, amint látjátok, az Úrnak asztala! Készülj Jákobnak háza, mert az Úr hív. Megemlékezzetek azonban Szent Pál apostolnak intéséről: Próbálja meg minden ember magát és úgy egyék abból a kenyérből és úgy igyék abból a pohárból, mert, aki eszik és iszik méltatlanul, kárhozatot eszik és iszik önmagának, hogy meg nem becsüli az Úrnak testét. No, tehát, próbálja meg minden ember magát! Ha vagyon-e az hitben? Ha esmérí-e nyavalyásságát, és bánkodik-e bűnein? Ha van-e bizodalma azoknak bocsánatja iránt? Ha kíván-e az igaz hitben, és kegyes életben öregbülni?

Vegyétek rendre tekintetbe ezeket. Ez az örök élet, hogy megismerjük az Atyát igaz Istennek lenni és a Fiút, kit elbocsátott. A Krisztus Jézus egyetlenegy idvezítő, kegyelemből tartatunk meg az öbenne való hitnek általa, Isten ajándéka ez és nem cselekedetekből vagyon, hogy senki ne dicsekedjék. A mindent tudó Istennek színe előtt vagyunk, a képmutató, avagy a hízelkedő nem kedves ő előtt, megesméríték-e mélységes alázatossággal, és háládatossággal, hogy az Isten, a bűnös ember idvességének elkezdője és elvégzője, ő adta Szent Fiát, az ő ajándéka a hit, ő parancsolja a jót, de ő adja mind az akaratot, mind a tehetséget annak végbevételére.

Mi csekély teremtetett állatok, nyomorult bűnösök vagyunk. Mindnyáján az emberek elhajlottak, és haszontalanokká lettek, mindnyáján rekesztettek a bűn alá, nincsen különbség az úr és a szolga, a bölcs és az együgyű között. Uram, Te megvizsgálász engemet. Ha elgondolom, kövessetek engemet atyámfiai ezen elmélkedésben, ha elgondolom mivel tartozom Tenéked, ki engemet teremtetél, fenntartasz, sőt örök boldogságomról is gondoskodik, ha elgondolom Tebenned és Teéretted mivel tartozom felebarátomnak, mik légyenek kötelességeim a nálamnál nagyobbakhoz, mik azokhoz, akik vagy egyenlők velem, vagy kisebbek nálamnál és ha számba vészem mely kevésbé igyekeztem én azokat telyesíteni, mely sokszor elmulattam a jó alkalmatosságot, megfojtottam a kötelességeim teljesítésére indító okoknak erejét, fogadást tettem, azt sokszor megújítottam, s még is annyiszor megrontottam: mit kell mondanom: Avagy nem ilyen-e az háládatlan? Avagy nem méltatlan-e az ilyen bűnös, hogy szemeit felemelje az égre? Rettenetes dolog az élő Istennek kezébe esni! Vajon lehet-e méltóbb bánat a bűnért való bánatnál? Ellenkezik a bűn az Istennek szentségével, a mennyei felséges igen jó Atya bántódik meg azzal. A maga tulajdon gyalázatjára és veszedelmére míveli azt az ember. [22]

Az emberi gondolkodásnak módja szerint szólok, búsulsz a világi jóvaiddban történő káron: de mi e világnak minden dicsősége? Mi használ valakinek, ha az egész világot megnyeri is, ha az ő lelke megbüntettetik? Nehéz, ha egy-két óráig fájdalmakkal küszködöl, hát az örök kínoktól nem félsz-e? Ha szolgálád, barátod, vagy akárki, tenéked tett fogadását megmásolja, nehezen vészed. Ha tartozó kötelességét nem teljesíti, megbüntetését kívánod. Te pedig hányszor nem szegted meg Istennek tett fogadásodat? Hányszor nem hágtad által az ő törvényeit? Vajon minden kötelességeidnek csak egy cikkelyét is gyakoroltad-e tökéletes igyekezettel? Ah, Uram ne szállj perbe én velem! Ha Te akarsz perleni, kicsoda felel meg Tenéked? Ha a mi bűneinket megtartandod, kicsoda állhat meg? Óh én szegény bűnös! Kicsoda szabadít meg engemet?

Nem esem kétségbe, vagyon mihez ragaszkodjam. Ez az Istennek irgalma a Jézus Krisztus által. Nincsen semmi kárhoztatások az Isten választottainak. Mert Isten az, aki megigazít, Krisztus az, aki megholt a mi bűneinkért, feltámadott a mi megigazításunkért, aki mennyben az Istennek jobbján ül és esedezik miérttünk. Óh de, ha a kegyelem így bővölködik, megmaradjunk-e a bűnben? Szerelmes atyámfiai! Senki tiközületek meg ne csalja magát. Jól eszetekbe vegyétek: mivel a Krisztus megholt a mi bűneinkért, haljunk meg mi is a bűnnek, hogy ne uralkodjék az mibennünk. Azért adta ő magát az anyaszentegyházért, hogy megszentelné azt, és megtisztítaná: a mi kötelességünk tehát, hogy az Istennek és az Úr Jézus Krisztusnak dicsőségére szent és kegyes életet élni igyekezzünk. Páronson jár a megigazulás, és a megszenteltetés.

Ezeket hallván, mit gondoltok atyámfijai! Minémű indulatokat és érzéseket tapasztaltok magatokban? Feltésem, örvendezve tészem fel, vagynak, akik esmérík nyavalyásságokat, de bizony csak hogy az ő bűneik megbocsáttatva vagynak, akik ezt mondják az ő szíveikben: az Isten, ki az ő tulajdon fiát adta énérttettem is, mimódon nem adna ingyen az ő fiával énnékem mindeneiket? Avagy nem viselne-e én róllam gondot, minden

lelki és testi szükségeimben? Az Úr az én pásztorom, és szabadítóm: csak az Úrban vagy az én igazságom, és erőm, áldjad azért én lelkem az Urat és el ne felejtkezzél semmi jótéteményeiről. Boldogok vagytok, akik ilyenén gondolatokat éreztek magatokban. Járuljatok teljes bizodalommal az Úrnak asztalához.

De vannak kétség kívül olyanok is, kik szorongattatnak szíveikben, esmériük nyavalyásságokat, tudják, hogy a Krisztus azért jött e világra, hogy a bűnösöket megtartaná, de méltatlanoknak esmériük magokat, hogy ő reájok tekintsen, folyamodnának ő hozzája, de félnek illetni csak az ő köntösének prémét is, hányattatnak félelem és reménység között, kívánnának élni az Úri szent vacsorával, de félnek, ha kárhozatot esznek és isznak magoknak. Gyenge hitük az ilyeneknek, de igaz hívek. Az ilyen éhezöket és szomjú[23]hozókat mondja az Úr Jézus boldogoknak. Ő, mint hív pásztor az ilyen bárányokat öszvegyűjti, és ölében hordozza. Vegyetek erőt azért, viduljatok meg és járuljatok jó reménységgel az Úrnak asztalához.

Vagynak talán, akik semmi efféle érzést nem tapasztalnak egyszer is magokban. Némelyek talán tudatlanok, némelyek talán haszontalanok vélekedéssel bétöltetnek, mintha elég volna az, hogy ők keresztyén szülőktől származtak, megkeresztelkedtek, templomba járnak, valamely cégéres vétekbe nem estek. *Akár mint légyenek* ezek Atyámfijai, de több is kívántatik. Érezni kell a bűnt unalommal, és ragaszkodni a Krisztushoz jó reménységgel. *Az Isten irgalmasságára bízunk az ilyeneket.*

Vagynak talán olyanok is, óh szomorú feltétel, akik sem jelenvaló lelki állapotjokról, sem jövődöbeli sorsokról semmit nem gondolkodnak, a bűnben vakmerőképen élnek, mint ha éppen nem lenne az élet után boldog, vagy boldogtalan örökkévalóság, mintha éppen nem volna Isten, aki megjutalmaztassa a kegyességet és megbüntesse a megtérhetetlen gonoszt. Óh boldogtalanok! Ne közelítsetek ezen szentséghez: parancsolatunk vagy az Úr Jézustól, hogy ne adnók, ami szent, az ebeknek. Óh boldogtalanok, mit cselekdjete? Ha az Úrnak asztalához járultok, kárhozatot esztek és isztek magatoknak, ha innen magatokat teljességgel elvonjátok, az Úr Jézus rendelése ellen vétkezvén, bűneiteket sokasítjátok: mindenképpen veszedelemben forogtok. Mit mondjak tinékte? Szánjátok meg a ti lelkeiteket! Ma még a kegyelemnek idejében éltek, melynek eltelése után nem leszen helye a megtérésnek. Ma azért, midőn az Úrnak szavát halljátok, lágyítsátok meg a ti szíveiteket, térjete meg, hogy közelítsen a mennyeknek országa ti hozzátok.

Mi pedig keresztyén hívek boruljunk le és tégyünk vallást a mi bűneinkről, kérjük azoknak bocsánatját és az Istennek erősítő kegyelmét.

### **Könyörgés**

Irgalmas, kegyelmes, hosszútűrő, elfogyhatatlan jóságos Isten! Meghajtjuk térdeinket a Te kegyelmednek királyi széke előtt és vallást tészünk, hogy mi Teellened sokképpen vétkeztünk, szent törvényedet minden cikkelyeiben átalhagtuk és megrontottuk. Te sokféle jótéteményeidre méltóztattál minket, mi nem viseltünk háládatos szívet azokért, sőt vissza is éltünk azokkal, kijelentetted kedves akarodat szent beszédedben, mi pedig hátunk megé vetettük törvényeidet és inkább követtük a romlott természetnek indításait, mint a te parancsolataidat, reménységet formáltunk kegyelmes ígéreteidből, de lelked vezérlésének sokszor ellene állottunk. Óh könyörülj rajtunk, ne büntess bűneinknek és gonoszságunknak érdemei szerint. Úgy vagy, óh szent és igaz Isten! Nem hagyhatod a bűnt büntetetlen: de a Krisztus szenvedett, és megholt miérettünk, bémutatjuk Tenéked az ő tökéletes elégtételét, vegyed ezt váltságnak árul mi érettünk. [24]

Te az igazságot szereted és a tiszta szívet kedveléd, tisztíts meg és szentelj meg minket egyen-egyen. Aki közülünk felebarátjával eddig háborúságban és szeretetlenségben élt, lelked által bírjad azt a békességre, hogy kész legyen az engedelemre és nyerjen ő is bűnbocsánatot Tetőled. Aki álnokul, vagy erőszakoson másnak világi jovaiban, vagy jó hírében, becsületében, beszédevel, vagy cselekedetével kárt tett, serkensd fel annak lelkesméretét, hogy amennyire lehet, azt visszaszerezze, ez után pedig az olyan bűntől magát megojja és igazságot kövessen mindenkben. Aki mértéktelenség, bujaság által lelkét és testét megundokította, esmértesd meg, hogy nem mégyen bé a mennyei Jeruzsálemben, semmi, valami megfertéztetett.

Adjad mindnyájón minékünk kegyelmedet, hogy légyünk szentek, amiképpen Te szent vagy. Tenéked által adjuk Lelkeinket és testeinket. Fogadást tészünk buzgó feltétellel, hogy minden jóban magunkat gyakorolni, és minden gonoszt eltávoztatni igyekezzünk! Te adod ezt a feltételt mibélénk, Te segélj és erősíts minket Lelked által, hogy fogadásainkat teljesíthessük. Tenéked légyen dicséret mindörökké Ámen! Mi Atyánk s.a.t Tégyünk vallást Hitünkről: Hiszek egy Istenben s.a.t.

Keresztyén atyámfiai! Bizonyos kérdéseket tészek még fel, amelyekre feleljete jó lelkesméret szerént, hallható szóval.

1. Hiszitek-é, hogy az Isten az első embert szentségben és igazságban teremtette volt, de az, ő magát és minden maradékit bűnbe ejtette, az honnan mindnyájan bűnben születünk, a felett számtalan sokszor és sokakban vétkeztünk, az Isten törvényeit minden cikkelyekben által hágtuk és ekképpen mind ideig tartó büntetést, mind örök kárhozatot érdemlünk?

Felel: Én ezeket hiszem és vallom.

2. Hiszitek-e, hogy az Atya Isten szent fiát a testben elküldötte, ki szenvedett, megholt, az halálból feltámadott, ekképpen az Isten igazságának tökéletesen eleget tett, bűnbocsánathoz és örök élethez juszt nyert,

úgyhogy, akik öbenne hisznek, nincsen azoknak semmi kárhoztatások. Azoknak lelkeik, testetiktől az halál által megoszlatatván, megtérnek egyenesen az Istenhez, testeik pedig földé lesznek, de amaz utolsó napon feltámasztatván, és lelkeikkel egyesítván, élnek mind örökké a mennyei boldogságban?

Felel: Én ezeket hiszem, reménylem, s óhajtom.

3. Megeszméritek-é, hogy ily nagy jó teteményiért az Istenhez hálaadó voltotokat szent és kegyes élet által megmutatni kötelesek vagytok? Fogadjátok-é, hogy ezen köteleességeket tökéletes és állhatatos feltétellel teljesíteni igyekeztok?

Felel: Én megeszmérem, fogadom, és Isten segedelme által [25] teljesíteni igyekezem.

Én is annakokáért, mint méltatlan, de rendesen hivatalos sáfára az Isten titkainak, megbocsátom a ti bűneiteket, azaz az Úrnak nevében hirdetem azoknak bocsánatját, hogy, amint szívetek szerint megvalljátok, és megbánjátok azokat, úgy megbocsáttatnak minden bizonnyal.

Az Isten, a mi Urunk Jézus Krisztusnak Atyja Szentlelke által szenteljen meg, és készítsen egyen-egyen titeket, hogy légyetek méltó és kedves vendégek szent fia asztalánál. Ámen!

[Énekeltetik Zsolt. XLII: 1. vagy Zsolt. XXIII: 1. vagy Dicséret: Lelkem siet hozzád menni. S.a.t.

Ez után az Úr asztalánál, eképpen szól:]

Istennek hivatalos szentei! Minekelőtte ide az Úrnak asztalához járulnátok, halljátok meg ki, mikor, miből, és mivégre szerette a vég vacsorát. Megírták a Szent Máté, Szent Márk, és Szent Lukács evangélisták, ismét Szent Pál 1. Kor. XI. 23 s.a.t. Én, úgymond, az Úrtól vettem, melyet néktek előtökbe is adtam, hogy az Úr Jézus azon éjtszakán, melyen elárultaték, vette a kenyeret hálákat adván megszegte és ezt mondotta: vegyétek, egyétek ez az én testem, mely tiérettetek megtöretik: ezt cselekedjétek az én emlékezetemre. Hasonlatosképpen a pohárt is vette, minekutána vacsorált volna, ezt mondván: E pohár Új Testamentom az én vérem által: ezt cselekedjétek, valamennyiszer isszátok, az én emlékezetemre. Mert valamennyiszer ejénditek e kenyeret és ijándjátok e pohárt, az Úrnak halálát hirdessétek amíg eljövend.

Ezek szerint szerette az Úr Jézus Krisztus az Úr vacsoráját kenyérből és borból. A kenyér jelenti a Krisztus testét, annak megtörettetése az ő szenvedéseit, a bor jegye a Krisztus vérének. Hogy pedig külön vagyon a kenyér és a bor, ezzel előnkbe rajzoltatik a Krisztus, az ő halálának állapotjában, a midőn testből vére kifolyt. Vagynak is jeles hasonlatosságok ezek között. Mert valamiképpen a kenyér fő tápláló eledel, a bor szomjúságot oltani, szívet vidámítani alkalmas ital, azonképpen a Krisztus megtöretett teste bizony étele és itala a mi lelkeinknek az idvességre. Ez az evangéliumban ugyan közönségesen hirdetik, az Úr vacsorájában pedig minden hívőnek személyesen ajánltatik, midőn a kenyér és bor kinek-kinek osztogatatik. Hogy pedig az ember a kenyeret elvészi s megészi, a bort hasonlatosképpen elvészi és iszik abból, ezzel tanúbizonyságot téshen, hogy ő hit által a Krisztust és minden ő érdemeit s tiszteit béveszi, övéle kíván egyesülni, hogy amely életet ő él, élje azt a Krisztus öbenne, hitnek általa.

Többen részesülünk azon egy kenyérből és borból, annak tanúbizonyságául, hogy mindnyáján egy hitnek sorsosai vagyunk. Egy közbenjáró által, egy reménységre hivattattunk, egy Istennek tiszteletire és a felebaráti szeretetre köteleztetünk. Nincsen itt vér, mint volt az ó testamentumi áldozatokban, mellyel arra tanítattunk, hogy a Krisztus egyszeri véres áldozatja által minden bűnöknek teljes bocsánatja szereztetett, s ezen dolognak örök emlékezetére rendeletetett az Úr vacsorája, miképpen megtetszik Urunk Jézus ama szavaiból: Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre, valamennyiszer ejénditek e kenyeret és ijándjátok e pohárt az Úrnak halálát hirdessétek, míg eljövend.

No, azért járuljátok ide keresztyén hívek, hirdessük együtt a Jézus halálát: hirdessük azt bűneinken való bánattal, meggon[dol]ván, hogy nekünk kellett volna az örök halálban elvesznünk, ha a Krisztus ömagát miérettünk nem adta volna: hirdessük Istenben való örvendezéssel, meggon[dol]ván, hogy ő minket magával megbékéltetett a Krisztus halála által. Hirdessük felebaráti szeretetben, meggon[dol]ván, hogy egy hitre, egy reménységre hivattattunk, egy az urunk, egy a közbenjárónk, valamiképpen, hogy egy kenyérben, és egy pohárnak italában részeltetünk. Az Úr adja kegyelmét! Jertek el ismét könyörögnünk azért:

### **Könyörgés az Úr asztalánál**

Óh gazdag kegyelmű Isten! Látjuk szemeink előtt elkészítve szent asztalodat. Esmérjük édesen hívogató szódat. Folyamodunk tehozzád: reményljük bűnbocsátó és megszentelő kegyelmedet, óh ne szégyenüljünk meg reménységünkben. Készül szívünk, repes lelkünk szent asztalodhoz járulni, hogy hirdessük a mi urunk Jézusnak halálát, elfogjuk és magunkhoz kapcsoljuk drága érdemeit, bizonyítsuk hálaadó voltukat, isteni és felebaráti szeretetre köteleztetésünket. Nyújtsd ki jó kedvednek arany vesszejét mi reánk, hogy bátorságot vegyünk teelőtted. Most, óh most vagyon ideje, hogy aki miközöttünk a hitben gyengélkedik, azt megerősítsed, aki félelmes azt bátorítsad, aki reménységben csüggedez felélesszed ígéretednek éreztetésével, aki pedig örvendez Tebenned, jóvoltodat azon bővölködtessed. Legyen Uram mi nekünk a te szent beszéded szerént, Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

Immár keresztyén atyámfiai! Illendő renddel járuljatok elé.

[Elkészítette ezelőtt az egyházi szolga maga házában a kenyeret, szeletekre vágta azt, és még az híveknek öszevgyűlések előtt, az Úri asztalra, arra rendelt tángyéron, a bort pohárban feltétette. Az Úri asztalnál, mikor az ágendában ezen szókat mondaná: vette a kenyeret ... vette a pohárt, ő is mindenkit vette és a nép előtt felmutatta, mikor ezen szókat mondaná a kenyeret megszegte, ő is megtörte azt.]

Mindazok után, ekkor előjárulván elébb a férjfiak renddel, azután az asszonyok, mindennek személy szerint kezébe adja elsőbben a kenyeret, azután a pohárt. Elvéshi személy szerint minden communicáló a kenyeret a pap kezéből, megészi azt, elvéshi a pohárt is és iszik abból. A pap ezen közben mond az Úr vacsorájával való élésnek mivoltához illő igéket a Szentírásból, a gyülekezet pedig, ily szent alkalmatossághoz illő zsoltárt vagy Isteni dicséretet énekelget. Minekutánna a szent gyülekezet, mind egyig communicált volna, az egyházi szolga így szól:]

Ekképpen szerzette a mi Urunk Jézus Krisztus a vég vacsorát! Ekképpen éltenek ezzel a mi hitbéli eleink, miképpen mi is élünk ez órában. Ti szerelmes atyámfiai! Ezen közben minemű gondolatokat és érzéseket tapasztalátok magatokban? Ha valaki semmi részben meg nem illetődött: talán az olyan a megtérésnek állapotján kívül vagy. Óh, térjen meg bűneiből! Vagy talán elmúlatta a szükséges készületet: vizsgálja meg ki-ki önnön magát, hogy észre vehesse fogyatkozását és az Istentől bocsánatot kérvén, ennekutána magát jobbjítsa meg. Akik pedig érzettétek [27] a bűn iránt szíves bánatot és iszonyodást, a Krisztus Jézushoz vágyakodást és öbenne való bizodalmat, a szent és kegyes éltre indulatot. Jól vagy a ti dolgotok. Adjatok hálákat az Istennek, mert ő szerzette Tibennetek lelke által ezeket. Dicsőítsétek őtet lelkeitekben, testeitekben életeteknek minden idejében! Boruljatok le, egyező szívvel és szájjal mondjuk:

### **Hálaadó könyörgés**

Bizonyára jó az Isten! Áldjad én lelkem az Urat, el ne felejtkezzél semmi jótéteményiről! Ki megkegyelmez minden te bűneidnek, meggyógyítja minden betegségeidet, ki téged megkoronáz kegyelmességével és irgalmasságával! Az Úr, a mi őriző pásztorkunk, asztalt készíte, edelt ad bőven és itat teljes pohárral, hogy egyen-egyen erősítenénk, az hitben nevedeknénk a megszenteltetésben, és elpeccsételtetnénk az örök életre.

A Te kegyelmednek munkái Uram mindezek. Tetőled vagy mindaz is, valami jó gondolat valaha elménkre jött, avagy valami buzgóság ez alkalmatossággal szíveinkbe gerjedett. Tiéd légyen a dicsőség! Minden mi érdemünk nélkül méltóztattál minket ily jótéteményeiddel. Mert minden teremtetett állat, a teremtőhöz képest nem egyéb árnyéknál, de mi annyival érdemtelenebbek vagyunk, hogy az Istent számtalan bűneinkkel megbántottuk.

Óh kegyes Atyánk, ne vondd meg áldásaidat háládatlanságinkért, ne vess el színed elől bűneinkért, ne vedd el Szentlelkedet azért, hogy annak vezérlésének ottan-ottan ellene állunk. Sőt inkább teremts tiszta szívet mibennünk, erősíts az engedelemnek lelkével, bátorítsd kegyelmességeddel és a Te idvezítésednek örömét add meg és tartsd meg minékünk.

Tartsd meg anyaszentegyházadat, parancsolj annak csendességet és bátorságot[!], tartsd meg ebben szent Igédnek szabados és tiszta folyását, a szent sacramentumoknak hívséges kiszolgáltatását. Légyen meg Uram a Te akaratod, valamint a mennyekben, úgy a földön is, töltsé bé a Te dicsőség az eget és az egész földet. Ámen. Mi Atyánk s.a.t.

### **Papi áldás**

Megáldjon Tégedet, óh Istennek népe, az Atya Úr Isten! Megigazítson a Fiú Úr Isten! Megszenteljen a Szentlélek Úr Isten! Hogy áldottak legyetek házaitekben és házaikon kívül, áldottak legyetek minden hivatalos munkáitokban, áldottak legyetek testeitekben, lelkeitekben, míglen a kegyelemnek országából általvitettetek a dicsőségnek országába, holott az Atya, Fiú és Szentlélek Isten színe előtt örökké örvendezhessetek, Ámen! [28]

\* \*

### **Magánosan betegnek, rabnak kiszolgáltatati az Úr vacsorája oly módon**

[Ha beteg, vagy rab kívánja, adattatik Úr vacsorája akár mikor nem vigyázván az időre, melyben rend szerint szokott kiszolgáltatni. De elébb meglátogatja a pap az olyan személyt és készíti tanítás, intés, vigasztalás és könyörögtetés által. Mikor pedig az Úr vacsoráját adja, illő lenni a beteggel, vagy rabbal jelen másoknak is, kik együtt communicálnak, akár olyanok legyenek, kik a közönséges gyülekezetekben azon alkalmatossággal már éltenek, akár olyanok, akik nem éltenek, de illendően elkészültek.]

A mi segedelmünk légyen az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében!

Szerelmes atyámfiai! A mi Urunk Jézus Krisztus szerzette a vég vacsorát kenyérből és borból, ily

módon vette a kenyeret és hálákat adván megszegte [Ekkor kezébe vészi a pap a kenyeret és tör abból] s ezt mondotta: vegyétek, egyétek, ez az én testem, mely ti érettetek megtörettetik. Hasonlatosképpen a pohárt is vette [ekkor felveszi a pap a pohárt] minekutána vacsoráltak volna, ezt mondván: E pohár amaz új testamentum az én vérem által. Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre. Mert valamennyiszer ejénditek e kenyeret, és ijandjátok e pohárt, az Úrnak halálát hirdessétek míglen eljövend. Terjesszétek ki atyámfiai szíveiteket, esedeztetek az Istennek, hogy bocsássa meg bűneiteket, adja kegyelmét, hogy élhessetek mostan az Úr szent vacsorájával, mint az én Uram Jézus Krisztusnak méltó és kedves vendégei, hogy amíg e földön éltek, az Úrnak élhessetek, midőn meghaltok, az Úrnak halhassatok meg!

### **Könyörgés**

Óh, szent és nagy kegyelmű Isten! Te adtad szent fiadat, hogy minket megváltana, és megszentelne. Jézus, édes idvezítőnk! Te felvetted az emberi természetet, s annak erőtelenségeit s kötelességeit, hogy könyörülő és hív pap lennél az Isten előtt való dolgokban, keserves kínokra adtad magadat, és az halált is megkóstoltad, hogy választottaidnak szenvedéseiket megrövidítenéd, az halálnak félelmei ellen bátorítanád őket. Óh, vajha mi azok közül volnánk, akikkel ily kegyelmesen cselekedtél!

Te hozzád folyamodunk: bízunk a Te jóvoltodban, óh, ne szégyenüljünk meg. Előttünk vagynak a Te megfoghatatlan szeretetednek és véghetetlen érdemednek jegyei, és zálogai, készülünk elvenni ezeket szolgáltnak kezéből, hogy hirdessük halálotat, és bizonyítsuk az Isteni és felebaráti szeretetre való köteleztetésünket. Esedezünk, közöljed velünk mindazokat a jókat, melyek ezen szent jegyekben és pecsétekben előnkbe adattatnak. Erősítsd hitünket, bűneinknek bocsánatja iránt, töltsd be szíveinket az örök életnek reménységével. Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

Tégyetek vallást a Ti hitetekről, Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában s.a.t.

Én pedig, mint az Úr Jézusnak hivatalos szolgálja, megbocsátom a ti bűneiteket, azaz hirdetem az Úrnak nevében azoknak bocsánatját, a Krisztusnak tökéletes elégtétele által.

[Ezek után, adja a pap a szent Vacsorát a jelenlévőknek, kinek [29] kinek személyesen kezibe, melyet ki-ki magához vészen: megészi a megszenteltetett kenyeret és iszik a borból. Ha a beteg egyik kezét is nem bírná, vagy a rabnak kezei meg volnának kötözve és eloldoztatni nem lehetne: ilyen esetben maga a pap a communicálónak szájába adja azokat. Az alatt a communicálónak jelenvaló körülállásaihoz képest rövid fohászkodást mond, vagy Szentírásbeli helyet, mellyel a szent gondolatra és idvességes érzésre segilytetessék. Mindezek végbe menvén mondja]

### **Hálaadó könyörgés**

Adjatok hálákat az Úrnak, mert mindörökké vagyon az ő irgalmassága! Áldjad én Lelkem az Urat, ki megbocsátja bűneidet, megment minden nyavalyáidból, és nyomorúságaidból. Kicsoda vádolna engemet? Isten az, aki megigazít. Kicsoda kárhoztatna? Krisztus az, aki megholt az én bűneimért és feltámadott az én megigazulásomért. Immár énnékem az halál nem árthat, mert Jézussal mint fejemmel egyesítettem. Ő él és én is élni fogok és elébb vagy később hiszem, hogy oda megyek, az hol ő van, övéle együtt lések a paradicsomban. Te, pedig én Istenem, készíts engem naponként, adj békességes tűrést a szenvedések között. Szentelj meg, hogy teremhessem a hitnek gyümölcseit. A Te kezeden ajánlom testemet és lelkemet. Tiéd azok, mert Te megváltottál engemet. Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

Az Atyának kegyelme, a Fiúnak szerelme, a Szentléleknek közösülése legyen és maradjon tiveletek. Ámen!

## **VI.**

### **Házasulók öszveadattatásának módja**

[Előállván a házasuló személyek, az egyházi szolga e következőképpen szól és cselekszik]

A mi segedelmünk legyen az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében! Ámen.

Tisztességes mindenek között a házasság. Ez az Istennek rendelése, aki midőn e világot teremtette és a földet alkalmas lakóhelyül elkészítette, a lévén szent tetszése, hogy egy vérből szaparodnék és töltené bé az emberi nemzet e földnek színét, teremté az embert az ő képére. A férjfiat teremté elsőbben, de monda, nem jó a férjfiúnak egyedül lenni, annakokáért szerze önéki segéltőt, az ő oldalsontjából termté azt. Mellyel tanítatunk, hogy a férjfiú, és az asszonyi állat egy test, miképpen nem csak Mózes, hanem maga Krisztus is mondja: Nem olvastatok-é, hogy a teremő az első teremésben férjfiat és asszonyi állatot teremtet és azt mondotta: annakokáért elhagyja ember atyját és anyját, és ragaszkodik az ő feleséghez és ketten lesznek egy testté. Amit az

Isten öszvekött, az ember el ne válassza. Minthogy ezek szerint a házasság a férjfiúnak az asszonyi állattal olyan öszveköttetése, melynek az egész életben meg kell maradni és csak valamely igen nagy gonoszságért oszlatathatik meg: de, [30] egyszersmind olyan öszveköttetés ez, mely fundamentuma közönségesen az emberi nemzetség megmaradásának, magánosan pedig az házások boldog, vagy boldogtalan sorsának kezdete. Jertek el, immádkozzunk[!] ezen előttünk álló házasuló személyekért.

### **Könyörgés a házasulókért**

Felséges Isten! Az emberi természetben érezhető hajlandóságokból, és indulatokból esmérjük, szent beszédedből pedig világosan értjük, hogy a Te kiváltképpen való rendelésed a szent házasság, ezáltal tartottad fenn ezideiglen az emberi nemzetséget, ezáltal számtalan sok házasságoknak és azoknak szülöttjeinknek kibeszélhetetlen sok jókat szerzettél, mind evilági nyavalyás életnek boldogítására, mind az örök idvességre, ezáltal az emberek közt sok és nagy veszedelmeket elfordítottál. Áldott légy mindörökké! Az egész emberi nemzet dicsérje nagy nevedet! Tekints kegyelemmel most is ezen jelenlévő házasuló személyekre! Kösd össze őket a szíves szeretet által, hogy amiképpen lésznek ketten egy testté, úgy legyenek egy lélekke is. Adj egyező indulatokat önékiek minden jóra, jókívánságaikat pedig teljesítsed, oltalmazd meg nehéz kísértések és súlyos szenvedések ellen, amely keresztviseléseket pedig öreájok bocsátsz, adj erőt azoknak viselésére. Legyen Uram a Te szépséged őrajtok éjjel és nappal mindvégig. Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

Keresztyén házasuló személyek! Minekelőtte az Istennek színe előtt, a jelenlévő felebarátoknak hallottokra, az házassági életre öszvekötnélek titeket, előtökbe számlálom csak igen summáson az házasoknak kötelességeiket. Pontoson leírta azokat Szent Pál apostol az Efézusbeliekhez küldött levelének V. részében: férjfiak szeressétek a ti feleségeiteket, miképpen a Krisztus is szerette az anyszentegyházat és önnön magát adta azért. Úgy kell a férjfiaknak szeretni az ő feleségeiket, mint az ő tulajdon testüket. Aki szereti az ő feleségét, ömagát szereti. Mert soha senki az ő tulajdon testét nem gyűlölte, hanem inkább neveli és táplálja azt, miképpen az Úr is az anyszentegyházat. Ti, asszonyi állatok, a ti saját férjeiteknek engedelmesek légyetek, mint az Úrnak. Mert a férjfiú feje az ő feleségének, mint a Krisztus is feje az anyszentegyháznak.

Ezen Igékben befoglaltatnak az házasoknak egymáshoz való kötelességei, feltéttetik egyszersmind azoknak igen hathatós indító oka. A dolognak summája a szeretet. Ebből következik, hogy egymáshoz mindenkor szíves hajlandóságot viseljete, egymás ellen eshető vétkeiteket, a minéműek az házasságnak fő céljával nem ellenkezzenek, kölcsönös békességben eltűrjétek és azokat megjobbítani szeretettel igyekezzétek, ez életnek terheit öszvevetett erővel hordozzátok, az örömet hasonlóképpen megosszátok. Nagy és erős indító ok mindezekre a Krisztusnak példája, ki amiképpen az anyszentegyházat szerette, úgy emberi értelem felett való dolgokat is vitt *azért* végben. Emellett [31] pedig szeimeitek előtt tartsátok mindenkor, hogy az Istennek a szent házasság szerzőjének rendeléséből jötök ezen páros életre. Hogyha azért ötet szíveitek szerint tisztelitek, az ő törvényeit megtartjátok, magatokat az ő félelmében a szent és kegyes életben gyakoroljátok, áldásait alkalmas időben bizonnal várhatjátok.

Ezeket értvén, ha tetszik a házassági életre öszveköttettetni, egymásnak jobb kezét fogjátok meg!

[A férjfiúhoz szól]

Keresztyén atyámfia! Azt kérdem tetőled:

1. E kezeden való személyen kívül adtad-e másnak házasságnak okáért kezedet, hitedet, jegyed, hogy annak kötele alatt volnál, vagy nem adtad?

Felel a Férjfiú: Nem adtam

2. Szereted-e őtet? F. Szeretem.

3. Magadhoz vészed-e örök feleségül *szeretetből önként?*

F. Magamhoz vészem.

[Az asszonyi állathoz szól]

1. E kezeden való személyen kívül másnak házasság fejébe adtad-e kezedet, hitedet és jegyed, vagy nem adtad? F. Nem adtam.

2. Ezt szereted-e? F. Szeretem.

3. Hozzá mégy-e örök feleségül *szeretetből és önként?* F. Hozzá mégyek.

Az Istennek színe előtt vagytok atyámfiak! Ő vizsgálja kinek-kinek szívét és veséjét. De hogy mind az emberi társaság bizonyosabban tudhassa öszveköttetésteket, mind ti az egymáshoz való hívségben megerősítettessetek, mondjátok hitet:

### **A férjfiúval mondatja:**

Az igaz Isten, ki Atya, Fiú és Szentlélek, teljes szentháromság, egy bizony örök Isten tégedet úgy segéllyen a te igaz hitedben, hogy e kezeden való személyt szereted, szeretetből hozzád vészed örök feleségül,

vélle meglegszel, vélle túrsz, vélle szenvedsz, és ötet holtodiglan, vagy holtáiglan sem egészségében, sem betegségében, sem boldog, sem boldogtalan állapotjában és semminémű nyavalyájában, hitetlenül el nem hagyod. Isten téged úgy segéljen.

#### **Az asszonyi állattal mondatja:**

Az igaz Isten, ki Atya, Fiú és Szentlélek, teljes szentháromság, egy bizony örök Isten tégedet úgy segélyen a te igaz hitedben, hogy e kezeden való személyt szereted, szeretetből hozzá mégy örök feleségül, vélle meglegszel, vélle túrsz, vélle szenvedsz és ötet holtodiglan, vagy holtáiglan, sem egészségében, sem betegségében, sem boldog, sem boldogtalan állapotjában és semminémű nyavalyájában hitetlenül el nem hagyod. Isten téged úgy segéljen.

*Én*, mint méltatlan, de hivatalos egyházi szolga, az Úrnak nevében, a keresztyén anyaszentegyháznak képében, helybenhagyom, megerősítem a szent házassági szövetséget, melyet egymás között kötöttetek és esküvéssel megpecsételtetek. Ez órában kezdek az házassági életet, kezdjétek azt, mint illik, könyörgéssel:

#### **A házasulóknak könyörgése**

Nagy Isten, irgalmas Atyánk! A Te csudálatos rendelésedből vagy a házasság a férjfiú és asszonyi állat között. A te segedelmed által köténk mi ketten egymás között ilyentén [32] szövetséget és esküvéssel meg is erősítők azt. Mostan segítségül hívunk mi, óh kegyelmes Atyánk, Tégedet. Adjad minékünk Szentlelkedet, aki igazgassa a mi életünket, külső, belső cselekedeteinket szent nevednek dicsőségére, erősítsen egymásnak tett fogadásinkban, lobogtassa a tiszta és színesség nélkül való szeretetet szíveinkben, segéljen földi és mennyei boldogságunknak keresésére, könnyebbítse e nyavalyás életnek terheit, védelmezzon nehéz kísértet ellen, adjon győzedelmet a test, e világ és a sátán ellen való tusakodásban. Uram! A Te jó voltod és kegyességed kövessen minket egész életünkben. Ámen. Mi Atyánk s.a.t.

#### **Papi áldás**

Áldjon meg az Úr titeket! Fordítsa az Úr az ő orcáját tireátok! Világosítsa meg az Úr az ő orcáját tirajtatok, és adjon tinéktek minden szükségés áldásokat. Ámen.

[A házasulóknak kihirdettetése és más idetartozó jegyzések a felséges királyi rendelések, és ekklesiái törvények szerint tartattatnak]

## **VII.**

### **A lelkek magános őrizetének rendi és módja**

\*

#### **Az egészségesekek körül**

A lelkeknek őrizete gyakoroltatik a háznépek, és magános személyek körül, melyre kiváltképpen való módon megkívántatik, hogy a pap a tudomány mellett bírjon buzgósággal, szelídséggel és okossággal. Mert mivelhogy a háznépek, annyival inkább a magános személyek véghetetlenül különböznek egymástól sok tekintetekre nézve, úgymint az emberi társaságban lévő állapotokra, az élet módjaira, a külső tehetségre, a neveltetésre, a társalkodásra, a tudományra, az erkölcsökre, temperamentumokra, hajlandóságokra, indulatokra, s egyebekre nézve, ezekhez képest minden háznép, sőt minden magános személy körül különbözőleg gyakorolja a pap a maga hivataljának ez az igen nagy és szükséges részit. A cél egy, mindenütt és mindenkor t.i. az építés. Ennek elérése végett nagy szorgalmatossággal és vigyázó okossággal azon igyekezik, hogy hallgatóit megismerje. Ezokáért szelíden társalkodik azokkal, látogatja házaiknál, józan életű, hiteles szavú emberektől tudakozódik öröklak. Ilyentén szemeskedés által megtudhatja, kik légyenek tudatlanok a keresztyén vallásnak ágazataiban, kik milyen erkölcsűek, kik élnek ez vagy ama bűnben, kik vagynak keresztyénisések alatt, s hogy hordozzák azokat s.a.t. Ez következőképpen által látván minémű emberrel keljen dajkálkodnia:

1. A tudatlanokat szelídséggel tanítja szent vallásunknak fundamentumosabb cikkeire, mind a személyes társalkodásnak alkalmatosságával, mind pedig a prédikációkban, kivált a katekizmusi tanításokban magát az olyanoknak megfoghatások[33]hoz alkalmaztatja, arra törekedvén, hogy helyes gondolatokat nyomjon elméjébe, az Istenről, az ő tökéletességeiről, munkájáról, a teremtésről, gondviselésről, az emberek nyavalyásságáról, a bűnről, annak rút és kárhozatos voltáról, a Krisztusról, a bűnösnek megválttatásáról, az háládatosságról és az idetartozó keresztyén köteleességekről s.a.t.

2. Aki valamely tetemes bűnt cselekedett, az olyant megfeddi, de minden indulat nélkül, nagy szeretettel és békességes tűréssel alkalmaztatván szavait okos vigyázással, annak aetassához, állapotjához, élete, gondolkodása módjához és más környül állásához. Él pedig akkor is Szentírás szavaival, az honnan némelykor többet is hoz elő, máskor kevesebbet, itt világosabban, másutt példabeszédben szól, ennek az embernek nyilván elő mondja bűneit, másnak távul kezdett beszéd által adja azt elméjére. Megint, és feddődik nemcsak az olyan

bűnről, aminéműt a külső tisztviselőnek meg kell büntetnie p.o a paráznaságról, lopásról, hamis esküvőről, káromkodásról s.a.t, hanem az olyanokról is, mely ellen polgári törvények nem volnának, minéműek p.o. haragtartás, fösvenység, dologtalanság, hazug hírhordozás s.a.t. Különbséget téssen a megátalkodott bűnös és a gyarlóságban vétkezett között, az olyan között, ki valamely bűnt gyakorol és aki csak egyszer, vagy igen ritkán esett abba. Az ilyenekhez szánakozással szól: az amolyanokat szorosabban fogja. Vigyáz továbbá arra is, hogy egyszeri beszélgetésben mindent el ne mondjon amit lehetne, vagy talán kellene is mondania, hanem máskor ismét alkalmatosságot keres, és ha a szükség kívánja, újabb intést téssen, amikor többet és nagyobbat is mond.

Vigyáz arra is, hogy a bűnnek mivoltához alkalmaztassa az intést. A hiba, ha nem nagy, elég gyengén inteni a vétkezőt, ha pedig nagy, illendő keménységgel beszél a bűnösnek kivált, ha a botránkoztatott, vagy más is a bűnre elcsalt, éppen nem lehet neki kedvezni. Megint olykor a pap a jó embereket is, ha tapasztaltatik, hogy azok magok kötelességekben megrestültenek. Végeztetre vigyáz, mint lesz intésének kimenetele: ha a megfeddetett bűnösnek jobbulását tapasztalja, örvend azon és örömet magánosan megjelenti, kéri, hogy megtérésében állhatatos legyen.

Hogy az ilyen intés napi kötelesség legyen, azt nyilván tanítja a Szentfrás sok helyeken. Urunk Jézus formáját s módját is lerajzolta Szent Máténál XVIII. rész 15, 16 verseiben, amely tanításnak értelmét, célját és az előforduló casusokra alkalmaztatását az erkölcsi tudományokról írt könyvek helyesen tanítják.

3. Akiket hitekben, reménységekben tántorogni, keresztviselésekkel, kísértettel küszködni tapasztal, az olyanokat ottan-ottan vigasztalja, biztatja, békességes türesem serkenti, megértvén, hogy mind a kedvünk szerint valók, mind a kedvetlen dolgok az Istentől vagynak, ki meglátogatja az embert, hogy magához térítse. Inti az ilyeneket, hogy fordítsák lelki hasznokra a gonoszt, mellyel az Isten őket dorgálja.

4. A kegyes isteni félöket biztatja, hogy Isten segedelme által erőről erőre törekedjenek

\* \*

### **A betegek körül**

Igen jól cselekesznek a betegek, vagy akik az olyanokra gondot viselnek, ha jó eleve elhívátják az egyházi szolgát, kivetvén [34] elméjéből azt a haszontalan képzelődésen épült vélekedést, mint ha nem volna élnivaló a beteg, akihez a pap jár. Beteg-e valaki ti közületek? Hivassa az egyházi szolgákat, és imádkozzanak értette.

A hitből származott imádság megtartja a beteget, és felsegilli ötet az Úr: ha bűnt cselekedett, megbocsáttatik öneki. Jakab V. A papnak pedig önként meg kell tudakoznia, ki legyen beteg az ekklezsiában és hívás nélkül is meglátogatni azt.

Valamint az egészségesekről feljegyeztetett s egyéb aránt is könnyű tudni, hogy véghetetlenül különböznek aetassokra, temperamentumokra, sok efféle tekintetekre nézve, ilyen sokféle különbség vagyon a betegek között is, ezekhez járul, hogy a betegségek is igen különbözök. Némelyik sokáig, lassú fájdalmak közt fogyaszt, némely nyavalyák rövid időig, éles fájdalmakkal tartanak, némely nyavalyákban mindvégig nyelvin és eszin van a beteg, másban elveszti érzékenységeit s.a.t. Mindezekre a különbözésekre okosan vigyáz a pap, melyekhez képest néha csak igen röviden imádkoztatja, s egy-két szóból álló intést vagy vigasztalást nyújt, néha pedig csak a jelenlévőkkel könyörög az haldokló betegért, semmit többet és egyebet hasznosan nem mívelhet. Amennyire pedig a körülállások engedik, ez három dolgokra törekedik: 1. Hogy kitanulja a betegnek lelkiállapotját és ahhoz képest 2. Jó tanácsot adjon, intse és vigasztalja, 3. Hogy könyörögtesse.

A betegnek lelkiállapotjáról, ha azt egészséges korában meg nem esmérte, valamit érthet a pap az a körülforgolódóktól is, bizonyosabbat tapasztalhat pedig, ha maga, mikor abban mód van, körülötte mulatoz, hallgat, figyelmez, megjegyzi változásait, szavait, sóhajtásait. Az effélékből néha észre veszi az értelmes pap a betegnek lelkiállapotját. Többre mégyen feltévén kérdéseket, s beszélgetésre alkalmatosságot adván p.o. (a betegnek rangjához alkalmaztatván mindenkor a stylust) Nem vagyok-é terhére kegyelmednek? Kötelességem meglátogatni. Sajnálom nyavalyáját. Akarnám, ha valamit gyógyulására segilythetnék, vagy bár fájdalmainak könnyebbülésére. Fő kötelességem hallgatóimnak idvességeket munkálódnom, mind egészséges, mind beteg állapotjokban, hasznos az embernek magát megismerni. Szükség nékem magamnak is esmérni kegyelmed belső állapotját. Mert az orvos akkor segilythet, ha esméri a nyavalyát, tudja annak fészket, okát különben jó orvosságot nem tanácsolhat. Felel a beteg: az honnan vagy a tetszik ki, hogy jutnak eszébe gonosz cselekedetei, megilletődöt és fájlalja bűneit, vagy csendességben lenni láttattatik. De a pap nem hagyja csak annyiban. Kedvező bírja az ember magának, család a szív minden dolgok felett, és gonosz Jer. XVII: 9 Tudnivaló dolog, hogy az ember nagyobbára jónak ítéli magát, ha valamely olyas bűnben nem élt, melyet a külső tisztviselő megszokott büntetni. Ilyenkor a pap ily módon beszél: Igen jó az, hogy valaki ez amaz cégéres bűnben nem élt, el kell azokat távoztatni, de többre is kell igyekezni, az emberek nem látják a szívben titkon véghezvitt bűnöket, de látja az Isten. A fösvenység, kevélység, s.a.t. kárhuzatos bűnök. [35]

Vagynak sok képzelődései az embernek, melyek által magát menti, igazítja, p.o. Hogy keresztyén szüléktől származott, templomat gyakorolja, él az Úr vacsorájával. Megmutatja, hogy effélék mind jók, de nem elégségesek. Szívet kíván az Isten az helytelen gondolatok, buzgóságtalanság, a szívnek a világhoz való

ragadása, embernek maga helytelen szeretete, nagy bűnök.

Nem elég a keresztyéneket közönségesen illető kötelességre figyelmeztetni, hanem kinek-kinek az ő különös hivataljának külön-különbféle kötelességeire is emlékeztetni, p.o. az atyai, fiúi, magistratusi, bírói s.a.t. kötelességeire. Eleikbe rakja a különböző aetasoknak, állapotoknak, nemeknek különös bűneit, aszerint, amint vagy a beteg. Ha ifjúval beszél emlékezteti az ifjúságnak vétkeire, minéműek: szelesség, kevélység, engedetlenség, s.a.t., ha öreget látogat, az ő idejének és természetének szokott bűneit emlegeti: fösვნყնսéget, házsártosságot, kedvetlen mordságot s.a.t. szegény mellett az irigységet, hazugságot. A gazdag, tudós, vagy más tekintetbéli ember előtt beszél, hogy a kevélység, maga helytelen szeretete, nagyozása s.a.t. nagy kísértet. A mesteremberrel a hazugságról, csalárdságról. A szántó-vető emberrel az idővesztegetésről, tunya dologtalanságról, káromkodásról, templomkerülésről, a tanulás idejének elmulatásáról, jádзи esküvésről s.a.t. Az efféléket míveli a pap oly véggel, hogy felbolgassa, megrázogassa a betegnek lelkiesméretét, megesmértesse véle az ő bűnét, egyszersmind azért is, hogy megtudja milyen légyen betegének lekiállapotja és dajkázkodhassék véle, aszerint, mint az hozza magával.

### **Maga megvizsgálására készülő vagy készítendő embernek imádsága**

Felséges Isten! Te tudsz mindeneket, tudod az embernek ülését és felkelését, távolról látod gondolatait, a setéség nem fedezhet el semmit, mert a teelötted olyan, mint a világosság. Aki elfedezi az ő vétkeit jól nem lészen dolga, aki pedig megvallja és elhadja, irgalmasságot nyer. Vizsgálj meg és próbálj meg, szívemet valóban nézd meg, esmértes meg engemet magammal, hogy lássam minémű vagyok. Bűnös vagyok én, Te pedig fedezd fel énelőttem az én bűneimnek utálatos voltát, hogy azoktól annyival inkább elszomorodjam, és a Te idvezítő kegyelmed *annál* drágább és kívánatosabb légyen az én szemeim előtt. Ámen. Mi Atyánk s.a.t.

### **Más ugyanazonról**

Óh én Uram és én Istenem! Kérlek irgalmidra, add értenem és ézenem mindazt, valami lelkem esméretit felserkenetheti, hogy meg ne csaljam magamat. A jó énnékem, ha én kárhoztatom magamat, Te pedig megigazítasz engemet, a jó énnékem, ha most sírok szívem szerint bűneimért, hogy örök vigasztalást nyerhessek. Az örökkévalóság kapuján állok, az utolsó ítéletre megyek ezennel, ma még hallom az Úrnak szavát, ez az óra még a kegyelemnek és megtérésnek ideje. Óh Uram, szenteld meg testemnek nyavalyáját, hogy szaggassam meg szívemet. Világosságodat küld ki, amely megvilágosítson engemet és bemenésem igazgassa a Te hajlékomba, Ámen. Mi Atyánk s.a.t. [36]

\* \*

Az előadott mód szerint kitanulván a pap a betegnek elébbeni életét, s jelen való lelki állapotját, dajkázkodik továbbá mindennel, amint annak állapotja hozza magával.

1. Ha a beteg nem tudja vallását, tanítani kell, amennyire a környül állások engedik, a legszükségesebb dolgokra minéműek p.o. a Krisztusnak szenvedése, halála, feltámadása, a szent keresztség, Úr vacsorája, halál, utolsó ítélet, mennyei örök boldogság, kárhozat, a tíz parancsolatnak értelme. A tanítás közben kérdezi a pap, ha egyéb aránt nem tudja, micsoda életet élt? Jut-e eszébe milyen bűnöket cselekedett, tett-e felebarátjának kárt beszédével, cselekedetével s.a.t. Oly véggel az efféléket, hogy maga esméretére vezérelje az embert. Kérdezi, nem érez-e magában valami bánatot a bűneiért? Nem fél-e a kárhozattól?

Könyörögteti:

### **Tudatlan embernek könyörögtetése**

Óh bizony nyomorult ember! Aki nem tudja, mire hivatott, nem tud gondolkodni az Istenről és az ő munkáiról, nem érti kötelességeit, nem érzi mint légyen dolga és állapotja. Igaz és erős bosszúálló Isten, Te előttem vagy e nyomorult teremtményed, nyög, mert érzi testének fájdalmait, vajha megesmérné lelkének nyavalyáit! Vajha megemlékeznék eddig való életéről! Az örökkévalóságnak kapuján lenni láttatik, vajha előre észre vette volna magát és megesmérte volna, mely rettenetes dolog légyen az élő és bosszúálló Istennek kezibe esni! Uram! Te bölcsességedet az együgyűekben, nagy erődet az erőteleneben, irgalmadat a nyavalyás bűnösökben dicsőítet meg: cselekedjél ily kegyelmesen mostan is beteg szolgálddal (szolgálóddal), nyújtsad továbbra is az ő életét, ha nem ellenkezik szent tetszéseddel, hogy esmérjen meg tégedet, teremő és megtartó Istenét, tanulja meg parancsolataidat és azok szerint rendelvén életét, dicsőítsen tégedet az élőknek földökben. Ha pedig mostani betegsége által lelkét testétől megoszlatod, adjad önéki idvezítő kegyelmedet.

Jézus, élő Istennek fia! A Te szavad ez: a szél ahová akar fúni, fú: így vagy a minden, aki Szentlélektől születetik. Adjad a Te Szentlelkedet, aki nyavalyás szolgálóban (szolgálódban) szerezzen megtérést és igaz hitet, hogy bátor ő eddig hallván nem hallott, látván nem látott, mostan immár nyílnak meg fülei és szemei, hogy megesmérje az Atyát igaz Istennek lenni, Tégedet pedig egyetlen egy közbenjárónak, és Te általad nyerjen kegyelmet. Dorgáld meg a nyavalyáknak erejét, hogy vehessen ő erőt, az ő kimúlása előtt: légy seilységűl az utolsó és igen súlyos bajviadalban, hogy nyerhesse el az életnek koronáját. Ámen. Mi Atyánk s.a.t.

\* \* \*

2. Ha a beteg mind tudományára, mind életének addig való folytatására és lelkiállapotjára nézve jó készüllettel vagyon: inti a pap, hogy adjon hálákat az Istennek minden ő kegyelméért, nevezetesen az ő szívében gerjesztett kegyességért, inti, hogy Isten előtt alázza meg magát, kérje bűneinek bocsánatjokat, mi[37]vel hogy a legszentebbek is e világi életben bűn nélkül nincsenek. E végezetre bíztatja az Istennek ígéreteivel, az örök boldogsággal s.a.t. Ilyentén beteggel való beszélgetésben segíthetik a papot Drelinkourtnak XXI, XXIII. XXV visitáji.

#### **Kegyes ifjúnak halálos betegségben könyörgése**

Irgalmasságoknak Atyja, nagy Isten! Te parancsoltad, hogy hívjunk segítségül Tégedet a mi nyomorúságunknak idején. Ímé én, Te beteg szolgád (szolgálód) alázatosan borulok a kegyelemnek széki eleibe: tekints kegyelmesen énrám és hallgasd meg az én könyörgésemet. Tudom, hogy te mindent megcselekedhetel, és mihelyt parancsolsz, legottan eltávoznak a fájdalmaim. Nyújtsd ki hát a Te hatalmas karjaidat és illes engemet, én legottan meggyógyulok és elhagyván ágyamat, szolgálók szent felségednek és ugyan azért is kívánja lelkem az életet, hogy ő dicsérhessen Tégedet. Ha pedig szent tetszésed azt hozza magával, hogy mostani betegágyam koporsómmá változzék, cselekedd azt a kegyelmet énvelem, hogy megnyugodjam szent tetszéseden. Juttasd eszembe az én sok bűneimet és az én ifjúságomnak bolondságait!

Én engedetlen, hirtelenkedő valék, a szemnek bujasága, a testnek kívánsága, az életnek kevélysége uralkodának én bennem, az intőknek és a tanítóknak szavait sokszor megvetettem, a rossz társaságot, amint illet volna, nem kerültem, kedveltem az alkalmatosságot, mely bűnre hajtott, halogattam megjobbulásomat, sok időt ígervén magamnak. Megítélém és kárhoztatom én magamot, de Te igazíts és szentelj meg engemet. A Krisztus megholt az én bűneimért, feltámadott az én megigazulásomért, bocsásd meg azért mindennemű bűneimet, ne vedd számba gyermekségemnek bolondságait, ne említsd meg ifjúságomnak vétkeit.

Szenteld meg nékem mostani atyai látogatásodat, hogy ha élek e földön, élhessek nagy nevednek dicsőségére és felebarátainak építésekre. Ha pedig tetszik magadhoz venni engemet, nyújtsd ki irgalmasságodnak karjait, hogy örömmel mehessek Tehozzád és ne bánkódjam időnap előtt való elköltözésem, megtudván hogy e siralom völgyéből az örökké tartó örömek és boldogságnak helyére tétetem által. Ámen. Mi Atyánk s.a.t.

#### **Kegyes cselédes gazdának (gazda asszonynak) halálos ágyában könyörgése**

Minden léleknek Istene! Ímé, én e siralomnak völgyéből kiáltok Tehozzád. Tekints kegyelmesen énrám. Tudom Uram, hogy hatalmas vagy a holtat is megeleveníteni, annál inkább engemet meggyógyítani. Könyörülj azért én rajtam! Vedd el énrólam haragodat, tartsd meg életemet, add vissza erőmet és egészségemet, hogy én és a hozzám tartozók hálaadással emlegessük kegyelmes szabadításodat. Ha akarod Uram, csak egy szavaddal megcselekedheted ezt.

De ha kiment szájadból a változhatatlan sententia, ne úgy légyen, amint én, hanem amint te akarod. Engemet pedig és az hozzám tartozókat rendelj el, hogy békességes türéssel alája adjuk magunkat szent tetszésednek, és mélységes alázatosságban imádjuk a Te bölcs és mindenkor jovunkra célzó kegyelmes isteni gondviselésedet.

Irgalmasságoknak Atyja! Megesmérem gyarló voltomat [38] és az én bűneim forognak előttem, de te töröld el, mint a felleget minden én álnokságaimot. Bocsássad meg minden én bűneimet a Te szent fiadnak, a Jézusnak keserves kínszenvedéséért és gyalázatos halálának véghetetlen érdeméért! Öltöztess fel fényes és fehér bíborba, mely a szenteknek megigazulása, hogy megállhassak a Te ítélőszéked előtt.

Néked ajánlom az én szerelmesseimet, feleségemet (férjemet), gyermekeimet. Megígérted mennyei édes Atyám, hogy oltalmazója léssz a szegény özvegyeknek és édes Atyja a nyomorult árváknak, ne hadjad el hát ezeket is, vigasztaljad őket az én elköltözésem szarmazható keserűségekben és fogadjad be minden időkre a Te gondviselésednek kegyes szárnyai alá őket! Állj melléjük, segítsd ki kegyelmesen ügyes-bajos dolgaikból őket!

Végezetre zárjad bé Temagad szemeimet, hogy azok ne nézzenek e világra, hanem róllad és a mennyei gyönyörűségekről elmélkedhessem mindaddig, míg eljönnek a Te szent angyalaid, hogy általköltöztessék lelkemet a dicsőségnek és boldogságnak áldott helyére, ahol ott osztán megelégtettem a Te jobbod felől való gyönyörűségekkel mindörökké! Ámen. Mi Atyánk...

#### **Kegyes öreg embernek halálos ágyában könyörgése**

Régi idejű nagy Isten! Örökkévalóságnak Atyja! Aki ugyanazon vagy és léssz is mindörökké, aki tegnap voltál. Te hozzád járulok én, alázatos könyörgésem által, az idősség és e világi élet sokféle fáradságai, és nyomorúságai miatt elerőtlenedett, most pedig a nyavalyák által is ágyomnak fenekére szegeztetett bűnös

szolgád. Te énnékem sok ezerek felett szép időt engedté, melyért áldom teljes szívemből nagy neved, de kivált dicsőítelek azon lelkemmel közlött drága kegyelmeidért, melyekből bizonyosan tudom, hogy örökké tartó életet is kész vagy énnékem ajándékozni.

Óh nagy Isten! Nem kérem gyógyulásomat, noha tudom, hogy Te egy szavaddal véghez viheted ezt és mint a sást megiffíjthatsz engemet, kész vagyok innen örömmel kiköltözni. Csak azon reménykedem szent felségednek, könyörülj énrajtam! Bocsássad meg hosszas életemben ejtett számtalan hibáimat és minden bűneimet! Mosogass meg engemet és tisztíts meg azokból a Te szent fiad véréből készített drága feredőben!

Óh minden Irgalmasságnak Istene! Eleget éltem itt, alatt a bűnös emberekkel, kíváncszom immár az egekbe, hogy ott vég nélkül és mindörökké éljek és dicsőítselek Tégedet a szent angyalokkal és megboldogult szentekkel. Mostan azért bocsássad el békességgel a te megvénhedett szolgádat, hadd lássam már valaha szemtől szembe az én drága idvezítőmet. Fogadjad bé mostan lelkemet a Te mennyei paradicsomodba, mikor pedig eljő amaz utolsó napon az én szerelmes és hatalmas Goélem az Úr Jézus az egeből, hogy elváltottassa a mi alázatos testünket és hasonlónak tegye az ő megdicsőült testéhez, cselekedjed azt a kegyelmet velem is, hogy az én koros vénség által elrútult, eldicstelenült, a halál által pedig porrá is változtatandó testem, az ő mindenható ereje által, soha meg nem hervadható ifjúi állapotban feltámasztatván és megdicsőítetvén, alkalmatossá tétessék arra, hogy én is minden szentekkel együtt, testestől, lelkestől bírtam azt az országot, és kóstolgassam kimondhatatlan gyönyörűségeit, melyek készítettél a tégedet szeretőknek, még e világ fundamentu[39]mának felvettetése előtt. Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

\* \* \* \*

3. Ha a beteg rossz készüllettel vagyon, vagy egészen megkeményedett, vagy olyan, kinek lelkiállapotja kétséges, bátor megtértnék látassék.

A.) Megkeményedett bűnösnek ítélthetik, aki vagy teljességgel semmi, vagy igen gyenge jeleit adja a maga megtérésének, ismét aki, ha némely dolgokban adja is, de más dologban épen nem adja jeleit megtérésének p.o lehet, hogy valaki kész alamizsnáskodni, minden emberrel békességben élni, de azonban tisztátalan életű. Ellenben nem parázna, de fősvény, nem rágalmazó valaki, de magában haragot tartó s.a.t. Csak egy bűnben való szántszándékos megmaradás is kárhozatos.

Az illető bűnöst meg kell magát magával íteltetni, ily forma kérdéseket téven elejébe: Gondolkodik-e kegyelmed maga állapotjáról? Véli-e, hogy nem volna Isten előtt semmi különbség a kegyes és a megátalkodott bűnös ember között? Két gonosztévők feszítettének meg a Krisztussal, melyik nyere bűnbocsánatot? A Lázár és a gazdag meghalának, mint lőn a Lázárnak dolga? Hol nyitá fel a gazdag az ő szemeit? Mikor maga a bűnös magát, még meg nem ítélte, ily formán szól a pap: nagy nyughatatlanságban vagytok kegyelmed iránt, nem lehet hízelkednem, Az Isten az, aki esméri a szíveket. Én nem biztathatom kegyelmedet, félek, ha az Istennek rettenetes bosszúállása következik kegyelmedre. Azonban megkívántatik, hogy a pap okoson bánjék. Nem kell erre elébb lépni, hanem minekutána jól meg vizsgálta a dolgot. Szükség az is, hogy ezt a beszédet ne hallja más ember, hanem ha igen bízott embere a betegnek.

Ide való még, hogy magára ne hadja a bűnöst ily fenyegetés után, hanem beszéljen előtte, az Istennek irgalmasságáról, ki nem gyönyörködik a bűnösnek veszedelmében, hanem inkább életében. Hozza elő azoknak a nagy bűnösöknek példájokat, kik megtérvén bocsánatot nyertek p.o. Dávid, Ezékiás, Szent Péter, Mária Magdaléna s.a.t. példáit. Jovallja, hogy a még meg nem tért bűnös beteg maga állapotjáról, az Istennek szoros igazságáról, és irgalmasságáról, a megtérő bűnösöknek példáiról magában gondolkodjék. Intse a megtérésre, ígérje, hogy most elmégyen mellőle, de ismét meg fogja látogatni. De minekelőtte eltávozna mellőle

### **Könyörögteti**

Jézus, élő Istennek szent fia! Aki azért jöttél, hogy a bűnösöket hívnád a megtérésre, és megtartanád, lettél engesztelő áldozat, minden népből, nyelvből és nemzetségből való embereknek bűnökért, véghetetlen a Te érdemed, elégséges váltság e világnak bűneiért, véghetetlen a te kegyelmed, megbocsátod a legnagyobb bűnöket is, csudálatos a Te könyörületességed, aki annyi jutalmat adsz azoknak is, akik a szőlőben csak egy óráig dolgoztak, mint akik egész nap estvéig szenvedték a napnak terhét. Innen értjük, hogy nem a mi cselekedeteink vagy érdemünk által idvezülünk, hanem Teéretted és Teáltalad, ingyen, Isten kegyelméből.

Ímé, itten vagyon bűnös szolgád (szolgálód). Te esméred az ő szívét, tudod életét, és minden dolgait, hajlandóságait, s kívánsá[40]gait! Kicsoda adhatna tisztát a tisztátalanból? Vajha érezne magában oly bánatot és keserűséget, amilyent érdemlenek a fertelmes bűnök. Sebesítsd meg az ő szívét, csak hogy gyógyítsd is meg, törd meg, csak hogy osztán kötözd bé sebeit, térítsd meg Te magad ötét, hogy megtérjen, vonjad ötét, hogy fusson teutánnad, Te pedig vedd bé kegyelmedbe. Ámen. Mi Atyánk...

Az ilyen állapotban lévő beteget gyakorta látogatja a pap, nem csak híva, hanem hívatlan is, maga előtt hordozván, hogy az ő tenyeréből kérné elő Isten annak véré, és lenne az ő lelke annak lelke helyett, ha elmulatná kötelességét. Rettenti mindaddig, míg tapasztalja lelkesméretének felébredését, utasítja mit cselekedjék. Midőn tapasztalja megilletődését, ígéri a bűnök bocsánatját, ha látja megtérését, bátorítja a halál

félelmei ellen, bíztatja az örök boldogsággal, imádkoztatja ottan-ottan annak állapotjához képest. Ezen munkában jól segítheti magát a pap, ha fegyelmetesen megoldassa, és megtanulja Stehelin katekizmusi Házi kincsét, a XXI-dik kérdésre. És Drelinkourt XXIV-dik visitáját.

\* \* \* \* \*

B.) Mikor kétséges, ha a beteg megtért-é, avagy nem, látszik mindazáltal valami jele a megtérésnek: tudakozza a pap: Kegyelmed gondolkodik-e bűneiről? Minekelőtte a nyavalya érte volna, gondolkodott-e azokról? Vette-é tekintete, hogy jó volna azokból megtérni? Ha felel, hogy effélékről gondolkodott, tudakozza továbbá az ő megtérésének környüállásait ötóle, mikor és micsoda eszköz által tetszett az Istennek ötöt megilletni? Tudakozza továbbá: Ha esméri-é jól mik légyenek bűnei? Kivált mik légyenek, amelyekre leginkább tapasztalja hajlandóságát? Harag-é? Fösvénység-é? Kevélység-é? Igyekezik-é azon erőt venni? Tapasztalta-é, hogy ily igyekezetében valami előmenetele volt és vagyon-é? Ilyen állapotban:

### **Könyörgés**

Jézus, minden tiszteletre méltó idvezítő! Kétség nélkül a Te kegyelmednek drágalátos munkája a bűnösnek megtérése és idvezülése! Igaz a Te beszéded és megmarad mindörökké, hogy boldogok, aki szomjúhozzák és éheznek az igazságot, mert megelégtetnek: boldog, aki hiszen tebenned és hitének gyümölcsait megmutatja a szeretet által. Megesmérem, megvallom szegényvallással, hogy én eddig nem adtam meg tenéked azt a dicsőséget, mely illet tégedet, mint hívséges és mindenekre elégséges Idvezítőt, megvettem drága ígéreteidet, nem becsülöttem meg intéseidet, nem éltem, mint kellett volna az idvességnek eszközeivel.

Bocsássad meg könyörülő Idvezítő az én eddigvaló hihetlenségemet és engedetlenségemet! A félelem és reménység között hányattatom, vágyakozom tehozzád, de félek, hogy végképpen elvetsz engemet, bízom jóvoltodban, de ismét rettentenek temérdek bűneim, és háládatlanságom. Esmértesd meg Uram énvelem és éreztess megfoghatatlan szeretetedet, és szépségedet, hogy lelkemnek minden indulatai vonattassanak tehozzád, szakaszd el e világtól szívemet, és töltsd bé jobban jobban mennyei indulatokkal.

Ha ez ideig a Te [41] ruhádnak peremít a hitnek csak reszkető kezeivel illetem, engedjed, hogy ezután kiterjesztett karokkal ölelhesselek és magamhoz kapcsolhassalak tégedet, ha ez ideig kedvetlen voltam felvenni a Te igádat, engedjed, hogy ezután örömmel és hálaadással követhesselek tégedet. Ha, eddig nem fénylett a hitemnek és megtérésemnek világossága, adjad, hogy ennekutána láthassák meg azt mások is és dicsőítsék a mennyei Atyát. Ilyentén feltételem mellett könyörgök Uram, hogy tartsd meg életemet, gyógyíts ki nyavalyáimból és ajándékozd vissza egészségemet. Ha pedig az az Istennek akaratja, hogy mostani nyavalyám által legyen életemnek vége, dicsőítsd meg temagad az én idvezítésemben, építsd anyaszentegyházadat az én megtérítésemben, indítsd szent és kegyes életre felebarátimot az én példám által. Szent Nevedért kérlek, cselekedjél ily kegyelmesen én velem! Ámen! Mi Atyánk s.a.t

\* \* \* \* \*

Ha a beteg addig megtérésen kívül volt és csak most betegségében kezdett bűneiről gondolkodni, azokat bánni: lehet, hogy e még nem Isten, hanem csak világ szerint való bánat. Ilyenképpen szól a pap néki: Látok édes atyámfia jót. Vagynak itt valami jelei a megtérésnek. Vajon nem a haláltól való félelem miveli-é csak? Valakinek egész életet megtérés nélkül bűnökben töltöni. Egészséges korában nem gondolkodni annak elhagyásáról, és ... Meg kell mondanom, hogy ez a valóságos megtérésnek nem bizonyos jele.

Nem siet egyszer is a pap a bűnbocsátnak hirdetésével, inkább munkálkodik arra bírni a beteget, hogy igyekezzen megtérésének mentől több jeleit adni, hogy p.o. vallja meg nyilván bűneit, imádkozzék azoknak bocsátnajokért, intsen az olyanokról másokat s.a.t. Ilyen állapotban:

### **Könyörgés**

Igazsággal és szentséggel, kegyelemmel és irgalmassággal gazdag Isten! Meg kell vallanom, hogy nem esmérem én még a bűnnek iszonyú utálatos voltát: nem tudom mi legyen a különbség az Isten szerint és a világ szerint való szomorúság között: nem vészem észre, hogy ha a pokoltól való félelem háborít-é meg, avagy talán azt sajnálom, hogy a felséges Istent megbántottam: nem mondhatom, hogy eddig megvetvén e világot és megutálván a bűnt, magamat testestől lelkestől az Istennek dicséretire ajánlottam volna. Sőt inkább azt mondja nékem az én lelkeseméret, hogy eddig a bűnt szerettem, örültem a gonosznak: hallottam a Jézusnak hívogató szavait a megtérésre, de vagy nem figyelmeztem azokra, vagy olykor vakmerőképpen meg is vettem, avagy ha a jónak valami színét mutattam, azt csak világi tekintetből cselekedtem.

Öregbíti nyavalyásságomat ez, hogy oly tehetetlen vagyok, hogy magamtól meg nem térhetek, mert vajon megelevenítheti-é magát a megholt állat? Ha mindenható kegyelmes kezeidet reám nem veted és temagad meg nem tértesz valóságos megtérés nélkül az örök veszedelemben maradok. Óh, hosszútűrő Isten! Te engemet ez ideig elszenvetél, bűneimnek közepiben meg nem öltél. Tedd nagygyá és dicsőítsd meg énbenem a Te kegyelmességedet!

Úr Jézus Krisztus, Te a vakokat megvilágosítottad, a sántákat meggyógyítottad, a poklosokat

megtisztítottad, az halottakat feltámasztottad. Mutasd meg az én lelkem[42]ben, hogy ilyen mindenható és kegyelmes idvezítő vagy. Jézus a Te neved, légy azért nékem is Jézusom! Ez a Te dicsőséged, hogy még a legnagyobb bűnöst is idvezítéd, mint cselekedéd ama nagy bűnös asszonyi állattal, a dühösködő Saulussal, a tégedet megtagadó Péterrel és a keresztfán függő tolvajjal. Dicsőítsd meg én bennem a te jézusi nevedet és a Te szenvedéseidnek s halálodnak érdemeit. Ámen. Mi Atyánk s.a.t.

\* \* \* \* \*

Ha a beteg fellármázódva lenni láttatik, ezt négy félokok szerezhetik, úgymint:

a.) A világi dolgokra való tekintet minéműek a gazdagság, háznép, annak eleve képzelt nyomorúságai. Ezt más emberek is csendesíthetik. A papot, mint folytassa beszédét, utasíthatja Drelinkourt XXI. visitája.

b.) A papnak talán nem elég vigyázással ejtett valamely szava. Az ilyen esetet kell előre szorgalmasan eltávoztatni, midőn pedig megtörtént lesz és abból a betegnek fellármázódása következett, vagy meg kell vallani a hibát, vagy szükséges mentség és helyes magyarázat által jóvátenni, elhitetvén a beteggel pap, hogy néki annak lelki hasznára tökéletes igyekezete és nagy számadás alatt tartozó kötelessége legyen, ezt pedig minden szelídséggel, szeretetnek jelentéseivel.

c.) Az halál fájdalmaiból való félelemből. Ilyenkor nagy nyájassággal és békességes türéssel viseli magát a pap a beteghez. Beszéli, hogy az halál álom, még pedig édes álom az híveknek. Út és általmenetel örök dicsőségre. A lélek nem hal meg. A test is feltámad s.a.t.

d.) Származhatik a betegnek fellármázódása az Isten ítéletitől való rettegésből. Vigasztalja ekkor a pap ötet, de csak annyiban, amennyiben ítélni, hogy megtért legyen. Jobb az ilyen embernek állapotja, mint akik helytelen bizodalommal telnek bé.

\* \* \* \* \*

Ha reménység fordul, hogy a beteg meggyógyul, ilyenkor felfogadtatja a pap vele, hogy ennekutánna jobb és kegyesebb életet él, megmutatja, hogy e világi életet főképen azért illik kívánni, hogy örök idvességet keresse, hogy szent és kegyes élete által kipótolhassa elébbeni életének hibáit. Ilyennel való beszélgetésben segetheti a papot Drelinkourt[!] XXIV. visitája:

### **Ekkori könyörgés**

Óh nagy Isten! Aki nagy és csudálatos dolgokat cselekeszel, annyira, hogy senki azoknak végekre ne mehessen. Te bírsz Uram az életnek és halálnak kulcsaival, megölsz és ismét megelevenítesz, amint erre példa vagyok bűnös és alázatos szolgád e máj napon. Mert az halál kapujából hozál engemet ismét vissza az életre, melyért áldom és dicsőítem a Te szent nevedet mindörökké. Bizony Tenálad vagy Uram az életnek kútfeje és a Te világosságod által látom a világosságot. Ezt mondom vala az én betegségemnek idején: nem látom az Urat, az Urat az élőknek földében, nem látom többé az embert e világnak lakói között. De Te Uram, csudát cselekevel énbennem, mert engemet elalattál és ismét megelevenítettél, a Te hozzám való szerelmedből megszabadítád életemet a koporsó[43]ból. Mert hátod megé vetéd minden én bűneimet!

Adj Uram új erőt, új kegyelmeket énnékem az új étellel egyetemben, hogy élhessek a Te nevednek dicsőségére, anyaszentegyházadnak épületére és az én lelkemnek idvességére. Adjad Uram, hogy úgy rendelhessem kegyelmed által életemet, hogy akármikor jöjj is el lelkemnek megkérésére, készen találtassam mindenkor és nagy örömmel, s bátorsággal tehessem azt le a Te szentséges kezeidbe! Ámen! Mi Atyánk...

\* \* \* \* \*

### **Mikor a beteg halálra válik, de még nyelvén vagyon, és bír az érzékenységekkel**

A pap ily módon szól:

Kedves Atyámfia! Az Isten rendelte el kinek-kinek életét és esetit. Ő felsége tudja, meddig határozta kegyelmed napjait, hatalmas életet nyújtani. Jó mindazáltal az embernek még egészséges korában is annál inkább betegágyában úgy készülni, mintha mindjárt kimenne e világból. Egészséges korábban tanulta szent vallásunknak fundamentumosabb cikkelyeit, azokról értekezöttünk mostani betegségében is. Az Isten esméri a szíveket, hogy pedig kegyelmed továbbra is készülhessen az Ő felsége színe eleibe, feltészek néhány kérdéseket, hogy azokról gondolkodjék, és amennyire lehet feleljen:

Esméri-é nyavalyásságát és hogy a bűnért kárhozatot érdemelne? Bánja-é bűneit és kívánja-é azoknak bocsánatját? Hiszi-é, hogy a Krisztus Jézus egyetelenegy közbenjáró, kin kívül nincsen senkiben másban idvesség? Folyamodik-é ő hozzája? Meg bocsát-é jószívvel mindazoknak, akik beszéddel, vagy cselekedettel megbántották? Kész-é bocsánatot kérni viszontag, akiket akármiképpen megbánthatott? Érez-é magában tökéletes szándékot a szent és kegyes életre, ha tetszenék Istennek világi életét nyújtani?

Ha ezekre igennel felel a beteg, a pap mondja: Kegyes Lélek! Megbocsátom a te bűneidet azaz hirdetem, hogy bűneid megbocsáttattak oly bizonyoson, valamint szíved szerint ezen vallást térszed.

### **Könyörgés**

Életnek és halálnak Ura, minden testnek és léleknek Istene! Ímhol vagyok Uram én, légy énnékem a Te szent akaratom szerint! Tudom, hogy ha énvelem szoros igazságod és az én gonosz bűneimnek érdemei szerint kívánsz bánni, halálnál és örök kárhozatnál egyebet nem várhatok. Mert még az egek is nem elég tiszták a te szemeid előtt és még az angyalokban is találtál bűnt, mennyivel inkább én bennem utálatos és dohos emberekben, aki, mint a víz, úgy szomjúhoztam az álnokságot? Tenéked Uram, igazság, énnékem pedig orcapirulás. Nem esem mindazonáltal kétségbe, hanem bocsánatot kérek tetőled, ítélő bírámtól.

Jusson eszedbe irgalmasságoknak Atyja! Ama te idvességes ígéreted, melyet magadra való esküvéssel is megpecsételtél, hogy nem kívánod a bűnösnek halálát, hanem inkább megtérését és életét. Téríts meg Uram engemet és megtérek. Vonj engemet és én teutánad futok. Hiszek Uram! De gyenge az én hitem. Légy segítségül az én hitetlenségemnek.

Mosogasd meg lelkemet a Te szent fiadnak drágalátos vérében és szentelj meg Szentlelked által, hogy tiszta lévén [44] minden mocsoktól és fertelmességtől, olyan állapotban költözhessék ki e mulandó testből, melyben befogadtathassék ama mennyei Jéruzsálembe és bébocsáttathassék a Te szent színdenek örökkévaló szemlélésére! Adjad Uram, hogy ezentúl porrá vállandó testem is még valaha halhatatlanságot és romolhatatlanságot öltözzvén magára, hasonlatossá tétessék a Te szent fiadnak dicsőült testéhez, mely állapotban osztán lelkestől, testestől részesülhessek abban a dicsőségben és boldogságban, aminéműt itt szem nem látott, fül nem hallott és csak fel sem ment az embereknek gondolatjokba.

Uram halgass meg! Uram légy kegyelmes! És cselekedd meg mindezt temagadért és annak érdeméért, aki így tanított minket imádkozni: Mi Atyánk! s.a.t Ámen!

[A környül állásokhoz alkalmaztatva folytatja tovább is a pap beszélgetést ily módon:]

Az ördög, mint az ordító oroszlán széjjeljár, keresvén kit elnyelhesse: de szent Jakab azt mondja: álljatok ellene az ördögnek és elfut tőletek. Szent Pál: vedd fel az hitnek paizsát, hogy ennek a gonosznak minden tüzes nyilait megolthassad. A Jézus az ő szenvedéseihez közelgetvén, ezt mondotta vala: eljött e világnak fejedelme, de énellem semmi hatalma nincsen. Aki hiszen a Krisztus Jézusban, nincsen miért féljen, nem árthat annak a sátán. Akiket nékem adtál, én megőriztem és egy is azok közül el nem veszett. Az én juhaimat az én kezemből senki ki nem ragadhatja.

Az utolsó órához közelgető embernek ottan-ottan szeme *eleibe* ötlök az halál és irtóztatja őtet. De nincs miért ettől is félni. Azt mondja szent Pál: Hol vagyon halál a te diadalmad? Hol vagyon koporsó a te fulánkod? Az Istennek légyen hála, aki adott diadalmat nekünk ezeken, a mi Urunk Jézus Krisztus által. Úgy illik nézni a halált, mint amely által elvégeztetik unalmas bujdosásunk és megszabadul lelkünk a testnek fogságából.

### **Könyörgés az halál félelmei ellen**

Könyörületességeknek Atyja! A Jézusban megengeszteltetett édesatyánk. Ímhol vagyok! Tehozzád folyamodom én szegény elrémült szolgád (szolgálód). A Béliálnak fiai és a halálnak rettegettetései környülfoganak engemet. De Te, Uram, légy segítségül énnékem: öltöztess fel a hitnek paizsában és adj győzedelmet. Tiltsd el tőlem a setéségnek angyalait, jártass tábor környülem szent angyalaiddal és mikor kiköltözik lelkem testemből, vitesd vélek az egekbe! Rejtsd el szemem elől az halálnak irtóztató ábrázatját, hogy félelem nélkül nézhessem őtet, sőt úgy nézhessem, mint örömmondó követet, aki ezt a jó hírt hozza tetőled, jelen van az óra, melyen elhagyván e világot elmenjek a mennyei Atyához, az örök életnek elvételére és bírására! Te pedig nyisd meg énnékem az igazságnak kapuit, hogy azon bémenvén dicséretet és dicsőséget tulajdonítsak tenéked a sok ezer angyalokkal, és a megboldogult szentekkel! Ámen!

[Beszélget a pap, ha lehet tovább is]

A bűnöknek irtóztató képei ottan-ottan nyughatatlankodtatják a lelkieméretet. Nem kell azokat takargatni, sőt inkább jó nagyítani, jó az embernek magát megítélni, tudván azt, hogy, aki megvallja bűneit, kegyelmet nyer: bízzál fiam, megbocsáttattak néked a te bűneid, ezt mondja a könyörülő Jézus [45]

### **Könyörgés**

Uram Jézus! Éreztessed az én szívemben ama vigasztalással teljes szavaidat: bízzál fiam (leányom) megbocsáttattak a te bűneid! Bizony, bizony mondom néked, hogy tenéked örökéleted vagy és a kárhozatra nem mégy, hanem általmégy az halálból az életre! Emlékeztess engemet a Te halálodról, hogy ne rettegek tovább bűneim miatt, mivel hogy Te eleget tettél azokért. Ne féljek a törvénynek átkától, mivel hogy Te a keresztfán lettél átok én érettem is. Tenéked ajánlom lelkemet, kísérted bé szent angyalid által az Ábrahám kebelébe. Ámen!

\* \* \* \* \*

[Mikor már a beteg érzékenségeitől nagyobbára megfosztatott, ekkor:]

### **Könyörgés**

Óh, mi Urunk! Istenünk! Ímé nem beszélhetünk a Te szolgálóddal (szolgálóddal), ő is nem szólhat mivelünk, de segítségül hívhat Téged ezen legnagyobb szükségében. Te pedig érted az ő szívének sóhajtásait, szólhatsz néki szíve szerint való szókat, amelyek bizonyosságot tégyenek hozzájavaló kegyelmedről. Mondjad ezt az ő lelkének néki: az én kezeimnek munkája vagy Te, az én képemre teremtetted, egyszülött fiannak drágalátos vére által megváltottalak tégedet, jövel hát és bírd az országot, melyet készítettem számodra is, világ fundamentumának felvettetése előtt!

Óh, könyörületességnek Istene és Atyja! Könyörülj ezen Te szolgálódon (szolgálódon), rövidítsd meg az ő kínjait és szenvedéseit, végyed magadhoz az ő lelkét. Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

\* \* \* \* \*

#### **[Mikor szintén haldoklik a beteg]**

##### **Könyörgés**

Minden testnek és léleknek Istene! Ne késsél, jöjj el ide! Szerelmes Jézus, kinek sebeid a mi meggyógyulásunk, haláloed a mi életünk, állj mellé ezen keresztyén atyánkfiának az ő utolsó és igen súlyos bajvívásában! Szégyenítsd meg a sátánt, adj győzedelmet ezen nyavalyás léleknek! Áldott Szentlélek Úristen! Pecsételj meg őnéki az evangéliumnak ígérteit, sőt ezeket zsenge képpen éreztessed övéle.

Szenteld meg drága áron megváltatott Lelkét, hogy találjon kedvet a mennyi Atya előtt, viselj gondot az ő testéről is, melyet arra méltóztattál, hogy templomod lenne, építsd fel ezt amaz utolsó *napon* ujjannon és emeljed olyan állapotra, hogy nagyobb legyen e második háznak dicsősége, hogy nem az első háznak dicsősége vala. Ekkor léssen, óh legyen is, hogy összevgyűlvén e világnak négy széleiről minden választottaid, egy szívvel és szájjal áldunk, dicsőítünk Tégedet az Atyával és a Fiúval. Mert bizonyára Tiéd, csak egyedül Tiéd, óh dicső Szent Háromság, az áldás, tisztesség. Dicsőség és hatalom örökon-örökké. Ámen! Mi Atyánk s.a.t. [46]

\* \* \* \* \*

#### **[Meghalálozván a beteg a jelenvalókhöz]**

##### **Papi intés**

Látjuk szerelmes atyámfiat a mi sorsunknak igaz képét, szemeink előtt látjuk mit várhatunk mi is, ki tudja, talán kevés idő, kevés napok, sőt talán csak egynéhány órák múlva. Ez a példa megtaníthat minket, hogy mondjunk le jó idején e világnak minden hiábavalóságairól és a testnek minden kívánságairól és ottan ottan így fohászkodjunk a Móssal: Uram taníts meg minket, hogy jól tudhassuk a mi napjainkat számlálni, hogy járassunk bölcs szívvel.

\* \* \*

#### **A lelkek őrizetének gyakorlása a botránkoztatók körül**

[A botránkoztatók azok és olyanok, akik gonosz életekkel, avagy cselekedetekkel, vagy a közönséges társaságnak, vagy az eklézsiának egyességét, békességét megháborítják, a közönséges rendtartást bontogatják, magános személyeknek lelkesméretbéli akadékat!] szereznek. Olyanok továbbá ezek, kiket a külső tisztviselő a polgári törvények szerint fenyíték és büntetés alá von, vagy olyanok is, akik ellen polgári törvényes kereset nem tartatik.

A papnak pedig nagy kötelessége mindkét rendbéliek körül dajkálkodni, aszerint amint tanítatunk Mát. XVIII: 15, 16, 17; 1 Kor. V; 2 Tess. III. 6, 1 Tim. V: 1,2,3,19,20,21. Amely szentírásbéli helyekből bizonyos az, hogy az egyházi fenyíték isteni rendelés, hogy a botránkító bűnösöket a gyülekezetben meg nem kell szenvedni, sőt hogy a magános híveknek is nem kell azokkal társalkodni, hogy a lelkipásztorok az olyanok ellen tartoznak kikelni és őket mind magánosan, mind mások előtt kötelesek megfeddeni, és ha szükség úgy kívánja, az eklézsiából is kivetni, míg penitencia tartásoknak és megjobbulásoknak jeleit adják. Ilyenek főképpen: a paráznák, házasságtörők, gyilkosok, tolvajok, káromkodók, hamis esküvők. Az ilyen bűnös, vagy szabadon jár, vagy őrizet alatt tartatik Ahhoz képest vagy magához hivatja a pap, vagy hozzája mégyen és az vagy nem tagadja, vagy pedig tagadja gonosz cselekedetét.

Ha hihetőleg vádoltatik valaki botránkító cselekedettel, aki szabadon jár, a pedig azt tagadja, inti a pap, hogy tisztítsa ki magát a rossz hírből, mentse meg a vád ellen és erre őnéki, a törvénynek tartása szerint időt ad, s utat mutat]

Ha nem tagadja bűnét a vádoltatott, vagy az őellene megbizonyosodik, magánosan beszél vele e következő példák szerint:

##### **A részegessel**

Tudod-é, vetted-é számba valaha, mit mond szent Pál apostol? A részegesek nem bírhatják az Istennek országát örökségül 1 Kor. VI. Ne légy azok közül, kik bortól megrészegednek Péld. XXIII. Gondold meg melyen gonosz legyen a részegeskedés. Ez *egy* neme a mértéktelenségnek, melyet kivált[47]képpen való módon

tilt és utál az Isten: ezzel együttjárnak sok tetemes bűnök: káromkodás, hamis és szükségtelen esküvés, lopás, legalább amid van magadtól és házad népétől ellopod azt, idővesztegetés. A baromnál alábbvalónak teszi magát a részeges, mert a kelletlen nem iszik, sem pedig úgy, hogy elveszesse érzékenységét.

Meghábortítja felekezeteit, öszvezarja a közönséges társaságnak békességét, nyugodalmát. Sokképpen botránkoztatja a becsületes embereket, kivált a keresztyén híveket. Olyan mérgesítetet [!] kútfő a részegség, amelyből csak gonosság és veszedelem foly ki. Az ilyennek megtérését, ha megrögzik e bűnben, ritkán lehet reményleni, mert ez a bűn, nem hogy kisebbedne, de sőt nevededik a kórosság által. Szállj magadba. Térj meg, mert egyéb aránt az Isten országának örökösse nem lehetsz.

### **A gyilkossal**

Az első törvény, melyet kihirdetete Isten az özönvíz után e vala: aki kiontándja az embernek véré, ember által ontassék ki viszont annak vére. 1 Moz. IX. Egy gyilkosnak is nincsen élete ömagában. Az Úr Jézus a gyehehnára mondja méltónak, ha valaki csak bolondnak mondja is felebarátját, hát, aki halálos képen gyűlöli azt? Mit mondjunk, aki meg is öli? Drága az embernek az élete. Egy hajszálat nem teremthetünk. Visszaszerezhetetlen, akármelyet térszen a gyilkos. Szállj magadba, esmérd meg bűnödnek iszonyú voltát, tarts penitenciát. Valld meg mindenekelőtt azt, hogy tevéled együtt teéretted könyörögjenek a hívek, vegyenek tanúságot minden emberek, az ilyen esetet eltávoztatni.

### **A tolvajjal**

Sem a lopók, sem a ragadozók az Isten országának örökségét nem bírhatják, 1 Kor.VI. Add vissza, vagy pótolod ki a kárt, melyet felebarátodnak tettél. Tarts penitenciát. Szűnjél meg a lopástól. Vond el magadat a rossz társaságtól.

### **A paráznáról**

A paráznák és a házasságrontók az Isten országának örökségét nem bírhatják 1 Kor.VI. Nem méhet bé a mennyei Jéruzsálembe valami megfertéztetett. A paráznáknak részek a tüzes és kénköves tóban lészen. Jel. XXI. Távoztassátok el a paráznaságot, miden bűn, melyet az ember cselekeszik, a testen kívül vagy, de, aki paráználkodik, a maga teste ellen vétkezik. 1 Kor. VI. Szemed előtt kell vala tartani a hetedik parancsolatot, melyet még gyermekkorodban megtanultál. Ne keress abban mentséget, mintha itt csak a nős paráznaság tiltatnék. Mert Zsid. XIII. azt mondja: a paráznákat és a házasságrontókat az Isten megítéli. Látod, itt világosan megkülönböztetik a paráznaság a nős paráznaságtól és egyaránt mindenik kárhoztattatik. Térj meg. Ha szintén a polgári törvény arra nem kötelezne is, önként tarts penitenciát, töröld el a botránkoztatást, melyet szerzettél az ekklesi[48]ában, hogy jól légyen a te lelkednek dolga.

### **A hamis esküvővel és káromkodóval**

A hamis esküvés és káromkodás irtóztató bűnök! Ördögi bűnök ezek. Mert az ördögök káromolják szüntelen az Istennek szent nevét. Bolondok az ilyen bűnösök, kivált a káromkodók. Mert ingyen szolgálják az ördögöt és veszti el magokat. Az egyéb bűnökre talán a haszon, vagy a testi gyönyörűség viszen valakit, de a káromkodásban semmit effélét is nem találhatni. Annyival iszonyúbb bűn továbbá, hogy feltészi az emberben a zabolátlan indulatot, haragot s.a.t.

\* \* \* \*

### **Az eklésiakövetésnek módja**

Szerelmes atyámfiai! Tudjátok az Úr Jézus Krisztusnak tanítását, ama példabeszéd által: Ha valakinek száz juha vagy és egyet elvesztend, avagy nem hadja-e el a kilencvenkilencet és nem mégyen-e annak keresésére, amely elveszett, míglen azt megtalálja? És minnekutána megtalálja, felveti az ő vállára örölvén. Mondom néktek, hogy ilyen módon öröm lészen mennyben egy megtérő bűnös emberen, nagyobb hogy nem, mint kilencvenkilenc igazakon, kik nem szűkölködnek megtérés nélkül.

Ez az előttünk álló személy a kegyes életű híveknek seregéből eltévelyedett vala, adván magát oly tetemes bűnre, mellyel az Istennek nyilvános parancsolatját megrontotta, magát méltó haragnak és bosszúállásnak tárgyává tette, titeket megbotránkoztatott és arra kényszerített, hogy mind magános társalkodásokat ötöle megvonnátok, mind pedig a szent gyülekezetből kirekesztetni, kiváltképpen az Úrnak asztalától eltiltatni kívánnátok az apostolnak ama tanítása szerint: ha valaki, holott atyafiúnak nevetetik, parázna, avagy fösvény, avagy bálványimádó, vagy szidalmazó, vagy részeges, vagy ragadozó, az ilyenekkel ingyen se egyetek. Vessétek ki a gonosz embert tiközületek.

Mostan pedig engedett ő az Úr beszédének intésének, melyet vett éntőlem: önként (kényszerítés nélkül) előállott, hogy amiképpen nyilván vétkezett és botránkoztatott, úgy megvallja tielőttetek bűnét és kérje annak bocsánatját az Istentől és titeket is megkövetvén szereteteket s keresztyén atyafiúi társalkodásokat visszanyerje.

No, azért bűnös személy! Megvallod-e, hogy T.T. cégéres vétkeiddel az Isten törvényét megrontottad,

ezen szent gyülekezetet megbotránoztattad? Felel: Megvallom. Bánod-é gonosz cselekedetedet és botránoztató életed módját? Felel: bánom.

Óhajtod-é bűneidnek bocsánatját az Istentől? Felel: Óhajtom.

Ígеред-é magad megjobbítását? Felel: Ígérem.

### **Borulj le és könyörögj**

Én Istenem! Én szegény nyomorult nyavalyás, bűnös ember, szégyenlem és átalom szemeimet felemelni hozzád, mert vétkez[49]tem én Istenem ellened és az ég ellen, nem vagyok méltó, hogy te fiadnak (leányodnak) neveztessem, méltó vagyok pedig, óh Isten, hogy elvess engemet a Te szent színed elől és hogy a Te haragod megemésszen engemet az alsó pokoliglan.

Mit cselekedjem, óh embereknek őrizője! Ne szállj perbe és ítéletbe én velem, mert meg nem állhatok előtted. Óhajtom, óh szent Isten, a Te kegyelmességedet. Nálad vagyom az irgalmasság és a bűnbocsánat, könyörülj rajtam az én édes Jézusomnak érettem kiontatott szent véréért. Bízgat engemet a Te édesatyai ígéreted, melyben ezt mondottad: Élek én Isten! Nem gyönyörködöm a bűnösnek halálában, hanem hogy megtérjen és éljen. Téríts meg engemet, hogy én lehessen példa a bűnösöknek megtérésekre, hogy ezután tudjam bölcsebben számlálni életemnek rövid napjait, hogy a Te mennyei segedelmed által szent, ártatlan életben járván, lehessen az én életem a Te szent nevednek dicséretére, szegény lelkeknek örök idvességére. Ámen. Mi Atyánk. s.a.t.

[A gyülekezethez fordul és ezeket mondja]

Szívem szerint sajnálom, hogy botránozkodást szerzettem rossz életemmel és utálatos bűnömmel: bocsánatot kérek, ajánlom magamat keresztyéni szeretetekbe! Mint megtérő bűnöst fogadjanak könyörülő szívvel, hogy a szentekkel együtt tisztelhessem az Istent és tanulhassam életemnek törvényeit. Minden felekezeteim végyenek példát és tanúságot én rólam, hogy akik állanak megláss'k valamiképpen el ne essenek, aki pedig vétkezendik, szánja meg és hadja el bűneit, hogy kegyelmet nyerjen.

[A pap mond]

Légyen neked a te hited és vallástételed szerint! Én a Krisztusnak méltatlan, de hivatalos szolgálja megbocsátom a te bűneidet, azaz hirdetem azoknak bocsánatját, hogy amint szíved szerint megvallod, szánod és elhagyni kívánod azokat, azonképpen megvagnak azok bocsátva! Menj el most békességgel, meglásd többé ne vétkezzél.

[A gyülekezethez szól a pap]

Keresztyén atyámfiak! Látátok és hallátok ezen személynek vallástételét, könyörgését, bocsánatkérését. Elég az ilyennek a mindennek előtt lett megdorgálás, már továbbá ajánlom keresztyén szeretetekbe, emlékezzetek meg őröla könyörgéseitekben, fogadjátok bé társalkodásokatokba, vigasztaljátok ötet, intsétek és oktassátok! Azonban egyen-egyen végyetek példát és tanúságot, hogy minden gonoszt eltávoztassatok és minden jóban magatokat gyakoroljátok, mert e kedves az Istennek előtte. Örvendeztetek az Úrban, aki így felkeresi és magához hívja az eltévelyedett bűnöst. [50]

\* \* \* \* \*

### **A rabok látogatásának módja**

[Ahol tömlöc vagyom, gyakorta meglátogatván a pap a rabokat, igyekez megtudni, melyik miért fogattatott el, mivel vádoltattatik, meg vallja-é azt, avagy tagadja? Méltán gyanús-é, avagy éppen ártatlan? Igyekezik tovább kinek-kinek megvizsgálni tudományát, lelkiállapotját, oly módon, mint felyebb leíratott a betegeknek megvizsgálása. Beszélget mindenikkel, oly formán, mint leíratott mindjárt felyebb a botránoztató bűnössel való beszélgetésnek módja. Ha ezeket egy látogatással véghez nem viheti, más időre osztja. Minden látogatásban mivel pedig ezeket:]

A.) Tanítja a keresztyén vallásnak és erkölcsi tudománynak fundamentumosabb cikkelyeire a tudatlanokat, aszerint, amint felyebb a tudatlan betegnek tanításáról megíratott.

B.) Inti őket illy formán: bírjátok békességes türés által a ti lelkeiteket, fordítsátok hasznokra mostani nyomorúságokat. Módot talált az Isten a ti megbüntettetéseitekben. Kétség nélkül úgy vagyom, hogy visszaéltetek szabadságatokkal, nem különböztettétek meg mi szabad, mi tilalmas, mi illendő, mi illetlen, mi jó, mi rossz. Nem gondolkoztatok a mennyországról, a halálról, pokolról, nem imádkoztatok. Fordítsátok ezt a nyomorúságot hasznokra. Végye számba mindenik a maga bűneit, vallja meg az Istennek azokat, szánja meg, kérje bocsánatjokat. Ne titkolja el egyik is, igazán feleljen a tisztviselőknek kérdéseikre. Miért szaparítanátok bűneiteket, vagy tagadván, vagy palástolván azokat.

Az Isten szava ez: aki megvallja és elhadja bűneit, irgalmasságot nyer. Ne gondolkodjatok pedig csak azokról a bűnökről, melyekért fogva estetek, kétség nélkül mindeniknek vagynak olyanon kívül más bűnei is Isten előtt, sokak és nagyok. Idő telésével és sok gonoszságoknak gyakorlása után mégyen az ember a bűnnek arra a mértékére, melyet a külső tisztviselő megszokott büntetni. Fel lehet tenni, hogy sokat lopogatott a lopó,

míg hegyi tolvaj vált belőle, sok tisztátalan gondolatot forralt a szemérmetlen a maga szívében, sokszor elegyedett rossz társaságban, sok intést és fenytétet vetett meg, míg olyan elfajultá lett, hogy a tisztviselő ellene kikeljen. Megemlékeztek mind az effélékről. Tud az Isten mindeneke. Kikeresi a bűnt, kinyilatkoztatja a titkos gonoszságot, mert szent és igaz ő, ki nem hagyja a bűnt büntetetlen. Mindazáltal irgalmas is, megkegyelmez ő felsége a töredelmes léleknek a Jézus Krisztusért. Térjete meg.

A veszekedők forgassák elméjében a bölcsnek ama szavait: utálatos az Úrnak minden, aki elméjében felfuvalkodott, minden erejével is meg nem nyerheti, hogy meg ne büntetessék. Péld. XVI: 5. [51]

A gonosz nyelvűek emlékezzenek meg szent Dávid tanításáról: tartóztasd nyelvedet a gonosztól és a te ajkaidat, hogy ne szóljanak csalárdságot. Ismét Jak. III. az embernek *nyelve tűz*, mely a gyeheennának tüztől felgerjesztvén, mind e világot megégeti.

A bosszúállásnak kívánoi: magatokért bosszút ne álljatok Róm. XIII. 19. Legnemesebb bosszúállásnak neve: jól tenni az ellenséggel, meggyőzni a gonoszt jóval s.a.t.

Az esküvők és káromkodók: ne nyissák meg szájakat egyébre, hanem a teremőnek dicsőítésére.

A tolvaj, aki oroz vala, többé ne orozzon, hanem inkább munkálkodjék, hogy légyen mit adni, akinek szükség. Forgassa elméjébe Ákán, Géházi, Júdás s.a.t szomorú példájokat.

A buja életű feszítse meg a testét, annak indulatival és gonosz kívánságaival együtt s.a.t.

Aki ártatlan, hogy nem cselekedte a gonoszt, mellyel vádoltatik, vigasztalja magát azzal, hogy Isten az ő ártatlanságát világosságra hozza. Azonban végye eszébe, hogy ha abban ártatlan is, amivel az emberek vádolják, mindazáltal vagynak más bűnei, melyeket az isteni bosszúállás nem tűrt tovább.

Egyszóval, ki-ki adjon végbűcsút a maga bűneinek, hogy mikor kimégyen a tömlöcből, úgy menjen ki abból, mint arany a kohóból, azaz megtisztítva. Most pedig immár

### **Könyörögjete**

Minden vigasztalásoknak Istene! Alázatosan reménykedünk szent felségednek, fordítsd könyörületességgel teljes orcádat mihozzánk, szegény rabokhoz, kik különbféle okokért ezen keserves rabság alá rekesztettünk! Te tudsz mindeneke, megszűnne látod az embereknek gondolatjaikat, tudva vagynak tenállad mindenikünknek élete, külső-belső cselekedtei, módát találta a mi bűneiknek megbüntetésében. Megvaljuk, hogy Te erős bosszúálló Isten vagy, ki meglátogatod az atyáknak vétkeket a fiakban harmad- és negyedízigen azokban, akik gyűlölnék tégedet, de egyszersmind irgalmas Atya vagy Te, ki nem gyönyörködöl a bűnösnek veszedelmében, hanem inkább megtérésében, és életében.

Fordítsd a mi jovunkra ezt, a mi raboskodásunkat és nyomorúságunkat. Serkends fel egyen-egyen a mi lelkünk esméretit, hogy ki-ki mi közölünk megismerje nyavalyásságát, szánja meg és hadja el gonoszságait és nyerjen kegyelmet teelőtten szent fiadnak, az Úr Jézus Krisztusnak véghetetlen érdeméért. Midőn a mélységből kiáltunk tehozzád, hallgass meg minket, viselj gondot mirőlünk, dicsőítsd temagadat a mi megtérésünkben és megjobbulásunkban. Hajtsd könyörületességre mihozzánk az előljáróknak, a gondviselőnek, és a táplálónak szíveiket. Adj békességes tűrést a nyomorúságok között, erőt a kísértetek ellen. Mikor a szenvedéseknek unalmi békételességre ingerlenének minket, juttasd eszünkbe, hogy az [52] örök pokolnak kínjaira lettünk volna méltók, ha a Te véghetetlen irgalmasságod szent fiadnak közbenjárása által meg nem szabadított volna minket.

Akiket innen megszabadítasz Uram cselekedjed, hogy ezen szenvedéseiket hasznokra fordítsák, megemlékezzenek fogadásaikról és többé ne vétkezzenek, hogy gonoszabbul ne légyen dolgok! Hagyják ez utálatos és megfertéztetett helyen minden testi kívánságaikat és indulatjaikat, és új életet kezdjenek a Te kegyelmed által élni, mely kedves légyen tenéked szent fiadban, az Úr Jézus Krisztusban! Úgy hogy még ezt mondassák lelkeiknek nagy örömmel, a Te szolgáladdal: Minekelőtte megaláztatnám, én tévelygek vala, mostan pedig a Te beszédidet megőrizem! Jó énnékem, hogy megaláztál, hogy megtanulnám a te parancsolataidat!

Akik pedig igaz ítéletből halállal fognak közölünk büntettetni, állj melléjük és erősítsd őket kegyelmed által, hogy békességes tűréssel és szent áthatatossággal szenvedjék azt el, bizonnal tudván, hogy ha a Te bölcs tetszésedből szenved most az ő testek, azért léssen ez, hogy megtartassék az ő lelkek. Mikor pedig kiszabadulnak e fogságoknak, sőt testeknek is az ő tömlöcéből, találják nyitva a mennyországának kapuját.

Akik végezetre ártatlanok, hozzád napfényre ártatlanságokat, hogy ők hálaadással emlegessék életeknek minden idejében a Te csudálatos és kegyelmes szabadításodat és magasztalni meg ne szűnjenek úgy is, mint aki oltalmazója vagy az ártatlanságnak, aki nem engeded, hogy a hamisságnak vesseje sors szerint uralkodjék az igazakon, ha szintén elbocsátsd is ez ideig őket a tiédnek megpróbáltatásokra, hogy nagy örömmel így szólhassanak még valaha: Az Úrnak haragját hordoztam, mert vétkeztem vala őellene, de meglátta az én peremet és igaz törvényt tett énnékem. Kihozott engemet a világosságra és megláttatta velem az ő igazságát. Az én ellenségeimet pedig, akik ezt kérdezik vala tőlem, hol vagyon a te Istened? megszégyenítette. Uram, halgass meg mindezekben, szent fiad a Jézus közbenjárásáért! Ámen!

\* \* \* \* \*

## Megsentiázott rabnak halálra való készítése

\*

A tisztviselőnek lelki esméret szerit való kötelessége oly parancsoltatot adni és rendet tartani, hogy a halálra sentiázott rab készíthessék, s mindent akörül végbe vihessen a pap, valamit az ő kötelessége hoz ma[53]gával. Evégre:

1.) adja tudtára idejekorán a papnak, hogy melyen rab sentiáztatott meg, mikor fog exequáltatni, eziránt mindazáltal magának a papnak is szorgalmatos vigyázással kell lennie, hogy mihelyt a halálos sententia kimégyen, dajkálkodhasson vele.

2.) Viseljen gondot oly helyről, az hol a pap csendesen, bátorságosan és egészségének romlása nélkül folytathassa nagy kötelességét.

3.) Az exequationak idején a lármázásnak csendesítésével és minden kegyetlenkedésnek vagy rendetlenségnek eltávoztatásával segilje a papot, hogy munkálódhassa e kettőt: a megsentiáztatottnak idvességét és a kíséző népségnek intettetését.

\* \*

### A papi szolgálát

1.) Mindeneknek előtte azon munkálodik, hogy a megsentiáztatottnak figyelmezését megnyerhesse. E végre nyájjason beszélget véle, szánakozik rajta és meghitetni igyekezik, hogy az ő szóvára kíván mellette lenni, s el sem hadja mindvégig.

2.) Tanítja, mivel hogy az ilyenek többnyire nagy tudatlanságban vagynak. De csak igen rövid summáját beszéli elő a keresztyén vallásnak.

3.) Megrázogatja és megvizsgálja annak lelkiesméretit, hogy megesmérje lelkiállapotját, észrevégye, ha megátalkodott bűnössel vagyon-e ügye, vagy jobbra változott indulatúval. Ahhozképest:

4.) Ha a bűnöst megkeményedettnak esméri, rettentí azt, eleiben adván az ő bűneinek természetit, s irtóztató voltát és a jövőndő életnek rettenetes és örökké tartó büntetéseit, melyekre méltóvá tette magát.

5.) Ha jó indulatúnak tapasztalatik a megsentiázott, ezt serkenti a penitencia-tartásra, vigasztalja, bátorítja mind a kárhozatnak, mind a testi halálnak félelmei ellen.

6.) Mindenik rendbélinek előadja, hogy sokkal több és nagyobb bűneik is vagynak Isten előtt, mint az, amelyet az emberek megtudtak és a tisztviselő a törvény szerint büntet.

Mindezeket mivel a pap előre való jó készületből buzgósággal, szelídséggel és okos vigyázással, alkalmaztatván szavait, beszélgetésének rendit, módját a rabnak megfoghatásához és egyéb előforduló környűállásokhoz. Ezekhez tartozik a könyörögtetés:

\* \* \*

### Mikor a sententia a rabnak kimondattatik

Óh erős bosszúálló Isten! Hallom az ellenem mondott halálos sententiat, a gonosztévőkkel vagyon az én részem, gyalázat, fájdalom, félelem és rettegés az én sorsom, igaz vagy Uram Te, és igazak a Te ítéleteid, mert én vétkeztem. Legyen meg Uram a Te szent akarod énrántam, szenvedjek a testben, csak hogy kegyelmezz bűnös lelkemnek. Adjad, hogy a törvény szerént való halálos sententiat, váltsa fel az én szívemben az evangéliumbéli ígéerteidnek örvendetes híre. Bocsássad meg minden én bűneimet az [54] Úr Jézus Krisztusért, és amely kevés része hátra vagyon életemnek adjad, hogy fordíthassam azt bűneimnek megsíratására és ha megjobbulásomnak gyümölcsei immár nem lehetnek, vedd kedvesen megtörődött szívemnek sóhajtásait. Ámen. Mi Atyánk s.a.t.

\* \* \* \*

### Midőn a megsentiáztatott rab a vesztének helyére kiindíttatik, a népnek óérette

#### Könyörgése

Hajtsad le Uram a Te irgalmaságal teljes füleidet és hallgasd meg kegyelmesen e mi alázatos könyörgésünket, mellyel esedezünk e nyavalyás halálra sentiázott személyért. Tudjuk Uram, hogy nagy szüksége vagyon néki a Te könyörületességedre és éghetetlen irgalmasságodra. Mert ő elfelejtkezvén a Te félelmedről teljességgel arra adá magát, hogy gonoszságot cselekednék a Te szemeid előtt, mindaddig, míg igaz ítéletedből megakada a Te szolgálidnak és gonoszságnak cselekedőin bosszúd megállóinak kezekbe esék és halálra ítéltetik. Mint lészen, Óh Isten, e nagy bűnösnek dolga, ha Te amint megérdemlett talám nemcsak, amelyért most szenved, hanem ennél sokkal nagyobb és irtóztatóbb bűneiért is? Eltávozol őtöle és felhőt vetsy az ő és a mi óérette törekedő alázatos esedezésünk eleibe is?

De reményljük, óh könyörületes szívű mennyei Atya, aki nem gyönyörködöl a bűnösnek halálában, hanem inkább megtérésében és életében, hogy a Te szent fiad szeretetéért, megemlékezel a Te elfogyhatatlan irgalmasságodról és meg nem utálsz bennünket, hanem kegyelmesen meghallgatod a mi könyörgésünket.

Reménykedünk annakokárét alázatosan szent felségednek, szerezz temagad öbenne igaz és valóságos megtérést Szentleked által! Bocsássad meg mindazon bűnét, amelyért most szenved, mind pedig egész elfolyt életének számtalan bűneit, a Te szent fiadnak, a Jézusnak keserű kínszenvedéséért és gyalázatos halálának

drágalátos érdemeért. Erősítsed, vigasztaljad és bátorítsad Szentlelked által, hogy semmit ne irtózzék az erőszakos és gyalázatos haláltól, sőt inkább úgy nézze azt, mint amely az ő részéről a mennyországnak kapuja!

Nyomjad bé Uram mélyen az ő példáját a mi szívünkben is! Hogy látván, mely keserűk légyenek a bűnnek gyümölcsei, még ez életre nézve is, irtózzunk meg azoktól. Cselekedjed meg azt a kegyelmet is velünk, hogy mi meggondolván, hogy nem mindenkor azok a legnagyobb bűnök, amelyek a tisztviselőnek fegyvere által büntettetnek meg, hogy te látsz minden bűnököt és titokban véghez vitt utálatosságokat és hogy szapora lépésekkel közelget ama nagy nap, amelyen világosságra hozod a setéségnek titkait és megfizetsz kinek kinek az ő cselekedetei sze[55]rint, szüntelen arra törekedünk, hogy tetőled kegyelmet találhassunk.

Esedezünk, óh Uram, a te parancsolatod szerint az uralkodó felségekért is, légyen becsületes az ő szentséges személyek isteni szent felségéd előtt! Légyen az életnek csomójába békítettve az ő életek! Erősítse meg az igazság és az irgalmasság az ő királyi székeket mindörökké! Tekints kegyelmes szemekkel e hazának kormánya mellett ülő méltóságokra is! Adj bölcs szívet, hogy tudjanak ki és bémenni a Te néped előtt! Nézz kegyesen e mi helységünket igazgató előljárókra és bírákra is! Helyheztessed a Te félelmedet és bölcsességedet az ő szívekbe, hogy találják el mindenkor az igazat a legszövevényesebb dolgokban is! Légyen a fegyver az ő kezekben az ártatlanságnak oltalmára, az istentelenségnek pedig rettegésére és megbüntetésére. Hogy így a fő és az alattvaló tisztviselőknél bölcs igazgatások által csendes és nyugodalmas életet élhessünk, minden isteni félelemmel, és tisztességgel. Halgass meg Uram minket, mindezekben a Jézusért! Ámen!

[Ha egynél többen vagynak, ahhoz képest változtatja a pap a szólásokat]

\* \* \* \* \*

#### **A rab maga fohászkodik**

Óh világ, elhagylak tégedet. Uram Jézus, te hozzád kiáltok, könyörülj én rajtam. Óh Jézus, Istennek szent Fia, aki énérettem elegettettél, segíts meg, hogy el ne tántorodjam, tehozzád támaszkodom, erősíts engemet, a Te vigasztaló Szentlelkeddel. Óh, Szentlélek Úr Isten, ha az én nyelvem nem szólhat, könyörögj énbennem kiváltképpen való fohászkodással. Óh, én vigasztalóm! Segíts, hogy ne irtózzam a gyalázattól és haláltól. Ámen.

#### **Ismét, ha többen vagynak a megszenteltéztettek**

Isten, minden irgalmasságoknak Istene és Atyja! Légy irgalmas, légy kegyelmes minékünk, halált és örök kárhozatot érdemlett bűnösöknek! Vessed hátod megé minden bűneinket! Vessed azokat a feledékenységek mélységes tengerébe, hogy elő ne álljanak ezen túl szegény lelkeinknek kárhoztatásokra, sőt inkább magokon tapasztalhassák, hogy a Te dicsőséges királyi széked előtt dicsekedik az irgalmasság az ítélet ellen, Ámen.

#### **Más azonról**

Istennek báránya, ki elveszed e világnak bűneit, irgalmaz minékünk. Jézus, Dávidnak fia, könyörülj mirajtunk! Jézus, élő Istennek szent Fia, azért jöttél e világra, hogy nem az igazakat, hanem a bűnösöket hívnád a megtérésre, aki a hozzád menő bűnösöket semmiképpen ki nem veted, sem el nem üzöd magadtól! Aki kegyesen [56] fogadád a téged megtalált bűnösöket és publikánusokat, aki megkegyelmezél ama bűnös asszonyi állatnak, és más nagy bűnösöknek, aki mennyországot ígérél a keresztfán megtért és hozzád folyamodott tolvajnak!

Vessed a te könyörületességgel teljes szemeidet mireánk is! Ne utálj meg és ne üzz el minket temagadtól. Kegyelmezz meg inkább minékünk. Bocsássad meg a mi titkos és nyilvánvaló minden bűneinket, engedjed meg mindazt, valamit egész életünkben, gondolatainkkal, beszédeinkkel, avagy cselekedeteinkkel vétettünk szent Felségéd ellen, nevezetesen azon rettenetes bűneinket, amelyért ezentúl szenvedünk.

Kiáltsad ezt Szentlelked által a mi szíveinkben: Bízzál fiam, a te bűneid megbocsátattak. Bátorítsad a bűnnek és büntetésnek terhe alatt csüggedező lelkeinket e vigasztalással teljes szavaiddal: bizony mondom néked, ma velem leszel a paradicsomban! Ámen!

#### **Más azonról**

Dicső szentháromságnak harmadik személye, áldott Szentlélek Úristen, tégy bizonyosokká bűneiknek bocsánatjok felől, vigasztalj minket, hogy mi ezen utolsó súlyos bajviadalban kétségbe ne essünk, sőt inkább diadalmasoknál fellyebbvalók legyünk! Szentelj meg minket, hogy e gyalázatos és kínos halál által testeinkből kiköltöző lelkeink megtisztítatván a bűnöknek minden mocskától bévithessenek a szent angyalok által az Ábrahámnak kebelébe, a boldog lelkek seregébe! Ámen!

\* \* \* \* \*

#### **A büntetés helyén mondattatandó könyörgés**

Én Istenem és én Teremtőm, vétkeztem Uram az ég ellen és teellened. Irtóozom az én gonosz bűneimtől,

szánom, bánom és szégyenlem azokat. Megeszmérem, hogy méltó vagyok nem csak erre a kínos és gyalázatos halálra, hanem ha szoros igazságod szerént fogsz én velem bánni, a pokolnak is minden kínjaira és gyötrelmeire. Én Istenem és én mennyei szent Atyám, cselekedjél kegyelmesen énvelem és bocsássad meg minden én bűneimet, a Te szent fiadnak érdeméért, aki halálra adatott az én bűneimért és feltámasztatott az én megigazulásomért.

Világ megváltója, szerelmes Jézusom! Tebenned bízom, meg ne szégyenüljek azért. Megölelem a Te keresztfádat és hit által a Te keserű kínszenvedéseidnek és gyalázatos halálodnak véghetetlen érdemét elfogom. Mosogasd meg az én lelkemet a Te piros véredből készített drága feredőben, amelyet a keresztfán kiontottál az én bűneimnek bocsánatjokra, szentelj meg ezt Szentlelked által, hadd mehessen és fogadtathassék bé a Te mennyei paradicsomodba. Óh, én Uram és én Istenem, [57] az én szorongatásaimnak és keserűségeimnek mélységeiből kiáltok tehozzád, jussanak teelődbe az én kiáltásaim, az én fohászkodásaim és az én nyögéseim! Nyújtsd énnékem onnan felyül a Te szabadító karjaidat, erősíts meg a kínoknak békességes tűréssel való elszenvedésekre, rövidítsd meg az én szenvedéseimet és mikor kifakad sok kínt látott testemből az én szegény lelkem, fogadjad bé azt a Te örömödbe, ahol megelégtessék színednek látásával és a mennyei paradicsomnak minden gyönyörűségeivel. Ámen!

\* \* \* \* \*

[Végre ilyen kérdéseket térszen elejibe (ha többen vagynak külön-külön, mindeniknek)]

1.) Szánod-é teljes szívedből, hogy (megnevezi cégéres vétkeit) bűneid által megrontottad az Istennek törvényét és megbotránkoztattad az embereket?

2.) Várod-é azoknak bocsánatjokat egyedül a Jézus Krisztusnak érdeméért?

3.) Kész vagy-é engedelmet kérni mindazoktól, akiknek vétettél és viszont megbocsátani mindeneknek, akik ellen nehézséged volna?

[Ha mind ezekre *reá hagyással felel*, mond a pap:]

Megbocsátom a te bűneidet, azaz hirdetem azoknak bocsánatját, aszerint, amint szíved szerint megvallod azokat Isten előtt, bánod és szégyenled: Menj el immár az Úrnak békességében az hová hívú az Isten. Az ő kegyelme légyen a te lelkeddel!

**[A megölettetendő fohászkodik]**

Isten légy irgalmas, nékem bűnösnek. Jézus, Dávidnak fia, sőt Istennek Fia, könyörülj rajtam. Uram Jézus, vedd hozzád az én szegény lelkemet. Ámen!

**[Mikor a kín sokáig tart]**

Én Istenem könyörülj rajtam! Én Istenem irgalmaz nékem! Én Istenem ruházz fel engem a szükséges békességes tűréssel és álhatatossággal! Édes Istenem enyhítsd meg az én kínaimt! Édes Istenem adjad végét az én kínaimnak! Óh, mennyei vigasztaló, vigasztalj engemet, erősíts engemet, végezzed el a Te nagy erődöt az én erőtlenségeimben! Uram Jézus, ne hagyj el engemet, hogy el ne hagyjalak én is Tégedet! Uram Jézus tarts meg engemet! Uram Jézus szabadíts meg a kínoktól! Uram Jézus vidd hozzád az én lelkemet! Fogadj bé a Te paradicsomodba! Ámen!

**[Mindezek után a jelenlévő népség intettetik]**

Látjátok minden renden lévő bűnös emberek e példában, miképpen kikeresi Isten a bűnt és megbünteti a gonoszsgot! Adjatok dicsőséget ma a Jéhóvának! Tanuljatok szentül és kegyesen élni, hogy ne essék ti rajtatok a gyalázat és veszedelem, melytől irtózik az emberi természet.

## VIII.

### Tisztességes temetésnek módja

1.) A keresztyén halottnak eltemettetésének rendes óráján a halottas házhoz gyűlvén az ekklézsia, vagy annak egy része, énekeltetik az alkalmatosság szerint zsoltár vagy halotti ének.

2.) A halottas háznál, vagy másutt arra rendeltetett helyen, a pap könyörgést mond hallható szóval, melyben az Isten, mint az életnek és halálnak Ura, dicsértetik a jelenvaló halotthoz [58] járult jótéteményeiért. Hálaadással magasztalattatik a megszorodtak vigasztaltatásokért és az élőknek boldog kimúlásokra készítetettetésekért esedezés tétettetik.

3.) Prédikációt mond a pap, melynek fundamentuma a Szentírásból kiválasztott Ige, és annak értelme, s célja szerint tanítást, oktatást térszen, p.o. a halandóságról, annak szerző okáról, a léleknek halhatatlanságáról, a testnek porrá válásáról, a feltámadásról, az utolsó ítéletről s.a.t.

Az ilyen prédikációknak formája éppen az, mely szokott lenni az innep és vasárnapiakban, hanem az alkalmaztatás abban különböz, hogy a halottra és annak életben maradott köteleseire némű-némű tekintet tétettetik. Úgymint: a megholtak jelesebb virtussai, viselt dolgai mértékletesen megemlítetnek, a jelenlévő hallgatók a jó példának követésre unszoltatnak, a megszorodott felek vigasztaltatnak az Isten beszédének tanítása szerint. Midőn pedig a megholt tetemes bűnökről volt esméretes, nem számlálja ugyan elő a pap azokat,

mindazáltal úgy formálja szavait, hogy a hallgatók az affélének eltávoztatása aránt intést vehessenek. Köteles a pap úgy rendelni az alkalmaztatást egészen, hogy sem a csapodár hízelkedésnek, sem pedig a keresztyéni szeretettel ellenkező ítéletnek nyoma ne találtassék beszédében.

## IX.

### Szent vallásunkra által jövő személy bévétetetésének módja

1.) Midőn valaki más vallásról a Helvéciái vallás tétel szerint való anyaszentegyházban kíván béavattatni anélkül, hogy azt megkeresztelni szükséges volna, mindeneknek előtte megtanítatik ennek *tudománnyának* cikkelyeire elegendőképpen. És ha azokat megértvén hiszi, s kész azokról önként vallást tenni, tehát ekkor.

2.) Az eklésiának öregjei (Presbiterek), vagy ha a vallást tévő asszonyember, a presbiterekkel együtt néhány tisztességes híru-nevű öreg asszonyok össze hivattatnak, kiknek jelenlétekben:

3.) A pap előállítván, értelmes kérdések által megpróbálja mit tud a vallást tévő személy, mennyire érti keresztyén hitünknek ágazatait. Nevezetesen előadja azokat a cikelyeket, melyek kíváltképpen megkülönböztetik a mi vallásunkat más vallásoktól a keresztyénségben, feltévén ezeket a kérdéseket a vallástévő személynek aetassához, rangjához illő becsület megadásával.

1.) Tudja-é, hiszi-é, hogy egy az Isten, ki Atya, Fiú, Szentlélek?

2.) Érti-é és hiszi-é, hogy az Isten az embert szentségben és igazságban teremttette, bölcseséggel felruházta volt, de az őmagát és minden maradékait bűnbe ejtette, az honnan mi mindnyájan bűnbe fogattatunk s születetünk, természetünk úgy megromlott, hogy a jóra, mint önnön magunktól teljességgel tehetetlenek vagyunk, minden gonoszra pedig hajlandók, és hogy továbbá a bűnért egyebet [59] nem várhatnánk, hanem a törvénynek átkát?

3.) Tudja-é, hiszi-é, hogy a Krisztus Jézus egyetlenegy közbenjáró Isten és ember között, kin kívül nincsen senkiben másban és semmiben egyébben idvesség? És hogy kegyelemből tartatunk meg az idvességre hitnek általa, minden érdemünk nélkül?

4.) Tudja-é, hiszi-é hogy teremtő, megtartó, idvezítő Istenünkhöz hálaadó voltunkat egész életünkben gondolatainkkal, beszédeinkkel, külső cselekedeteinkkel és magunk viseletével megmutatni kötelesek vagyunk?

5.) Önként téssen-e vallást ezekről? És önként kíván-é ezen szent vallásra állani?

6.) Fogadja-é, hogy ebben mindvégig megmarad, ha üldöztetést vagy akármely világi nyomorúságot kelletik is szenvednie? És hogy a mi ekklézsiái rendtartásainkhoz alkalmaztatja magát mindenekben, botránoztatás nélkül?

Ha mindezekre reáhangyással felel, kezet fognak a pap és jelenlévő öregek a vallást tévő személlyel és könyörgést mondanak

### Ilyentén képpen:

Áldott az Úr, a mi Istenünk, ki hatalmas dolgokat cselekeszik! Megvilágosítja az embernek értelmét, megilleti annak szívét, hogy értse és bévegye az evangéliumi tudományt, mely Istennek hatalma minden hívőnek az idvességre. Bizony méltó, hogy a mi Urunk Istenünk végyen dicsőséget, és áldást, aki felkeresi a bűnöst, elhívja, és behozza szent országának társaságába! Tartsad fenn, óh, kegyelmes Atyánk illetén jóvoltodat változhatatlanul mirajtunk, prédikáltasd szent beszédedet hívségesen, szenteld meg azt szíveinkben, rendelj el minket és egész gyülekezetünknek minden tagjait az engedelemre, hogy hidjünk tebenned, és mutassuk meg hitünket a jócselekedetek által, hogy fényljék a mi világosságunk, melyet lássanak mások is és dicsőítsék a mennyei Atyát.

Vedd kedvesen mostan alázatos szolgálódnak (szolgálódnak) vallástételét. Adjad meg azt őnéki, hogy állhatatosan erősödjék meg Lelked által a belső emberben, hogy lakozzék a Krisztus hitnek általa az ő szívében és hogy a szeretetben meggyökerezvén, megtudhassa a Krisztusnak ama szerelmét, mely minden esméretnél felyebbvaló, hogy bételjesedjék az Istennek és az ő akaratjának esméretivel. Ámen. Mi Atyánk...

## X.

### Új papnak eklésiába béiktattatásának módja

Midőn valamely ekklézsiába új pap hozattatik: a püspök, vagy esperest kimégyen, vagy a tractusból megkülönböztetett tudományú, kegyességű pap rendeltetik ki, az felszenteletetett [60] új papot (akár légyen az már a parochiába béköltözött, akár nem), az ekklézsiának bémutatja és ajánlja ily módon.

A közönséges isteni tisztelet helyén és idején innep, avagy míves napon a parochiabéli szent gyülekezetnek jelenlétében, előállván beszédet (allocutiot) téssen melyben: hirdeti az anyaszentegyház fejedelmének, az Úr Jézus Krisztusnak bölcsességét s kegyelmességét az anyaszentegyház védelmében s gyarapításában. Kiadott pásztorokat, doctorokat az híveknek egy testbe való kötöztetésekre. Inti az hallgatókat háládatosságra az Istennek ily jeles jó teteményiért. Előbeszéli a papi hivatalhoz tartozó kötelességeket, minéműek: a buzgó könyörgések, az Isten beszédének hívséges hirdetése, a sacramentumoknak kiszolgáltatása, a lelkeknek őrizete, a mennyország kulcsaival való élés, jó példaadás a kegyes életre.

Bémutatja az új papot, jelenti a gyülekezetnek, hogy az minden idetartozó kötelességeknek végbenvitelére rendeltetett. Kéri és inti, hogy mint ama pásztorok nagy fejedelmének követét fogadják kedvesen. Tanítását hallgassák figyelemmel, unszolásainak, feddéseinek, intéseinek engedelmeskedjenek, jó példaadását kövessék, megeshető hibáit szenvedjék el a szeretetben, ha mind ember vétkezendik, azért az isteni tisztelettől, a szent sacramentumokkal való élettől magokat és hozzá tartozóikat el ne vonják, meggondolván, hogy aki áll, ömagának áll, aki eszik ömagának eszik.

Kéri továbbá, hogyha (melyet Isten távoztasson) történik olyantén emberi erőtelensége, erkölcsbéli fogyatozása, mely a gyülekezetet megbotránkoztatná, ne cégérezzék ki azt, hanem keresztyéni szánakozással jelentsék meg az előljáróknak, kiknek kötelességek a jó rendet fenntartani az ekklezsiában és minden botránkoztatást eltávoztatni.

Ezek után megszólítja az új papot: Szerető atyámfia, szolgatársam! Tudhatod a papi szent hivatalnak mivoltát, esmérheted annak dicsőségét, értheted kötelességeit. Ezeket ajánlom tenéked a mi Urunk, Jézus Krisztusnak nevében. Viselj gondot temagadról és a nyájáról, melyben Isten vigyázóvá tett, prédikáljad a Szentírást, mely Istentől illetett és hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra, a fenyítékre, szolgáltassad ki a szent sákramentumokat híven, miképpen vettük az Úrtól. Élj a mennyország kulcsaival. Légy példa a híveknek a beszédben, a nyájasságban, a szeretetben, a lélekben, a hitben és a tisztaságban. Esedezzel a népért, könyörögjenek a hívek teéretted. Boruljatok le mostan is a kegyelemnek széki előtt, és

### **Könyörögjünk:**

Világosságoknak Atyja! Felséges Isten, mi Urunk! Te világosítasz meg minden e világra születettet embert. Te kóstoltatod meg jó beszédednek édességét és a jövő világnak erejét. Te tésszes részessivé a Szentléleknek és minden mennyei ajándékoknak. Te néked, óh, mi kegyes Atyánk, légyen tisztesség, hálaadás és felmagasztaltatás mindörökké, aki rendelted az egyházi [61] szolgálatot, azt mindezideig fenntartod az anyaszentegyháznak gyűjetegetésére[!] és gyarapítására. Te adod szolgálidnak szájokba beszédedet, kezeikbe a mennyországnak kulcsait, hogy valamit megoldándanak e földön, meglészen oldoztatva az egekben is és valamit megkötetendek e földön, meglészen kötöztetve az egekben is. Illessd meg a mi szíveinket, hogy háládatos érzékenységet viselhessünk tehozzád, ily nagy jóltévónkhöz, szentelj meg, hogy vissza ne éljünk áldásaiddal, hanem azokat, mint illik, mindenkor nagyra becsüljük és öregbítésekre Tetöled kegyelmet nyerjünk.

Védelmezzed, óh nagy Isten, világosítsad és szentelj meg az anyaszentegyházat, a Te választottaidnak és az Úr Jézus megváltottainak seregét az egész földön: védelmezzed annak azt a részét, kiváltképpen való módon, mely e mi hazánkban és nemzetünkben gyűjtögettetik. Szerezz ennek állandó megmaradást, csendességet, teljes szabadságot mindörökké és mindvégig. Minden tagjait, az előljárókat és az alattvalókat, a külső renden és az egyházi sorban lévőket, a papokat és az hallgatókat kösd össze szorosán a hitnek, szeretetnek és az innen folyó egységnek, békességes türesnek lelkével. Gyomlálj ki minden szívből a gyűlölségnek, irigységnek és vetélkedésnek magvát, a keserűségnek gyökerét szaggasd ki.

Taníts, hogy ne állapodjunk meg a külső ceremóniáknak gyakorlásában, hanem lelki kötelességeinknek teljesítésére törekedjünk, ne kapjunk az elmés vélekedéseken, hanem a szívnek tisztaságában és az életnek ártatlanságában gyönyörködjünk, minden esméretnél és tudománynál a tehozzád és felebarátainkhoz tartozó szeretetet feljebb becsüljük. Segilj, hogy igaz hitünk, a szent szeretet által mindenkor munkás légyen.

Esedezünk minden felebarátinkért. Óh, vajha minden emberek részesei lennének azoknak a tökéletes ajándékaidnak, minéműekért mi tebenned örvendezünk mostan és szent nevedet dicsérjük! Terjesszed ki mindenfelé az evangéliumnak világát, gyarapítsad a keresztyéni szeretetet és szabadságot, rontsd meg a setétségnek fejedelmét, oszlassad el a tudatlanságnak homályát.

Illessd meg az uralkodóknak szíveiket, hogy becsületben tartsák szent beszédedet és készek légyenek kiváltképpen való gondot viselni anyaszentegyházadra. Cselekedjed ezt a kegyelmességet a mi országoló fejedelmünkkel, hogy az ő birodalmának alatta, semmi magát fel ne emelje teellened az evangéliumi tiszta tudománynak megzavarására és a lelkesméret szabadságának meg háborítására.

Tenéked ajánljuk az igaz hitnek és vallásnak minden tanítóit: alázatos buzgósággal esedezünk a férfiúért, kit előállítottál ezen mi gyülekezetünknek lelkipásztorául: adjad önéki kegyelmeidet, ruházzad fel értelemmel és okos buzgósággal. Szentelj meg beszédednek prédikáltatását *meg az ő szájában*. Szentelj meg kezeiben a szent sákramentumokat és az mennyországnak kulcsait, hogy a bűnös megtérítessék, a szomorú lélek vigasztaltassék, a gyenge hit erősítetettessék, a Tebenned való öröm öregbitettessék, és minyájon épületet vegyünk a hitben, a reménységben és a szeretetben az ő munkálkodása után a Szentléleknek általa. Oltalmazad ötet nehéz kísértésektől és nagy bűnbe való eséstől, hogy légyen botránkoztatás nélkül való lelki esmérete Te[62]előtted és az emberek előtt. Viselj gondot az ő világi életéről is, tartsad meg életét, erejét és egészségét, hogy munkás szolgál lehessen a Te házában.

Óh felséges Isten! Ne szűnjél meg szent népet gyűjteni magadnak a mi kicsinyeink és ifjaink közül nemzetségről-nemzetségre: parancsolj módat[!] azoknak neveltetésekre a Te félelmedben. Tartsad meg az oskolákat, mint a tudományoknak és a jó erkölcsöknek műhelyeit, tartsad meg azoknak tápláló dajkáit, vedd

kedvesen alamizsnálkodásokat, áldjad meg jovaikat és munkálkodásaikat, hogy legyen mit adniok, akinek szükség, ruházzad fel kegyes buzgósággal, hogy kész szívvel legyenek az adakozásra, illessed meg a mi ellenségeinknek szíveket, hogy akaratjuk ellen is kenyérrel és vízzel táplálják a prófétáfiakat. Légy Uram, minden mindenkben. Mert Tied a dicséret és a dicsőség, Ámen! Mi Atyánk s.a.t.

#### **Az Úri imádság Mát. VI. 9–13**

Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a Te neved. Jöjjön el a Te országod. Legyen meg a Te akaratod, mint a mennyben, úgy itt e földön is. A mi mindennapi kenyerünket add meg minékünk ma. És bocsásd meg minékünk a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk azoknak, akik mi ellenünk vétkeztenek. És ne vígy minket a kísértetbe, de szabadíts meg minket a gonosztól. Mert Tied az ország és a hatalom és a dicsőség, mind örökké. Ámen.

#### **Az apostoli hitnek formája**

Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremőjében. És Jézus Krisztusban, ő egyetlen egyszülött fiában, mi Urunkban, ki fogantaték Szentlélektől, születék Szűz Máriától, szenvedé Pontzius Pilátusnak alatta, megfeszíteték, meghala és eltemetteték, szálla poklokra, harmadnapon halottaiból feltámadá, felméne menyégbe[!], ül a mindenható Atya Istennek jobbán, onnan léssen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat.

Hiszek Szentlélekben. Hiszek egy közönséges keresztyén anyaszentegyházat, szenteknek egyességét, bűneinknek bocsánatját, testünknek feltámadását és az örök életet, Ámen.

## Gyakran használt rövidítések jegyzéke

|                |                                                                                                                                                                                                                          |
|----------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Benedek        | – Benedek Sándor: <i>A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja</i> . Órsziget 1971.                                                                                                                    |
| ERZSI III.     | – <i>Erdélyi református zsinatok iratai, 1771–1789</i> . III. kötet. Kolozsvár 2001.                                                                                                                                     |
| ERZSI IV.      | – <i>Erdélyi református zsinatok iratai</i> . IV. 1790–1800. Kolozsvár 2001.                                                                                                                                             |
| FőkonzLvt      | – Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában                                                                                                                                       |
| Gönczi 1887    | – Gönczi Lajos: <i>Emlékbeszéd Kis Gergely felett, halálának századik évfordulója alkalmából</i> . In: <i>A székelyudvarhelyi evang. reform. collegium értesítője az 1886/87. iskolai évről</i> . Székelyudvarhely 1887. |
| Gönczi 1895    | – Gönczi Lajos: <i>A székelyudvarhelyi ev. reform. kollégium múltja és jelene</i> . Székelyudvarhely 1895.                                                                                                               |
| Gönczi 1899    | – Gönczi Lajos: <i>Kis Gergely és Kis József emlékezete</i> . In: <i>Protestáns egyházi és iskolai lap</i> 1899.                                                                                                         |
| Gönczi ProtKöz | – Gönczi Lajos: <i>Kis Gergely</i> . In: <i>Protestáns közlöny</i> 1887.                                                                                                                                                 |
| Jakó           | – Jakó Zsigmond: <i>Írás, könyv, értelmiség</i> . Bukarest 1976.                                                                                                                                                         |
| Kis            | – Kis Ferencz: <i>A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme</i> . Székely-udvarhely 1873.                                                                                                                       |
| Kosáry         | – Kosáry Domokos: <i>Művelődés a 18. századi Magyarországon</i> . Budapest 1996.                                                                                                                                         |
| Mályusz        | – Mályusz Elemér: <i>A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus</i> . Budapest 1939.                                                                                                                     |
| Mészáros       | – Mészáros István: <i>Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között</i> . Budapest 1981.                                                                                                                        |
| Mózes          | – Mózes András: <i>Backamadarasi Kiss Gergely (1738–1787)</i> . In: <i>Református Szemle</i> 1982.                                                                                                                       |
| Névkönyv       | – Zágoni Bodola Sámuel: <i>Folyatása a püspökök életrajzának. Eperjesi Zsigmond</i> . In: <i>Az erdélyi reformata anyaszentegyház névkönyve 1861-re</i> . Kolozsvár 1861.                                                |
| Pálffy         | – Pálffy Dénes: <i>Backamadarasi Kiss Gergely életrajza</i> . In: <i>Erdélyi Prédikatori Tár</i> 1833.                                                                                                                   |
| Pokoly         | – Pokoly József: <i>Az erdélyi református egyház története</i> . Budapest 1905.                                                                                                                                          |
| Prot. Sess     | – A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyvei.                                                                                                                                                                                   |
| Sebestyén      | – Sebestyén Kálmán: <i>Erdély református népoktatása, 180–1848</i> . Budapest 1995.                                                                                                                                      |
| Sipos          | – Sipos Gábor: <i>Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig</i> . In: <i>Művelődéstörténeti tanulmányok</i> .                                                                                                        |
| Török          | – Török István: <i>A kolozsvári ev. ref. collegium története</i> . Kolozsvár 1905.                                                                                                                                       |
| Török 1888     | – Török István: <i>Adalékok a székely-udvarhelyi ref. kollégium történetéhez</i> . In: <i>Protestáns Közlöny</i> 1888.                                                                                                   |
| Zoványi        | – Zoványi Jenő: <i>Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon</i> . Budapest 1977.                                                                                                                                 |

## Felhasznált irodalom

### Könyvek, tanulmányok

- A hunyad–zarándi református egyházközségek történeti katasztere. I. 1686–1807, Algyógy –Haró.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső és Ösz Sándor Előd. Kolozsvár 2003
- A kollégium rövid története, szervezete és kormánya.* In: *A székelyudvarhelyi református kollégium értesítője, az 1927-28. iskolai évről.* Székelyudvarhely 1929.
- BACKAMADARASI Kiss Gergely: *Ágenda.* Sajtó alá rendezte Szerentsi Nagy István. Győr 1788.
- BALLAI Zoltán: *A Heidelbergi Káté kézirat magyarázatainak teológiai vizsgálata.* Kézirat a szerző tulajdonában.
- BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Örsziget 1971.
- BENKŐ András: *Ének és zene a Bethlen kollégiumban.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest 1980
- BENKŐ József: *Filius Posthumus.* Kolozsvár 2004.
- BENKŐ József: *Transsilvania specialis.* Fordította és jegyzetekkel ellátta Szabó György. Kolozsvár 1999.
- BENKŐ József: *Transsilvania.* Vindobonae 1778.
- BIÁS István (kiad): *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója (1759–1763).* Marosvásárhely 1908.
- BÍRÓ Sándor, Bucsai Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán: *A magyar református egyház története.* Sárospatak 1995.
- BOD Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései, 1606–1762.* Kolozsvár 1999.
- BUZOGÁNY Dezső: *Bod Péter.* In: *Bod Péter: Erdélyi református zsinatok végzései, 1606–1762.* Kolozsvár 1999.
- CSOMASZ Tóth Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene.* Budapest 1978.
- DÁNÉ Veronka: *„Isten engemet különösen a papi hivatalra hívott”* Adatok Borosnyai Lukács Simon életéhez. In: *Református Szemle.* 2002. 1. szám. 40–52.
- DÁNÉ Veronka: *A Hunyad-Zarándi egyházmegye református népoktatása a 17. századtól 1848-ig.* Kézirat a szerző tulajdonában.
- DÁVID Gyula: *Backamadarasi Kis Gergely hozzászólása az ágendakérdéshez.* In: *Református Szemle* 1947. 653–657.
- DIENES Dénes: *Liturgia Sacrae Coenae.* In: *Sárospataki füzetek.* 1998/2. 66–76.
- Erdélyi református zsinatok iratai. III. 1771–1789.* Szerk. Buzogány Dezső. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001.
- Erdélyi református zsinatok iratai. IV. 1790-1800.* Szerk. Buzogány Dezső. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001.
- FEKETE Csaba: *A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése.* In: *A Debreceni Református Kollégium története.* Szerk. Barcza József. Budapest 1988.
- FEKETE Csaba: *Néma úrvacsorázás, avagy „Vegye ön e bort”.* In: *Egyháztörténeti Szemle.* IV. évf. 2. szám. 2003. 3–28.
- FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. kötet. 1773–1780.* Budapest 1902.
- GÁSPÁR András: *Backamadarasi Kiss Gergely.* In: *Backamadaras 600 éve.* Szerkesztette Pál-Antal Sándor. Székelyudvarhely 1992. 197–198.
- GÖNCZI Lajos. *Emlékbeszéd Kis Gergely felett, halálának századik évfordulója alkalmából.* Székelyudvarhely 1887.
- GÖNCZI Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. Ref. Kollégium múltja és jelene.* In: *A székelyudvarhelyi evang. reform. Kollégium értesítője az 1894/95. iskolai évről.* Székelyudvarhely 1895.
- GÖNCZI Lajos: *Emlékbeszéd Kis Gergely felett.* Székelyudvarhely 1887.
- GÖNCZI Lajos: *Kis Gergely és Kis József emlékezete.* In: *Protestáns egyházi és iskolai lap.* 1899. 565–566, 579–581.
- GÖNCZI Lajos: *Kis Gergely.* In: *Protestáns Közlöny.* 1887. 206–208.
- GRAAF, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–*

1795. Kolozsvár 1979.
- HARSÁNYI András: *Meyrat Walther: Die Unterstützung der Glaubennossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert. Bern 1941.*In: *Egyháztörténet* 1943, 458-466.
- HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon.* Budapest 2003.
- JAKÓ Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok, 1662–1848.* Kolozsvár 1979.
- JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bukarest 1976.
- JUHÁSZ István: *Hitvallás és türelem.* Kolozsvár 1996.
- KIS Ferenc: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium története.* Székelyudvarhely 1873.
- KISS Áron: *A magyar népiskolai tanítás története.* Budapest. 1881.
- KISS Áron: *A nevelés–oktatás–történet kézikönyve. Különös tekintettel a magyar nevelés és oktatás történetére.* Budapest 1892.
- KISS Áron: *A neveléstörténet kézikönyve, különös tekintettel Magyarországra.* Budapest 1872.
- KISS Áron: *Egyházi kánonok...* Kecskemét 1875
- KOLUMBÁN Vilmos József: *Liturgia-egyesítési törekvések. Melotaitól Backamadarasi Kis Gergelyig.* In: *Református Szemle.* 2002. 86–97.
- KOLUMBÁN Vilmos József: *Törvényhozó egyház.* Kolozsvár 2002.
- KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. collegium története.* Marosvásárhely 1889.
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest 1996.
- KURTA József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben.* Kolozsvár 2002.
- Magyar életrajzi lexikon, 1000–1990.* Szerk. Kenyeres Ágnes. Budapest 1994.
- MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II József és a magyar protestantizmus.* Budapest 1939.
- MELOTAI Nyilas István: *Ágenda.* Gyulafehérvár 1733.
- MÉSZÁROS István – Németh András – Pukánszky Béla: *A magyar iskola ezer éve.* In: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Budapest 1999.
- MÉSZÁROS István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Budapest-Dabas 1989.
- MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között.* Budapest 1981.
- MÓZES András: *Backamadarasi Kiss Gergely (1738–1787).* In: *Református szemle* 1982. 187–193.
- MUZSNAI László: *Adatok a liturgia történetéhez.* In: *Református Szemle* 1934. 375–379.
- NAGY László: *Tanulmányok a Csávási Református Egyházközség történetéből.* A Csávási Református Egyházközség kiadása 1995.
- PÁLFALVI Pál: *Backamadarasi Kis Gergely (1737–1787) emlékezete.*  
[http://refkol.nextra.ro/hirek/bkg/bkg\\_1.doc](http://refkol.nextra.ro/hirek/bkg/bkg_1.doc)
- PÁLFFY Dénes: *Backamadarasi Kiss Gergely életrajza.* In: *Erdélyi Prédikátori Tár* 1833. 122–147.
- POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története.* Budapest 1904–1905.
- RÉVÉSZ Imre: *A bázeli egyetemen tanult magyarok s erdélyiek névsora 1600–1852.* In: *Magyar Történelmi Tár* 1861/9. 239–242
- SEBESTYÉN Kálmán: *A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára. A XV. századtól 1900-ig.* Budapest 1993.
- SEBESTYÉN Kálmán: *Erdély református népoktatása. 1780-1848.* Budapest 1995.
- SEBESTYÉN Mihály: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára.* In: *Erdélyi Múzeum* 1995. 1–2. füzet 1-16.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736).* Kolozsvár 2000.
- SIPOS Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerkesztette Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest 1980.
- STAEHELEIN, Christof: *Catechismusi házi kints, avagy a keresztyéni hit fő-ágazatainak kérdések és feleletek által való magyarázatja...* Stehelin Christof, hajdan Sangallumban az Isten beszédének sáfára. Kolozsvár 1752. Tatai Csírke Ferenc fordította.
- SZABÓ György (kiad.) *Benkő József levelezése.* Sajtó alá rendezte és kiadta Szabó György és Tarnai Andor. Budapest 1988.
- SZABÓ Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849.* Marosvásárhely 1998.

- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. kötet. Budapest 1980–1981.
- Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezte istentiszteletéről*. Szerk. Bartha Tibor. Kézirat 1977.
- TOLNAI Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító. Jegyzetek az erdélyi felvilágosodás történetéhez*. Erdélyi Múzeum–Egyesület kiadása. Kolozsvár 1942.
- TONK Sándor: *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged 1994.
- TÓTH Béla: *A kollégium története a XVIII. században*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. Barcza József. Budapest 1988. 66–150.
- TÓTH Béla: *Maróthi György*. Debrecen 1994.
- TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. Kolozsvár 1905.
- TÖRÖK István: *Adalékok a székely-udvarhelyi ref. kollégium történetéhez*. In: *Protestáns Közlöny* 1888. 161–162; 172–173; 181; 188–189.
- VITA Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest 1983.
- ZÁGONI Bodola Sámuel: *Folyatása a püspökök életrajzának. Eperjesi Zsigmond*. In: *Az erdélyi reformata anyaszentegyház névkönyve 1861-re*. Kolozsvár 1861. 1–17.
- ZAYZON Ferenc: *A Székely-udvarhelyi evang. reform. egyházközség története*. Székelyudvarhely 1893.
- ZOLLIKOFER, Georg Joachim: *Anreden und Gebete, zum Gebrauche bei dem gemeinschaftlichen und auch häuslichen Gottesdienste*. Leipzig 1777.
- ZOVÁNYI Jenő: *A coccejanismus története*. Budapest 1980.
- ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantismus története 1895-ig*. I–II. kötet. Máriabesenyő – Gödöllő 2004.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Harmadik és bővített kiadás. Szerkesztette dr. Ladányi Sándor. Budapest 1977.
- ZOVÁNYI Jenő: *Theológiai ismeretek tára*. II. kötet. Mezőtúr 1899.

#### **Kéziratok, levelek, jelentések**

- A Hunyad–Zarándi egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában B/4 fond, Protocollumok I/5 52.
- Backamadarasi Kiss Gergely: *Katekézis Magyarázattya...1776*. Kézirat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában kézirattárában. Jelzetszáma: Ms. 75.
- Backamadarasi Kiss Gergely: *Közönséges liturgia...FőkonzLvt. 1786/137*.
1765. április 21. A Főkonzisztórium határozata Kiss Gergely külföldi tanulmányútjának anyagi fedezetéről. Prot. Sess. 1765/7.
1767. július 2. A Főkonzisztórium levele a székelyudvarhelyi kurátorokhoz Kovács József áthelyezésének ügyében. FőkonzLvt. 1767/54.
1767. július 2. A Főkonzisztórium határozata Kovács József áthelyezéséről, 1767. július 2. Prot. Sess. 1767/54.
1767. szeptember 3. A Főkonzisztórium határozata a Borosnyai Lukács Simon tanári meghívásával kapcsolatosan. Prot. Sess. 1767/67.
1767. szeptember 21. A székelyudvarhelyi kurátorok levele a Főkonzisztóriumhoz, a tanári állás betöltéséről. 1767. szeptember 21. FőkonzLvt. 1769/200.
1767. november 28. A székelyudvarhelyi gimnáziumi kurátorok levele a Főkonzisztóriumhoz a tanári állás betöltéséről, 1767. november 28. FőkonzLvt. 1767/97.
1768. március 20. A Főkonzisztórium hazahívó levele Backamadarasi Kiss Gergelyhez, 1768. március 20. FőkonzLvt. 1768/11.
1768. május 7. A Főkonzisztórium tudomásul veszi Backamadarasi igenlő válaszát a rektori tisztség felajánlása kapcsán. Prot. Sess. 1768/23.
1768. május 7. A Főkonzisztórium levele Backamadarasihoz a tanári állás betöltéséről, 1768. május 7. FőkonzLvt. 1768/23.
1768. szeptember 25. Backamadarasi jelenti a Főkonzisztóriumnak hazatérését, 1768. szeptember 25.

- FőkonzLvt. 1768/79.
1768. október 2. A Főkonzisztórium levele a székelyudvarhelyi iskola kurátoraihoz, a tanári állás betöltéséről. 1768. október 2. FőkonzLvt. 1768/79.
1768. október 2. A Főkonzisztórium levele Kiss Gergelyhez a rektori kinevezéséről, 1768. október 2. FőkonzLvt. 1768/79.
1768. november 16. Székelyudvarhelyi kurátorok jelentése Backamadarasi beiktatásáról, 1768. november 16. FőkonzLvt. 1768/87.
1769. január 8. A Főkonzisztórium Backamadarasitól jelentést kér a gimnáziumról, 1769. január 8. Prot. Sess. 1769/5.
1769. február 21. Benkő Sámuel ajánlólevele, 1769. február 21. FőkonzLvt. 1769/35.
1769. február 22. A Főkonzisztórium határozata Benkő Sámuel peregrinációjával kapcsolatosan, 1769. február 22. FőkonzLvt. 1769/35.
1769. március 15. Backamadarasi jelentése a székelyudvarhelyi kollégiumról, 1769. márc. 15. FőkonzLvt. 1769/55.
1769. május 1. A Főkonzisztórium levele Bethlen Pálhoz az egységes tanterv ügyében, 1769. május 1. FőkonzLvt 1769/84.
1769. november 26. Bethlen Pál levele a Főkonzisztóriumhoz az egységes tantervről, 1769. november 26. FőkonzLvt. 1769/174.
1769. december 8. A Főkonzisztórium kiküldi az egységes tantervet, 1769. december 8. FőkonzLvt. 1769/189.
1770. február 7. Az udvarhelyi kurátorok levele a Főkonzisztóriumhoz a gimnázium kibővítésének tervéről, 1770. február 7. FőkonzLvt. 1770/27.
1770. február 7. Backamadarasi levele báró Dániel Istvánhoz és gróf Bethlen Jánoshoz az építési tervekről, 1770. febr. 7. FőkonzLvt. 1770/33.
1770. február 18. A Főkonzisztórium jóváhagyja az építést, 1770. február 18. Prot. Sess. V. Kötet. 1770/27.
1770. február 18. A Főkonzisztórium levele a Guberniumhoz, az építés engedélyeztetése dolgában, 1770. február 18. FőkonzLvt. 1770/27.
1770. május 11. Backamadarasi levele a Főkonzisztóriumhoz, az építésről, 1770. május. 11. FőkonzLvt. 1770/27.
1770. szeptember 16. A Székelyudvarhelyi kurátorok jelentése az építésről, 1770. szept. 16. FőkonzLvt. 1770/94.
1770. szeptember 16. A Főkonzisztórium tudomásul veszi az építés költségvetését, 1770. szeptember 16. Prot. Sess. V. Kötet. 1770/94.
1770. szeptember 16. A Főkonzisztórium határozata az építés támogatásáról, 1770. szeptember 16. Prot. Sess. V. kötet 1770/95.
1771. május 6. A székelyudvarhelyi kurátorok jelentése a Főkonzisztóriumhoz az építésről, 1771. május 6. FőkonzLvt. 1771/37.
1771. május 12. A Főkonzisztórium határozata az építés anyagi támogatásáról, 1771. május 12. Prot. Sess. V. kötet. 1771/29
1771. június 9. A Főkonzisztórium elfogadja a nagyenyedi kollégium felajánlását a gimnázium építésére, 1771. június 9. Prot. Sess. V. kötet. 1771/37.
1774. április. A Marosvásárhelyi Kollégium Konzisztóriumának levele a Főkonzisztóriumhoz a teológiai tanszék betöltésének ügyében. FőkonzLvt. 1774/36.
1774. május 1. A Főkonzisztórium levele gr. Bethlen Pálhoz a marosvásárhelyi tanári állás ügyében, 1774. május 1. FőkonzLvt. 1774/36.
1774. május 1. Főkonzisztórium levele Basa Istvánhoz a marosvásárhelyi tanári állás betöltéséről, 1774. május 1. FőkonzLvt. 1774/36.
1774. november 20. Backamadarasi fizetésemelési kérelme, 1774. november. 20. FőkonzLvt 1774/108.

1774. november 20. A Főkonzisztórium válasza Backamadarasi fizetésemelési kérelmére, 1774. november 20. FőkonzLvt. 1774/108.
1774. december 16. Az székelyudvarhelyi kurátorok levele a Főkonzisztóriumhoz a peregrinusokról., 1774. december 16. FőkonzLvt. 1775/8.
1775. január 22. A Főkonzisztórium válasza a székelyudvarhelyi gondnokok levelére a peregrinusokról, 1775. január 22. FőkonzLvt. 1775/8.
1775. január 22. A Főkonzisztórium válasza a kurátorok fizetésemelési beadványára, 1775. január 22. FőkonzLvt. 1775/9.
1775. augusztus 21. Kiss Gergely tanügyi jelentése az 1770–1775 közti tanévekről, 1775. augusztus 21. FőkonzLvt. 1775/90.
1775. szeptember 21. Patakfalvi Ferentzi Pál jelentése a vizsgákról, 1775. szeptember 21. FőkonzLvt 1775/87.
1775. szeptember 28. Baktsi László udvarhelyi conrector tanügyi jelentése, 1775. szeptember 28. FőkonzLvt. 1775/90.
1775. szeptember. A Főkonzisztórium levélfogalmazványa a beküldött kollégiumi jelentésekre. FőkonzLvt. 1775/90.
1775. december 16. A székelyudvarhelyi kurátorok jelentése a fizetésemelésről, 1775. december 16. FőkonzLvt. 1775/9.
1776. október 3. Borsai Nagy József kurátor jelentése a vizsgáról, 1776. október 3. FőkonzLvt. 139.
1777. július 12. Kiss Gergely tanügyi jelentése, 1777. július 12. FőkonzLvt. 1775/90.
1778. november 4. Kolozsvári tanárok javaslata a német nyelv tanításáról. 1778. november 4. FőkonzLvt. 1778/158.
1780. március 18. A Főkonzisztórium rendelete a német nyelv tanításáról, 1780. március 18. FőkonzLvt. 1780/36.
1780. május 1. A Főkonzisztórium levele a püspökhöz, a második tanári állásról, 1780. május 1. FőkonzLvt. 1780/79.
1780. június 13. A székelyudvarhelyi gimnázium kurátorainak levele a Főkonzisztóriumhoz a conrectori állás betöltéséről, 1780. június 16. FőkonzLvt. 1780/79.
1781. június 24. Főkonzisztórium levele Kovács Józsefhez a *Litteraria Comissio*beli tagságról, 1781. június 24. FőkonzLvt. 1781/61.
1781. július 1. Teleki József tanácsa az egységes tanterv ügyében, 1781. július 1. FőkonzLvt. 1781/112.
1781. augusztus 7. A Főkonzisztórium levele a Guberniumhoz, 1781. augusztus 7. FőkonzLvt. 1781/80.
1781. december 7. A *Litteraria Comissio* jelentése, 1781. december 7. FőkonzLvt. 1781/143.
1782. január 12. A Főkonzisztórium levele a Guberniumhoz a kötelező tankönyvekről, 1782. január 12. FőkonzLvt. 1782/84.
1782. február 26. A székelyudvarhelyi gimnázium egységes tantervre néző javaslata, 1782. február 26. FőkonzLvt. 1782/213.
1782. március 24. Főkonzisztórium válasza a beküldött tervezetekre, 1782. március 24. FőkonzLvt. 1782/30.
1782. július 28. A Főkonzisztórium kinevezi a tanügyi bizottságot, 1782. július 28. Prot. Sess. 1782/241.
1784. november 21. Backamadarasi levele a Főkonzisztóriumhoz a német nyelvtanításról, 1784. november 21. FőkonzLvt. 1784/102.
1785. március 20. A Székelyudvarhelyi gimnázium gondnokainak és tanárainak jelentése a német osztályról. 1785. március 20. FőkonzLvt. 1785/76.
1785. május 1. A Főkonzisztórium válasza a székelyudvarhelyi gimnázium gondnokainak levelére, 1785. május 1. FőkonzLvt. 1785/76.
1785. május 10. A székelyudvarhelyi gimnázium kurátorainak jelentése a német osztályról, 1785. május 10. FőkonzLvt. 1785/94.

1785. július 8. Backamadarasi levele a Főkonzisztóriumhoz a nemzeti iskolák felállításáról, 1785. július 8. FőkonzLvt. 1785/132.
1785. szeptember 1. A székelyudvarhelyi gimnázium előjáróságának jelentése a német osztályban tanulókról, 1785. szeptember 1. FőkonzLvt. 1785/166.
1786. január 16. A székelyudvarhelyi gimnázium előjáróságának jelentése a német osztályban tanulókról, 1786. január 16. FőkonzLvt. 1786/40.
1786. január 31. Kovács József reflexiói a falusi iskolák felállításáról, 1786. január 31. FőkonzLvt. 1786/305.
1786. február 26. A Főkonzisztóriumnak a kollégiumok tanáraihoz intézett felhívása, 1786. február 26. FőkonzLvt. 1786/305.
1786. február 26. Backamadarasi Kiss Gergelynek a főkonzisztóriummi rendelkezésekhez mellékelt kísérőlevele, 1786. február 26. FőkonzLvt. 1786/187.
1786. február 26. Főkonzisztóriummi rendelkezés: *A Falusi Oskola Mestereknek kötelességeik*, 1786. február 26. FőkonzLvt. 1786/305.
1786. február 26. Instructio pro subalternis Inspectoribus Scholarum Pagensium per Tarctuale Consistorium denominandis, 1786. február 26. FőkonzLvt. 1786/305.
1786. április 11. Eperjesi Zsigmond levele a Főkonzisztóriumhoz az ágendáról, 1786. április 11. FőkonzLvt. 1786/79.
1786. április 12. Backamadarasi levele a Főkonzisztóriumhoz a főinspektori kötelezettségeiről, 1786. április 12. FőkonzLvt. 1786/106.
1786. április 17. A Főkonzisztórium utasítása Backamadarasihoz az istentiszteleti rend összeállításáról, 1786. április 17. FőkonzLvt. 1786/76.
1786. május 7. A Főkonzisztórium határozata Kiss Gergely 1786. április 12. beadványára, 1786. május 7. FőkonzLvt. 1786/106.
1786. június 14. Backamadarasi ágendához mellékelt kísérőlevele, 1786. június 14. FőkonzLvt. 1786/137.
1786. június 28. *A Szent Generális Synodusnak a Lyturgiában lévő néminémű reflexioi*, 1786. június 28. FőkonzLvt. 1786/195.
1786. július 14. Backamadarasi levele a Főkonzisztóriumhoz a tankönyvnyomtatás ügyében, 1786. július 14. FőkonzLvt. 1786/187.
1786. július 14. Backamadarasi válasza a zsinat véleményére az agenda ügyében, 1786. július 15. FőkonzLvt. 1786/195.
1786. augusztus 13. A Főkonzisztórium határozata Backamadarasi tankönyvnyomtatási javaslatára. Prot. Sess. 1786/187.
1786. augusztus 13. A Főkonzisztórium válasza Backamadarasi tankönyvnyomtatási javaslatára, 1786. július 14. levelére, 1786. augusztus 13. FőkonzLvt. 1786/187.
1786. augusztus 13. A Főkonzisztórium utasítása Kiss Gergelyhez az agendaügyben, 1786. augusztus 13. FőkonzLvt. 1786/195.
1786. szeptember 26. A Főkonzisztórium parancsa az agenda felterjesztésére, 1786. szeptember 26. Prot. Sess. 1786/239.
1786. december 2. A Főkonzisztórium levele az udvarhelyi kurátoraihoz a második tanári állás betöltéséről. 1786. december 2. FőkonzLvt. 1786/285.
1787. április 25. Kandó Mihály levele a Főkonzisztóriumhoz, Kiss Gergely betegségéről, 1787. április 25. FőkonzLvt. 1787/120.
1787. április 27. A Főkonzisztórium levele Kassai Sámuelhez, 1787. április 27. FőkonzLvt. 1787/120.
1787. április 27. Sebessi Miklós és Ferentzi György levele a Főkonzisztóriumhoz Kiss Gergely haláláról, 1787. április 27. FőkonzLvt. 1787/129.
1787. április 30. A Főkonzisztórium levele Kassai Sámuelhez ideiglenes rektori kinevezésről, 1787. április 30. FőkonzLvt. 1787/129.

1787. április 30. Főkonzisztórium utasítása a székelyudvarhelyi kurátorokhoz, Backamadarasi halála kapcsán, 1787. április 30. FőkonzLvt. 1787/129.
1787. május 6. A Főkonzisztórium levele Csernátoni Sámuelhez az udvarhelyi professzorságról, 1787. május 6. FőkonzLvt. 1787/129.
1787. május 6. A Főkonzisztórium levele Kandó Mihály udvarhelyi gondnokhoz az udvarhelyi professzorságról, 1787. május 6. FőkonzLvt. 1787/129.
1787. május 10. Báró Dániel István levele a Főkonzisztóriumhoz az udvarhelyi professzorságról, 1787. május 10. FőkonzLvt. 1787/146.
1787. szeptember 22. Benkő József levele a Főkonzisztóriumhoz agendaügyben, 1787. szeptember 22. FőkonzLvt. 1787/267.
1820. június 11–17. A magyarigeni zsinat jegyzőkönyve. FőkonzLvt. 1820/79.